

سرد لاش جو سفر

(ڪهاڻيون)

امر جليل

ڪاڇو پبليڪيشن

ڊجيٽل ايڊيشن :

سنڌ سلامت ڪتاب گهر

سند سلامت پاران :

سند سلامت **ڊجيٽل بوڪ ايڊيشن** سلسلي جو ڪتاب نمبر (195) اوهان اڳيان پيش ڪجي ٿو. هي ڪتاب ”سرد لاش جو سفر“ نامياري ليکڪ امر جليل جي ڪهاڻين جو مجموعو آهي. ياد رهي ته امر جليل جي ڪهاڻي ”سرد لاش جو سفر“ جڏهن پهريون دفعو سهڻي ۽ ۾ ڇپي ته رسالي تي پابندي پئجي وئي. هن ڪتاب جو ٽيون ايڊيشن ڪاڇو پبليڪيشن پاران ڇپايو ويو آهي.

امر جليل لکي ٿو رب نه عرش تي آهي، نه فرش تي آهي، رب نه مسجد ۾ آهي، نه مندر ۾ آهي. رب انسان جي اندر ۾ آهي. ڪل جڳ ۾ وڳوڙ تڏهن پيدا ٿيو جڏهن هڪ کي انيڪ روپ ڏيئي ماڻهن هڪ کي وساري ڇڏيو. پنهنجي پنهنجي خدا جي برتريءَ لاءِ ماڻهن رت جا درياھ وهائي ڇڏيا. قدرتي آفتن، زلزلن، آتش فشاڻن، سونامين، ۽ سمنڊن جي اُٿل سان ايتريقدر وڏي تعداد ۾ ماڻهو نه مئا آهن، ۽ نه دربرڊ ٿيا آهن جيڏي تعداد ۾ ماڻهو مذهبن جي نالي ۾ جوڙيل جنگين ۾ مئا آهن، ۽ دربرڊ ٿيا آهن. سائنس، ٽيڪنالاجي، ۽ شعور ۾ بي انتها اوسر جي باوجود مذهبن جي نالي ۾ وحشتناڪ ڪارروايون ختم ٿي نه سگهيون آهن. اُٿلندو انهن ڪارروائين ۾ اضافو ٿيو آهي. طالبان مذهبي جنونيت جو هڪ پيانڪ روپ آهن.

ڪتاب جي ڪمپوز ڪيل ڪاپي سند سلامت ڏانهن موڪلڻ تي فيسبوڪ جي پيج **فئنس آف امر جليل** Fans of Amar Jaleel جي ايڊمن سارنگ امداد ۽ سندس دوستن جا ٿورائتا آهيون. اوهان سڀني دوستن، پائرن، سڄڻن، بزرگن ۽ ساڃاهه وندن جي قيمتي مشورن، رايي، صلاحتن ۽ رهنمائي جو منتظر.

محمد سليمان وساڻ
مينيڊنگ ايڊيٽر (اعزازي)
سند سلامت ڊاٽ ڪام

sulemanwassan@gmail.com

www.sindhsalamat.com

فهرست

05	ويساه، اويساه	1
11	غفا	2
21	هڪ لاش ۽ راتين جا رولاڪ	3
36	شيطان جو سنگسار	4
48	ڳيري جو موت	5
50	گامون سچار جي پٽ جو انٽرويو	6
63	وهم	7
68	رليف ڪيمپ	8
77	ڪانسٽيٽيوشن ايوبنيو تي موت	9
85	اڄ اُسهان ٿو ديس پرائي	10
91	زندگي هڪ گُن	11
109	جنم	12
120	نه ويڃ - نه طبيب	13
130	ڪاري ڪٽي آهي	14
138	ڪينسر	15
146	مٽيءَ جا ماڻهو	16
150	سرد لاش جو سفر	17

ويساهم ويساهم

سن 1946ع رتن تلاءُ پرائمري اسڪول ڪراچيءَ مان پرائمري تعليم جا چار درجا پاس ڪرڻ کان پوءِ مون کي اين جي وي هاءِ اسڪول ڪراچيءَ جي پهرين درجي ۾ داخله وٺي ڏني هئائون. انگريزن جي دور ۾ پرائمري جا چار درجا پاس ڪرڻ کان پوءِ هاءِ اسڪول جا ست درجا پاس ڪرڻا پوندا هئا، تڏهن وڃي ميٽرڪ ٿيندي هئي. انهن ڏينهن ۾ اين جي وي هاءِ اسڪول جو شمار ڪراچيءَ جي بهترين اسڪولن ۾ ٿيندو هو. ٻيا سٺا اسڪول هئا، سينٽ پيٽرڪس اسڪول، ڪراچي گرامر اسڪول، ڪرسچين مشنري اسڪول، بي وي ايس پارسلي اسڪول، ۽ ماما پارسلي گرلس اسڪول. مذهب طرف لاڙو رکڻ وارا والدين پنهنجن ٻارن کي سنڌ مدرسي ۾ پڙهائيندا هئا.

1940ع ڌاري ڊو ميڊيڪل ڪاليج جي توسيع لاءِ ضرورت محسوس ڪئي ويئي هئي. ڊو ميڊيڪل ڪاليج سان لڳو لڳ اين جي وي هاءِ اسڪول جي عمارت هوندي هئي. ٻئي تعليمي ادارا سرڪاري هئا. فيصلو ڪيو ويو ته ايندڙ وقت ۾ تعليمي ضرورتن جي پورائي لاءِ اين جي وي هاءِ اسڪول جي هڪ عاليشان عمارت ٺاهرائي ويندي. تنهن ڪري اين جي وي اسڪول کي ڊو ميڊيڪل ڪاليج جي سامهون ڪوٽوال بلڊنگ ۾ عارضي طرح شفٽ ڪيو ويو هو. ۽ اسڪول جي اصلوڪي عمارت ڊو ميڊيڪل ڪاليج کي ڏني ويئي هئي. مون کي ياد نه ٿو اچي ته ڪوٽوال بلڊنگ ۾ مرهڻن جويا گجراتين جو ڪو اسڪول هوندو هو. ڪوٽوال بلڊنگ اسڪولي عمارت هئي. اُتي مون کي پهرين درجي ۾ داخله وٺي ڏني هئائون. سن هو 1946ع.

اين جي وي هاءِ اسڪول جي نئين بلڊنگ لاءِ سرڪار بندر روڊ تي سعيد منزل ڀرسان ڪا قديم سرڪاري آفيس ڪيرائي پٽ ڪري ڇڏي، ۽ اسڪول جي عمارت جو ڪم شروع ڪرايو هو. سعيد منزل جي ڀرسان ايڊلجي ڊنشا بلڊنگ جي ائين نمبر فليٽ ۾ اسان جو گهر هو. اسان جي فليٽ ۾ آخري ڪمري جو رخ سڌو سنئون اُن طرف هو جتي پراڻي سرڪاري آفيس کي ڊاهي اين جي وي اسڪول جي اڏاوت شروع ڪئي هئائون. رتن تلاءُ اسڪول ۾ پرائمري تعليم پرائڻ دوران مون اين جي وي اسڪول جي اڏاوت کي آهستي آهستي اُسرندي ڏٺو هو. هندستان جي ڪنهن جابلو علائقي مان پٿرن جا ٻهاڙ اُٿي گڏ ڪيا هئائون. سوڀن راجستاني ڪاريگر پٿرن کي ماپ مطابق ٽڪي، پٿرن مان بلاڪ ٺاهيندا

هئا. سپروائيزر فٽ پٽيون ۽ فيتا ڪٿي هڪ هڪ بلاڪ جي چڪاس ڪندا هئا.

سوين مزور ۽ مستري اسر ويل اچي لوهي چيٽين ۽ مترڪن سان پٿر ٽڪڙ شروع ڪندا هئا. سوين چيٽين ۽ مترڪن جو هڪ لئي ۽ هڪ تال ۾ آواز شام تائين ٻڌڻ ۾ ايندو هو. پوئين ڪمري جي بالڪونيءَ ۾ امان صندل وجهي ڇڏيو هو. امان گهڻو ڪري پتاتا بصر ۽ ٻيون پاڇيون صندل تي پلتي ماري، ويهي چليندي هئي، واندي ويهي نه سگهندي هئي. ڪم ڪار نه هوندو هوس ته صندل تي ويهي اخبارون ۽ سچل سائين جو رسالو پڙهندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن ٽڪ ٻڌي سوين مسترين ۽ مزورن کي چيٽين تي مترڪا هڻندي ڏسندي هئي، ۽ الاءِ ڇا سوچيندي هئي!

گارڊن روڊ واري برهاني بلڊنگ مان شفٽ ڪري اسين 1942ع ۾ ايڊلجي ڊنشا بلڊنگ واري فليٽ ۾ آيا هئاسين. تن ڏينهن ۾ به پٿرن کي چيٽين ۽ مترڪن سان ٽڪي بلاڪ ٺاهڻ جو ڪم هلي رهيو هو. پراڻي ڊنل سرڪاري عمارت جو ملبو ڪڇي رهيو هو. لاڳيتو چار پنج سال ساڳي تال ۽ ساڳي لئي سان ايندڙ چيٽين ۽ مترڪن جو آواز منهنجي ٻال اوسٽا (ننڍيڻ) جو حصو ٿي ويو آهي. ائين جي وي هاءِ اسڪول جي نئين عمارت هٿن سان ٽڪي، گهڙي ٺاهيل لکين ڪروڙين بلاڪن سان تيار ڪيل آهي. ائين جي وي هاءِ اسڪول جي موجوده ابتر حالت ڏسي مان شدت سان محسوس ڪندو آهيان ته برصغير جي هن حصي ۾ اسين رهڻ وارا اهڙي عاليشان عمارت جي لائق ۽ قابل نه هئاسين. هينئر ته عمارت جي مٿان سنگمرمر تي لکيل ائين جي وي هاءِ اسڪول وارو پٿر پتي لاهي ڇڏيو اٿائون. اُن هنڌ سيمينٽ سان لڪايو اٿائون، ائين جي وي بلڊنگ.

اهڙي طرح راجستان ۽ جيسلمير کان گهرايل پٿر ۽ ماربل سان ٺاهيل ائين جي وي هاءِ اسڪول جي عاليشان عمارت قبضه خورن لاءِ سڻيو گرھ ٿي پيئي آهي.

اين جي وي هاءِ اسڪول جي نئين عمارت جي هڪ حصي تي سڀ کان پهرين سنڌ اسيمبليءَ ناجائز قبضو ڪيو هو. (48-1947ع) ان وقت ڪراچي پاڪستان جي گاديءَ وارو هو. سنڌ اسيمبليءَ جي پنهنجي عمارت مرڪزي سرڪار جي استعمال ۾ هئي جتي وفاقي يا قومي اسيمبليءَ جا اجلاس هلندا هئا. ان کان پوءِ سنڌ حڪومت جي ڊائريڪٽوريٽ آف ايجوڪيشن اين جي وي هاءِ اسڪول جي هڪ حصي تي قبضو ڪري آفيس کولي. (1950ع) ڏسنديئي ڏسندي سنڌي ادبي بورڊ اين جي وي هاءِ اسڪول جي ٻئي حصي تي قبضو ڪري آفيس کولي ڇڏي اهي سرڪاري قبضا هئا، هر لحاظ کان ناجائز هئا. پوءِ خيرن سان پي ڊبليو ڊي وارن اسڪول جي هڪ حصي تي قبضو ڪري ورتو. پوءِ ته هڪڙا دفتر ڪليا پي ته ڪي بند پي ٿيا. اسڪول ويو تباهه ٿيندو.

روزگار سبب اٺاويھ سالن واري جلاوطني ڪاٿي ڪراچي موٽي آيس، (2001ع) دل ٻال اوسٽا

(ننڊپڻ) جا پيرا ڪٽڻ لاءِ چڪ ڪاڏي. ڊاڪٽر امداد بلوچ ۽ مان اين جي وي اسڪول ڏسڻ وياسين. امداد بلوچ ۽ مون ساڳي سال (1953ع) اين جي وي اسڪول مان ميٽرڪ ڪئي هئي. ايم بي بي ايس ڪرڻ کان پوءِ امداد اي اين ٽي يعني نڪ، ڪن ۽ ڳلي جي بيمارين لاءِ علاج ۽ سرجريءَ ۾ ٻاهران اسپيشلائيز ڪيو ۽ اڳتي هلي بينظير ڀٽو جي معالج ٿيو.

اين جي وي هاءِ اسڪول جي موجوده حالت ڏاڍي افسوسناڪ آهي. عمارت ڏسي ڏاڍو ڏک ٿيو. ان اسڪول سان منهنجي روح جو رشتو آهي، جيئن رتن تلاءِ پرائمري اسڪول سان آهي. اسڪول ويران ۽ تباھ حال پي ڏٺو. ورنڊن ۾ پڳل تٽل ميزن، ڪرسيون ۽ ڊيسڪن جا ڊھ، ڪنستريڪشن جو رهجي ويل سامان. ڪلاسن جون ڊيسڪون پراڻيون ۽ اڏوهي ڪاڏل - ڪلاس روم اونڌاها - دز - مٽي - چارا - سنگمرمر جون ڏاڪڻيون غلاظت ۽ پاڻ جي پيڪن ۽ ٽڪن سان ٿڌيل! ٽائليٽ ايتري قدر بدبودار گندا ۽ ڪراحت آميز جنهن جو اوهين تصور به ڪري نٿا سگهو. جيئن اُڇڙيل ۽ برباد ٿيل سنڌ ڏسي مون کي شاهه لطيف جي هڪ بيت جو مفهوم واضح صورت ۾ نظر ايندو آهي، تيئن اين جي وي هاءِ اسڪول جي هاڻوڪي حالت ڏسي ساڳئي شعر جو مفهوم دل تي تري آيو. ”جتي هنج هئا، اتي ڪانون ڪانگيرا ڪيا.“

اسڪول جي احاطي ۾ غير قانوني اڏاوتون، ۽ اڌ ۾ ڇڏيل اڏاوتن لاءِ آندل ريتي، بجري، بلاڪ، ۽ پڳل تٽل شترنگ جا تختا پيا هئا. اسڪول جي جنهن حصي تي پنجاهه ورهيه اڳ ڊائريڪٽوريٽ آف ايجوڪيشن قبضو ڪيو هو، ساڳئي حصي تي هيٽر هڪ اين جي وي جو قبضو آهي. اسڪول اندر چار سو والن جيئري زمين الله جي نالي ۾ قبائي ڪنهن ملان مسيت، ۽ مسيت مٿان پنهنجو گهر ٺاهرائي ڇڏيو آهي. هيٺ الله جو گهر، ته مٿان ملان جو گهر! الله جي نالي ۾ جنگيون ٻڌيون ۽ تاريخن ۾ پڙهيون هيون سين. هيٽر، مسلمانن لاءِ الڳ ٿلڳ ٺاهيل ملڪ پاڪستان ۾ الله جي نالي ۾ زمينن ۽ ماڻهن جي املاڪ تي ناجائز قبضا ڏسي رهيا آهيون. ڪا جهل پل ڪونهي. ملان ڏندين ڏاند ٿي پيا آهن. اسڪول جي ڪجهه ٻين حصن تي به قبضا ڪيل هئا. اسڪول جي ٽين ماڙ ڪاٺ ڪپاڙ لاءِ ڇڏيل هئي.

خبر ملي ته ميٽرڪ ڪلاس ۾ سنڌي شاگردن جو ڪل تعداد نو (9) آهي. ان حقيقت جي آئيني ۾ اوهين ڪراچيءَ ۾ سنڌين جو آئيندو ڏسي سگهو ٿا. هيڊ ماستر جي آفيس ڪنهن مفلس جي آفيس محسوس ٿي. 1947ع کان پوءِ ورثي ۾ مليل اين جي وي هاءِ اسڪول جي هيڊ ماستر جي آفيس عاليشان فرنيچر ۽ هر طرف جرڪندڙ الماڙين سان سينگاريل هوندي هئي. الماڙين ۾ تجلا ڏيندڙ ۽ چمڪندڙ ٽرافيون، ڪپ، شيلڊون، پلا ۽ انعامن ۾ مليل قيمتي سائينگريل هوندا هئا. اهي انعام اڪرام اسڪول جي ڪرڪيٽ، فٽبال، ڊيپٽنگ ۽ ڊراما ٽڪ سوسائٽيءَ جي ٽيمن سڄي هندستان ۾ ٿيل

مقابلن ۾ ڪتيا هئا. موجوده هيڊ ماستر جي آفيس ۾ ردي سرڪاري ميز ۽ چئن ڪرسيون کان سواءِ ڪجهه نه هو. هڪ طرف بدزيبا ريك رکيل هئا، جن تي پراڻن فائيلن جا انبار ۽ ڳنڍين ۾ ٻڌل پراڻا رجسٽر پيا هئا. چارن ۽ دز سان ڍڪيل ڪپاڙ خاني ۾ مون کي هڪ ٽرافي (ڪپ) نظر آئي. رمال ڪڍي، ٽرافيءَ تان دز لاهڻ. چنڊيم. اُڪريل اکر ظاهر ٿي پيا. اين جي وي هاءِ اسڪول جي ڊراماٽڪ ڪلب اها ٽرافي 1932ع ۾ ڪلڪتي ۾ ڪرايل رابندر نات ٿيگور ڊراما فيسٽيول ۾ حاصل ڪئي هئي. باقي انمول ڪپ، ٽرافيون، شيلڊون، ۽ انعام ڪيڏانهن ويا. ڪير ڪٿي ويو. ڪنهن کي ڪا خبر ڪونهي. برمائيڪ جي فرنيچر ۽ الماڙين بابت به ڪنهن کي ڪا سڌ نه هئي.

1947ع کان اڳ جتي جتي منهنجين يادن جا جهان آباد هئا، سي جهان، 1947ع کان پوءِ ابتر حالتن ٽيهٺ سالن ۾ اُجاڙي ڇڏيا آهن. ڪو سبب ته آهي جو مان هن ملڪ ۾ خوش ناهيان. اُتاولو آهيان. پنهنجي وطن ۾ پاڻ کي جلاوطن محسوس ڪندو آهيان.

اين جي وي هاءِ اسڪول مان ئي مون کي عقيدن، يقينن، ۽ اعتبارن بابت صوفين جي واٽ جوڏس مليو هو. سن هو 1946ع. منهنجي عمر هئي ڏهه سال. هندستان جي ورهاڱي بابت افواهن ملڪ ۾ رڻ ٻاري ڏنو هو. صدين جا رشتا ناٽا، محبتون ۽ چاهتون، رواداري، لحاظ، احترام ۽ ڀروسا سياسي پنيٽ ۾ ونجي ويا هئا. ڪنهن کي ڪنهن تي اعتبار نه رهيو هو. مان پهرين درجي ۾ پڙهندو هوس. تڏهن اين جي وي اسڪول عارضي طرح ڪوٽوال بلڊنگ ۾ هلي رهيو هو. اين جي وي هاءِ اسڪول جي پنهنجي اصلي عمارت ۾ ڊو ميڊيڪل ڪاليج کوليو هئائون. اسڪول جي نئين عاليشان عمارت ذري گهٽ تيار ٿيڻ تي هئي. سر آهوجا اسان کي انگريزي پڙهائيندو هو. وچولي قد وارو، اڇو سهڻو ۽ صاف شفاف هوندو هو. ڪڏهن سوت، ته ڪڏهن اڇو پاڇامون، ڪٽڙو ۽ مٿي تي اڇي گانڌي ٽوپي پائي ايندو هو. ڪلاس ۾ اسين ويهه ٻاويهه شاگرد هوندا هئاسين. مان ڪاري ڪوجهي کي سر آهوجا ڏاڍو پائيندو هو.

هڪڙي ڏينهن سر آهوجا سلوار قميص ۽ مٿي تي جناح ٽوپي پائي آيو. اسين شاگرد واٽڙا ٿي وياسين. مون کي چٽي طرح ياد آهي ته سر آهوجا ڏاڍو وساميل وساميل پي ڏنو. پيرڊ ورتائين، پر ڌيان ٻئي ڪنهن طرف هُئس. رسييس مهل جڏهن اسين ڪلاس مان ٻاهر پي نڪتاسين، سر آهوجا مون کي سڏ ڪيو. پاڻ ڪرسيءَ تي ويٺو هو. مان سر جي ڀرسان وڃي بيٺس. سر آهوجا ڪجهه ڪجهه هڻندي مون کان پڇيو، ”تون صبح جو ننڊ مان جاڳڻ کان پوءِ ڇا پڙهندو آهين؟“

مون کي ڳالهه سمجهه ۾ نه آئي، چيم، ”مان ته ڪجهه به نه پڙهندو آهيان.“

”اري نه پائي، نه.“ سر آهوجا چيو، ”توهين مسلمان پڙهندا آهيو نه، لا الله الا الله اڳتي ڇا چوندا

آهيو؟“

چيم، ”محمد الرسول الله.“

سر آهوجا پينسل پنو ڪٽي ورتو ۽ چيو ”پهر ٻڌاءِ.“

مون سر آهوجا کي ٻه ٽي دفعا ڪلمو پڙهي ٻڌايو.

سر آهوجا ڪلمو لکي ورتو ۽ مون کي پڙهي ٻڌايو. ائين هن ٻه ٽي دفعا ڪيو. پڇيائين، ”نيڪ پيو

پڙهان نه؟“

مون هاڪار ڪئي. سر آهوجا ڪاغذ ويڙهي قميص جي ڪيسي ۾ وڌو ۽ پٽڪن ۾ ڪلمو ياد

ڪندو رهيو. لهجي سان گڏ پاڻ به خوف وچان ڪنبندو رهيو.

ان ڳالهه کي چوهٺ پنجهٺ سال گذري ويا آهن. پر مان اُن گهڙيءَ جو درد وساري نه سگهيو آهيان.

ڪراچيءَ ۾ ايڪٽر بيوڪر فساد ٿي پيا. اسڪول بند ٿي ويو. خبر پيئي ته سر آهوجا ٻارين ٻچي

هندستان هليو ويو هو. تمام ننڍي عمر ۾ مون ماڻهن کي مذهبن جي نالي ۾ دريدر ٿيندي، وڙهندي،

مرندي، ماريندي، وڇڙندي، ۽ محبتن کي نفرتن ۾ بدلجندي ڏٺو هو.

جنوري 1947ع ۾ اين جي وي هاءِ اسڪول ڪوٽوال بلڊنگ مان شفٽ ٿي سعيد منزل جي پاسي

کان پنهنجي نئين عمارت ۾ آيو. اسان جي فليٽ جو پويون ڪمرو ٻنهي اسڪول جي سامهون هوندو هو.

ڪجهه عرصي کان پوءِ مون اسڪول کان سڌ پنڌ تي ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ جي هفتيوار ليڪچرن ۾

ويڃڻ شروع ڪيو. ٿياسافيڪل سوسائٽي پارسين جي سوسائٽي هئي جنهن کي پنهنجي عمارت هوندي

هئي. عمارت ۾ هڪ هال ۽ ڪتابن سان سٿيل لائبريري هوندي هئي. هال ۾ اسٽيج جي مٿان ٿياسافيءَ

جي باني فلاسافر اينني بيسنٽ جو قول وڌڻ اکرن ۾ لکيل هوندو هو. **ڪوبه مذهب سچ کان مٿاهون**

ناهي. ان قول ۾ مذهبن بابت منهنجي ويچار جي تصديق ٿيل هئي. ساڳئي هال ۾ 62-1960ع دوران

منهنجا اردوءَ ۾ لکيل ڊراما اسٽيج ٿيا هئا.

انهن ئي ڏينهن ۾ مون پهريون دفعو مذهبن بابت امان کان سچل سرمست جو هڪ بيت ٻڌو هو.

مذهبن ملڪ ۾ ماڻهو منجهايا،

پيرن، پنڊتن، بزرگن بيحد ڀلايا،

ڪي نمازون نوڙي پڙهن، ڪن مندر وسايا،

اوڏو ڪين آيا عقل وارا عشق کي.

اُهو ڏينهن، اڄوڪو ڏينهن مان مذهبن جي مونجهارن کان آزاد ٿي ويو آهيان. الف الله - ب جي بات

ويئي.

سرد لاش جو سفر : امر جليل

جيڏانهن ڪيان پرڪ، تيڏانهن سڄڻ سامهون. سو هيءُ، سو هو. سو اجل، سو الله، سو پرين، سو
پساه، سو ويري، سو واهرو.¹ سورام، سور حيم، سو ڪاشي، سو ڪعبو. سو هر هنڌ هوئي آهي.

آپے آہو آپے چيتا، آپے مارن دھايا

آپے صاحب آپے برده، آپے مل وکايا²

هو آهي، ان کان اڳتي ڪنهن کي ڪا خبر ناهي. هڪ کي انيڪ روپ ڏيئي ماڻهو وڃي مونجھارن
۾ پيا آهن. انت بحر دي خبر نه ڪائي، رنگي رنگ ڄمايا واري رمز سمجھ ۾ آئي. مون کي مونجھارن کان
مڪتي ملي ويئي. پڇندا آهن، ته تون ڪير آهين؟ هندو آهين، مومن آهين، مسيحي آهين، يهودي
آهين، يا گوتم جو گياني آهين؟ جواب ۾ مان سچل سائينءَ جي سٿ جهونگار بندو آهيان: ڪو ڪيئن
چوي، ڪو ڪيئن چوي - مان جوئي آهيان، سوئي آهيان.

نامیں مومن وچ مستیاں

نامیں وچ کفر دیاں ریتاں

نامیں پاڪاں وچ پلیتاں

نامیں موسیٰ، نه فرعون³

رب نه عرش تي آهي، نه فرش تي آهي، رب نه مسجد ۾ آهي، نه مندر ۾ آهي. رب انسان جي اندر ۾
آهي. ڪل جڳ ۾ وڳوڙ تڏهن پيدا ٿيو جڏهن هڪ کي انيڪ روپ ڏيئي ماڻهن هڪ کي وساري ڇڏيو.
پنهنجي پنهنجي خدا جي برتريءَ لاءِ ماڻهن رت جا درياھ وهائي ڇڏيا. قدرتي آفتن، زلزلن، آتش فشاڻن،
سونامين، ۽ سمنڊن جي اُٿل سان ايتريقدر وڏي تعداد ۾ ماڻهو نه مئا آهن، ۽ نه دربدر ٿيا آهن جيڏي
تعداد ۾ ماڻهو مذهبن جي نالي ۾ جوڙيل جنگين ۾ مئا آهن، ۽ دربدر ٿيا آهن. سائنس، ٽيڪنالاجي، ۽
شعور ۾ بي انتها اوسر جي باوجود مذهبن جي نالي ۾ وحشتناڪ ڪارروايون ختم ٿي نه سگهيون آهن.
اُتلندو انهن ڪارروائين ۾ اضافو ٿيو آهي. طالبان مذهبي جنونيت جو هڪ پيانڪ روپ آهن.

امر جليل

2010-04-14

B-702, Sand View Homes
Frere Town, Clifton
Karachi, Sindh

E-mail: amarjaleel@cyber.net.pk
amarjaleel36@gmail.com

غفا

ذري گهٽ روزانو ائين ٿيندو آهي جو امان بيڪل ٿي منهنجي غفا ۾ هلي ايندي آهي. هوءَ پڪ ڪرڻ ايندي آهي ته مان جيئرو آهيان، يا نعمتن سان ڀرپور هيءُ جڳ جهان ڇڏي هليو ويو آهيان. جهڪي، منهنجي مٿي تي هٿ رکي، امان غور سان منهنجي ڪنڌ ڏانهن ڏسندي آهي. منهنجو سِر سلامت ڏسي، ٿڌو ساهه کڻي، پاڻوھ مان مون کي پيار ڪندي آهي. ۽ پوءِ، آهه کي ساهه ۾ سانڍي ڇڏيندي آهي. اک مان لڙي آيل لڙڪ جو منهنجي مٿي تي محراب ٺاهي، پنهنجي دنيا ڏانهن موٽي ويندي آهي. ڳالهه ڇا هي جو امان اڪثر منهنجي لاءِ پريشان رهندي آهي. هوءَ منهنجي باري ۾ لاڳيتو هر رات هڪ پوائتو خواب ڏسندي آهي. خواب ڏسي ڊڄي ويندي آهي. ڪنبي ويندي آهي. ننڊ مان چرڪ پري اُٿي ويهندي آهي. سامت ۾ اچڻ لاءِ پاڻيءَ جو گلاس پري پيئندي آهي. امان خواب ۾ مون کي سسيءَ بنا رڻ ۾ رلندي ڏسندي آهي. هڪ هٿ ۾ وڏيل منهنجو سِر، ۽ ٻئي هٿ ۾ ڪنڊن جو تاج ڏسندي آهي.

امان ٻن پوپن کان خواب جي تعبير ڪيرائي هئي. ٻنهي مان هڪ پوپو ڊيسي هو، ۽ ٻيو پرڊيسي هو. ڊيسي پوپي سان هوءَ سکر جي ويجهو بکر ۾ ملي هئي. غور سان خواب ٻڌڻ ۽ زائچا ٺاهڻ کان پوءِ بکر جي پوپي امان کي خوشخبري ڏني هئي. چيو هئائين، ”تنهنجو پٽ وڏي ڄمار ماڻيندو، ۽ مملڪت خداداد پاڪستان جو بادشاهه ٿيندو.“

تعبير جي معاوضي ۾ ڊيسي پوپي امان کان پنج سئو رپيا، هڪ ڪاري ڪڪڙ ۽ هڪ ڪارو ٻڪر ورتو هو. جن عيني گواهين ٻڪر ڏٺو هو. تن مون کي ٻڌايو هو ته ٻڪر هو بهو مون جهڙو هو. قاصائيءَ ٻڪر جو سر، ڌڙ کان ڌار ڪري جڏهن ٻڪر جي مٿي مان ميڄالي بدران ڏيڏر نڪري آيو هو.

پرڊيسي پوپي سان امان ويانا ۾ عورتن جي عالمي اجلاس ۾ ملي هئي. منهنجي ماءُ پنهنجي زندگيءَ جو ڳپل حصو پاڪستان ۾ برباد ٿي ويل عورتن جي فلاح لاءِ اقوام متحده جي ادارن سان ڪم ڪندي گذاريو آهي. هن هڪ اين جي او به هلايو هو ۽ وڏي ڪاميابيءَ سان هلايو هو، ۽ هيئر شولڊر کان تعريفِي سرٽيفڪيٽ ۽ سونو ٻلو حاصل ڪيو هو. انهن ڏينهن ۾، پاڪستان جي برباد عورتن جي فلاح لاءِ امان کي ميٽنگون اٿيندڙ ڪرڻ لاءِ پيرس، نيويارڪ، هيگ، لنڊن، جينيوا وغيره وڃڻو پوندو هو. پرڊيسي پوپي سان امان جي ملاقات ويانا ۾ ٿي هئي.

پرڊيسي پوپي تعبير ٻڌائڻ کان اڳ پوائتو خواب جا نوٽس پنهنجي ليپ ٽاپ تي ورتا هئا. پاور پوائنٽ ۽ ايڪسيل جي آڌار سان هن ليپ ٽاپ تي رنگين زائچو ٺاهي ورتو. انٽرپريٽيشن آف ڊريمس وارو سافت

ويٿر استعمال ڪري هن پوائنٽي خواب جي تعبير ڪڍي ورتي هئي.

پرديسي پويي منهن ملول ڪندي امان کي چيو هو ”مون کي افسوس آهي ته تنهنجو پٽ حڪمرانن هٿان مارجي ويندو. جيڪڏهن بچي ويو ته آپگهات ڪندو.“

مون به پنهنجي طرفان انٽرنيٽ تان خواب جي تعبير ڊائون لوڊ ڪئي هئي. لکجي آيو ”تون هڪ شادي شده عورت جي عشق ۾ مبتلا ٿيندين، ۽ پنهنجي مٿي ۾ ڌوڙ وجهي رڻ جو راهي ٿيندين.“

تنهي تعبيرن مان امان پرديسي پويي جي تعبير کي اهميت ڏني آهي. هڪ دفعي مون امان کي چيو هو ”ويانا واري پويي جي تعبير سراسر بڪواس آهي. سِر سردارن جا لهندا آهن. مان سيهڙ آهيان. اجايو ماڻهو ٿي پيو آهيان. مان شڪاري ڪتن جو ڪاڄ ته ٿي سگهندس، پر ڪنهن معرڪي ۾ سِر ڏيئي نه سگهندس.“

امان کي ناگوار لڳو هو. هن منهن ٻئي طرف ڪري ڇڏيو هو.

”بکر واري پويي جي تعبير مون کي درست محسوس ٿي آهي.“ چيو هيم، ”پاڪستان تي اڪثر واٽرن ۽ مجهولن حڪومت ڪئي آهي. عين ممڪن آهي ته مان پاڪستان جو حڪمران ٿي پوان!“

منهنجي ماءُ ضرورت کان وڌيڪ پڙهيل آهي. شڪاڱو يونيورسٽيءَ مان بين الاقوامي تعلقات ۾ پي ايڇ ڊي ڪري آئي آهي. تنهنڪري، منهنجي ڳالهه سمجهي نه سگهندي آهي. مون کي منجهيل، موڱو ۽ ڪجهه ڪجهه تڙيل سمجهندي آهي. مان سندس سڪيلڊو پٽ آهيان. کيس ٽن ڏيئرن کان پوءِ ڄائو هوس. مان سمجهان ٿو. سنڌين جا سمورا سڪيلڊا پٽ ڪجهه ڪجهه چريا، ڪجهه ڪجهه ڪريا، ۽ ڪجهه ڪجهه بانورا هوندا آهن. هو سڀئي سانورا هوندا آهن. پر، مان ڪجهه ڪجهه شيدي آهيان.

مون کي غفا مان ڪڍي پنهنجي دنيا ۾ آڻڻ لاءِ امان وسان ڪين گهٽايو آهي. چرين ڪرين جي مٿي مان خلط ڪڍڻ وارو شايد ئي ڪو نامور ڊاڪٽر هوندو جنهن مون کي نه ڏٺو هجي! ٻه ٽي ڪلاڪ منهنجو مٿو ڪاٺ کان پوءِ هو مون کي سمهڻ، ۽ سوچ کي مفلوج ڪندڙ گوريون نسخي ۾ لکي ڏيئي ڇڏيندا آهن.

هڪ دفعي امان مون کي ڊاڪٽر ساراهه سولنگي ڏانهن وٺي وئي هئي. خدا جو شڪر آهي جو هوءُ گيناڪالاجسٽ نه هئي. سائيڪالاجسٽ هئي، يا سائيڪياٽرسٽ هئي! ماڻهن جي مٿي مان خلط ڪڍڻ جي ماهر هئي. ڏاڍي سهڻي سببتي هئي. جنهن به سندس نالو ساراهه رکيو هو، سوچي سمجهي رکيو هو. سچ پچ ساراهه جوڳي هئي. مون کي پڪ ڪونهي ته مان چريو ڪريو آهيان، يا سڄو آهيان. ڊاڪٽر ساراهه سولنگيءَ کي ڏسڻ کان پوءِ مون کي خيال آيو هو ته مان سڄي ڄمار چريو ڪريو رهندس، ڊاڪٽر ساراهه کان علاج ڪرائيندس، ۽ ڪڏهن به نيڪ ٿيڻ جي ڪوشش نه ڪندس. انٽرنيٽ تان ڊائون لوڊ ڪيل امان جي خواب جي ٽئين تعبير مون کي مقدر تي تصديق جي مهر وانگر محسوس ٿي هئي.

ڊاڪٽر ساراهه سولنگيءَ سان منهنجو تعارف ڪرائيندي امان چيو هو ”عدم منهنجو اڪيلو

سڪيلتو پٽ آهي. الله اوهان کي هٿ ۾ شفا ڏني آهي. اوهين منهنجي پٽ جو علاج ڪريو. کيس نارمل ڪريو.“

مون کي ڪاوڙوئي ويئي هئي. مون احتجاج ڪندي چيو هو. ”مان نارمل آهيان. مان نارمل آهيان.“
ڊاڪٽر ساراهه هڪدم چيو هو. ”تون نيڪ ٿو چوين. مون کي يقين آهي ته تون نارمل آهين.“
”ته پوءِ امان چوڻي سمجهي ته مان نارمل نه آهيان.“ مان اٿي بيٺو هوس. چيو هيم، ”مون ڏانهن غور سان ڏس ڊاڪٽر ساراهه. مان توکي ايئنارمل نظر ٿو اچان؟“

”ائين نه ڳالهائبو آهي، پٽ.“ امان چيو هو. ”تون بدران چٽو آهين، اوهين مون ڏانهن غور سان ڏسو.“
مان ڪرسيءَ تي ويهي رهيس.
”ميدم عدم جيئن ڳالهائي ٿو، کيس ڳالهائڻ ڏيو.“ ڊاڪٽر ساراهه امان کي چيو هو. ”مان چاهيان ٿي اوهين ويٽنگ روم ۾ وڃي ويهو. مائينڊ نه ڪجو. مان عدم سان اڪيلائيءَ ۾ ڳالهائڻ چاهيان ٿي.“
امان مون کي پيار ڪري ويٽنگ روم ڏانهن هلي ويئي هئي.
ڊاڪٽر ساراهه ٻئي ٻانهون ٿيل تي رکي غور سان مون ڏانهن ڏٺو هو. هوءَ مون کي ڏاڍي وڻي هئي. چيو هئائين، ”مون کي پنهنجي باري ۾ ٻڌاءِ، عدم.“

”ڇا ٻڌايان؟“
”پنهنجي اسڪول جي باري ۾ ٻڌاءِ. ڪجهه پنهنجي ڪاليج جي باري ۾ ٻڌاءِ. ڪجهه پنهنجي يونيورسٽيءَ جي باري ۾ ٻڌاءِ.“

”اتي ڪجهه به غير معمولي نه ٿيو هو. مان ڏاڍو عام رواجي شاگرد هوس.“
”۽ نوڪري؟“

”نوڪري مون ڇڏي ڏني.“

”ڇو؟“

”مان نوڪري ڪري نه سگهيس.“

”ڪو خاص سبب هو؟“

”نه، ڪو خاص سبب نه هو.“ مون کي لونڊڙين تان پگهر وهندي محسوس ٿيو هو. چيو هيم، ”بس، مان نوڪري ڪري نه سگهيو هوس.“

ڊاڪٽر ساراهه پنهنجي ڪرسيءَ تان اٿي منهنجي پاسي کان اچي بيٺي هئي. پيٽ لاءِ مون کي پاڻيءَ جو گلاس ڏنو هئائين.

”عدم.“ ڊاڪٽر ساراهه منهنجي ڪلهي تي هٿ رکندي چيو هو. ”مون کي ٻڌائڻ لاءِ توت گهڻو ڪجهه

آهي. پر، تون ٻڌائڻ نه ٿو چاهين.

جيستائين مون کي ياد ٿو پوي، مان ڪنڌ مٿي ڪري ڊاڪٽر ساراھ ڏانهن ڏسي نه سگهيو هوس. مون کي لڳو هو، جيڪڏهن ڏانهس ڏنم، هوءَ ڪوٽ قلعا ڊاهي منهنجي وجود ۾ ڪاهي ايندي، منهنجو اندر اٿلائي وجهندي.

”عدم.“

مون ڊاڪٽر ساراھ جو آواز ٻڌو.

”مون ڏانهن ڏس، عدم.“

مون ڊاڪٽر ساراھ ڏانهن ڏٺو. هوءَ پنهنجي ڪرسيءَ تي وڃي ويهي رهي هئي.

پڇيو هئائين، ”تون پنهنجي ڪمري مان ٻاهر چوڻ ايندو آهين؟“

”ڪمرو!“ تعجب وڃان پڇيو هيم، ”ڪهڙو ڪمرو؟“

”گهر ۾ تنهنجو ڪمرو.“

”گهر! ڪهڙو گهر؟“

”جتي تون رهندو آهين.“

”منهنجو ته ڪو گهر ڪونهي.“

”ته پوءِ، تون ڪٿي رهندو آهين، عدم؟“

”مان غفا ۾ رهندو آهيان.“

اوچتو منهنجي مٿان، آسمان تي هزارين رت ڪاهي آيا. هڪ ساعت ۾ گذري ويا. صدين کان بند تاريخ جي ماتر ڪڍي ۾ ڪنهن سيني تي هٿ هنيو. ڪائنات مان اوڀرو آواز آيو. وڃ ڪري، قلعي جي ڀت ۾ ڌار پئجي ويو.

مون کي ڪا خبر ڪونهي ته ايئن چوڻيو هو، ۽ ڇا جي لاءِ ٿيو هو. مون ڌوٽن ۽ ڌوٽين کان ٻڌو هو ته منهنجي ڄمڻ کان پوءِ بابا ڏاڍو اداس ٿي پيو هو. هيڪلو ۽ چپ چاپ رهڻ لڳو هو. جيستائين مون کي ياد ٿو اچي بابا ڏاڍو دلبر قسم جو انسان هو. ايئن برابر آهي ته مون کيس ڪلندي ڪو ورلي ڏنو هو. ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ تاريخ جو پروفيسر هو. تاريخ کي سمورن علمن ۽ عقيدن جو عيني گواهه سڏيندو هو. ملڪ ۾، ۽ ملڪ کان ٻاهر درسگاهن ۾ وڏي ساک هئس. پنهنجي سڄي نالي بدران پروفيسر روجل جي نالي سان مشهور ٿي ويو هو. مون سان ڏاڍو پيار ڪندو هو. بابا انهن انسانن منجهان نه هو، جيڪي ڀت لاءِ پاھ ٿيندا آهن. ٽئين ڌيءَ شانيءَ جي ڄمڻ کان پوءِ هنن، امان بدران خاص ڪري بابا، چوٿين ٻار جو خيال دل مان ڪڍي ڇڏيو. شانيءَ کان ٽي سال پوءِ مان کيس ڄاڻو هوس. ڌوٽن ۽ ڌوٽين مطابق بابا ڏاڍو اداس ٿيو هو. مون

ڪي هنج ۾ ڪٿي خيالن ۾ گم ٿي ويو هو. ڪجهه جڻن کيس روئيندي ڏٺو هو.

هوش سنڀالڻ کان پوءِ مون ڏوتن ۽ ڏوتين جي ڳالهين کي ذهن جي هارڊ ڊسڪ تان اريز ڪري ڇڏيو – هميشه لاءِ ڊليٽ ڪري ڇڏيو. مون محسوس ڪيو. بابا کان علاوه شايد ئي ڪو اهڙو ڀيڻ هوندو جنهن ايڏي شدت سان پنهنجي پٽ سان پيار ڪيو هوندو! پر، مون بابا کي ڪڏهن به ڪلندي نه ڏٺو هو.

هڪ دفعي مون بابا کي چيو هو، ”منهنجي وڏي ۾ وڏي خواهش آهي ته مان نامور مشڪرو يا چرچائي ٿيان. پنهنجن چرچن سان اوهان کي تهڪ ڏيئي ڪلڻ تي مجبور ڪري وجهان.“

منهنجي ڳالهه ٻڌي بابا جي چپن تي ڏاڍي اداس، ۽ دل کي مهتي ڇڏڻ جهڙي مرڪ تري آئي هئي.

”منهنجي ڪلڻ يا نه ڪلڻ سان ڪو فرق نه پوندو.“ بابا مون کي پابوھ سان پيار ڪندي چيو هو، ”تاريخ وڌو تهڪ ڏيئي ڪلڻ وارن کي آخر ۾ روئيندي ڏٺو آهي.“

ڪجهه دير جي بيچين ڪندڙ خاموشيءَ کان پوءِ بابا چيو هو، ”تنهنجي ڄمڻ کان اڳ مان به وڏو تهڪ ڏيئي ڪلي سگهندو هوس.“

تڏهن، بابا جي جملي جي معنيٰ مون کي سمجهه ۾ نه آئي هئي. ڪاليج ۾ پڙهندو هوس، ليڪچر ٻڌڻ بدران بابا جي جملي جي مفهوم بابت سوچيندو هوس. هڪ دفعي ڪاليج اڌ ۾ ڇڏي مان ڪراچي يونيورسٽي ويو هوس. بابا لائبريريءَ ۾ هو. ڪنهن انٽرنيشنل سيمينار لاءِ پيپر تيار ڪري رهيو هو. مون کي ڏسي حيران ٿيو هو.

”ڏاڍي آڻ تڻ آهي.“ چيو هيم، ”اوهان سان ڳالهائڻو آهي.“

بابا جي منهن تي اداس مرڪ تري آئي هئي. ٽيبل تان پيپر کڻي بريف ڪيس ۾ وجهندي چيو هئائين، ”مون کي تهڪ ڏيئي ڪلاٽڻ جو قسم ته نه ڪنيو اٿئي!“

بابا مون کي پنهنجي ڊپارٽمينٽ جي ڪمري ۾ وٺي آيو. پڇيائين، ”لنچ ڪئي اٿئي؟“

ورائيم، ”نه.“

”مون به نه ڪئي آهي.“ بابا چيو هو، ”اول پاڻ لنچ ڪنداسين، ۽ پوءِ يونيورسٽيءَ کان ٻاهر هلي ڳالهائينداسين.“

ڪينٽين وارن سان فون تي ڳالهائڻ کان اڳ بابا پڇيو هو، شامي ڪباب ڪائيندين؟ سنا ٺاهيندا آهن.“

چيو هيم، ”جيڪي اوهين کائو منهنجي لاءِ به گهرايو.“

يونيورسٽي ڪينٽين تان لنچ آئي، دال، چانور ۽ پاڇي. ماٺ ميٺ ۾ لنچ ڪئيسين. رکي رکي هڪ ٻئي ڏانهن ڏسي پئي ورتوسين. ان دوران مون کي ورائي ورائي خيال آيو هو ته بابا کان ڪجهه نه پڇان.

پنهنجي اڻ ٽٽ ڪي دل ۾ دفن ڪري ڇڏيان. ڌوٽن ۽ ڌوٽين جي ڳالهه تي ڌيان نه ڏيان. کيس اجايو پريشان نه ڪريان! ان ۾ ڪهڙي وڏي ڳالهه آهي جو منهنجي ڄمڻ کان پوءِ بابا ڏاڍو اداس ۽ چپ چاپ رهڻ لڳو آهي! ٿي سگهي ٿو، مان کيس نه وڻيو هجان! هونئن به بابا تن ٻارن لاءِ پلاننگ ڪئي هئي. شانيءَ کان ٽي سال پوءِ اوچتو مان اجايو رونگ ۾ پيدا ٿي پيو هوس. سندس پلاننگ آپ سيٽ ڪري ڇڏي هيم. پر، ان ۾ منهنجو ڏوهه نه هو. دنيا ۾ اچڻ، نه اچڻ منهنجي وس ۾ نه هو. مون کي بس هڪ ڳالهه جو ڏيڻ هو ته مان بابا لاءِ منحوس ثابت نه ٿيو هوس. جنهن سال مان ڄائو هوس، ساڳئي سال بابا ورلڊ هسٽاريڪل ڪانگريس جي صدارت ڪئي هئي. مان ٻارهن تيرهن سالن جو هوس جو بابا ايسوسيئيٽ پروفيسر مان پروفيسر ٿيو هو. مان سترهن ارڙهن سالن جو هوس جو بابا ڊين فيڪلٽي آف آرٽس مقرر ٿيو هو. مان منحوس نه هوس.

ورهيه اڳ جي ماجرا آهي. پرديس ۾ رهجي ويل بابا جو هڪ پراڻو ۽ گهاٽو دوست ٻارن ٻچن سميت پاڪستان گهمڻ آيو هو. ڪراچيءَ ۾ اسان وٽ اچي رهيو هو. مون کي ڪئمٽرا ڪارائيندو هو ۽ پڪين جا لطيفا ٻڌائيندو هو. سندس لطيفن تي ٻيا گهٽ، ۽ پاڻ وڌيڪ ڪلندو هو. هڪ دفعي مون کي چڪي، پاڪر ۾ پري پنهنجي هنج ۾ ويهاريو هئائين. بابا ڏانهن ڏسي ڳالهائيندو هئائين.

”يار روحل، نه تون پنهنجي پٽ جهڙو آهي، ۽ نه تنهنجو پٽ تو جهڙو آهي.“ پوءِ امان ڏانهن ڏسندي پڇيو هئائين، ”هيءَ ماجرا ڇا آهي! آمريڪا مان ڪنهن شيديءَ جو پٽ چورائي ته نه آيا آهيو؟“

پاڻ وڏا وڏا تهڪ ڏيئي ڪلي پيو هو. پر، بابا ڪلي نه سگهيو هو. هن حسرت وچان مون ڏانهن ڏٺو هو. تڏهن مان ننڍڙو هوس. پرائمري اسڪول ۾ پڙهندو هوس، پر مون کي سڀ ڪجهه ياد آهي. مان ڪجهه به وساري نه سگهيو آهيان. منهنجو هڪ هڪ تجسس منهنجي وجود ۾ پروان چڙهيو آهي. مون سان گڏ وڏو ٿيو آهي.

يونيورسٽيءَ ۾ بابا سان لنچ ڪندي هڪ چٽو - اڻچٽو پوءِ مون کي پريشان ڪندو رهيو هو. مان بابا کان ڪجهه پڇي سگهندس، يا هٻڪي چپ ٿي ويندس؟

لنچ کان پوءِ بابا پڇيو ”چانهه پيئندي؟“

پڇيو هيم، ”اوھين پيئندا؟“

بابا ورائيو هو ”هونءِ ته نه پيئندو آهيان، اڄ پي ٿا ڇڏيون.“

چانهه به چپ ڪري پيتي هئيسين. لاءِ چو، مون محسوس ڪيو هو ته ڪجهه دير کان پوءِ مان پلصراط تان لنگهندس.

پلصراط جو سفر ڪراچي يونيورسٽيءَ ۽ اوجها سينيتوريم درميان شروع ٿيو هو.

”ماڻهو پٽ ڄمڻ تي خوش ٿيندا آهن.“ منهنجي ڄمڻ تي اوھين خوش چون ٿيا هئا؟“

مون هٻڪندي پڇيو هو.

”منهنجيون ٿيئي ڏيئر ڪنهن پٽ کان گهٽ نه آهن.“

”مون ٻڌو آهي، منهنجي ڄمڻ کان پوءِ اوهين ڏاڍو اداس ٿي پيا هئا.“ ”اوهان ڳالهائڻ ۽ ماڻهن سان ملڻ

جلڻ به ڇڏي ڏنو هو؟“

بابا ڪو جواب نه ڏنو هو.

”منهنجي ڳالهه ٻڌو پيا نه، بابا؟“

”ها عدم ٻڌان پيو.“

”منهنجي ڄمڻ کان پوءِ اوهان کي ڪڏهن ڪنهن ڪلندي نه ڏٺو آهي؟“

”ڪلڻ وس ۾ نه هوندو آهي، عدم.“

”منهنجو ڄمڻ اوهان کي ناگوار لڳو هو؟“

بابا ڪنڌ هيٺ ڪري ڇڏيو هو. جواب نه ڏنو هو.

مون ٻيهر، ورجائي پڇيو هو. ”منهنجو ڄمڻ اوهان کي ناگوار لڳو هو؟“

مون کان لڙڪ لڪائڻ لاءِ بابا منهن ٻئي طرف ڪري ڇڏيو هو.

”بابا.“ مون بابا جي هٿ ۾ پنهنجو هٿ ڏيئي ڇڏيو هو. سندس درد مون کي سمجهه ۾ نه آيو هو. مون

پڇيو هو. ”منهنجي ڄمڻ تي ڏاڍو ڏک ٿيو هو اوهان کي؟“

بابا منهنجي هٿ کي تڪليف وڃان ايئن جڪڙي ڇڏيو هو. ڄڻ چوندو هجي، ها، تنهنجي ڄمڻ تي

مون کي ڏاڍو ڏک ٿيو هو.

”پلصراط جي وچ تان مون بابا کان پڇيو هو. ”ڇو ڏک ٿيو هو اوهان کي؟“

”ڇو جو منهنجو ڀرم پڇي پيو هو.“ بابا منهنجو هٿ ڇڏي ڏنو هو. پوءِ هن آسمان ڏانهن ڏٺو هو ۽ چيو

هو ”تون منهنجو پٽ نه هئين، عدم.“

مون صور اسرافيل جو آواز ٻڌو. سڀ ڪجهه، سموري ڪائنات سميت هيبتناڪ اوندھ ۾ گم ٿي ويو.

مان گم ٿي ويس. بابا گم ٿي ويو. اوندھ ۾ ڄڻ ڪروڙين ابابيل ۽ چمڙا غفائن مان نڪري آيا. منهنجي

مٿان تاريخي ۽ ڀر لاما ڏيڻ لڳا. فنا جي هڪ ساعت بقا جي سمورين ساعتن کي ضم ڪري ڇڏيو.

صور اسرافيل جو آواز مون ٻيهر ٻڌو. ابابيل ۽ چمڙا، غفائن ڏانهن موٽي ويا. اوندھ بدران نور کي بي نور

ڪندڙ روشني ڇانئجي ويئي. سج سوا نيزي تي لهي آيو هو. مون پاڻ کي بابا کان پڇيو. ”اوهان ڪيئن

سمجهيو هو ته مان اوهان جو پٽ نه هوس؟“

”شانيءَ جي ڄمڻ کان پوءِ مون آپريشن ڪرائي ڇڏي هئي.“ ڏونگر ڌاري ڇڏڻ جهڙي ڏک وڃان بابا

چيو هو ”مون مان ٻار جي اميد امڪان کان ٻاهر هئي.“

”امان کي خبر هئي ان ڳالهه جي؟“ مون پلصراط تان بابا ڏانهن ڏسندي پڇيو هو.

”ننڍڙين ننڍڙين ڳالهين لاءِ کيس فرصت ڪٿي هوندي هئي!“ بابا جي آواز جو پڙاڏو آيو هو ”اقوام متحده جي اجلاس ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ هوءَ اڪثر ملڪ کان ٻاهر رهندي هئي.“

آسماني ڪتابن واري قيامت لاءِ ڪڏهن ايندي. پر، منهنجي لاءِ قيامت آئي، ۽ سڀ ڪجهه تحس نحس ڪري هلي ويئي. ڪجهه باقي نه بچيو نه حساب، نه ڪتاب، ۽ نه سزا، ۽ جزا.

بابا يونيورسٽيءَ ۾ استعفيٰ ڏئي ڇڏي، پاڪستان ڇڏي هليو ويو، ۽ نيپال ۾ جوڳين سان هماليه جي غارن ۾ وڃي رهيو. وڃڻ کان اڳ بابا مون کي ڏاڍو پيار ڪيو هو.

سندس سڌڪندڙ سيني ۾ منهن لڪائيندي پڇيو هيم، ”منهنجي ڪري جوڳ پيا وٺو؟“

”نه عدم نه.“ بابا مون کي اکين تي، ڳلن تي، نرڙ تي پيار ڪندي چيو هو ”تنهنجو ڪو ڏوهه ڪونهي. بلڪ ڪنهن جو ڪو ڏوهه ڪونهي.“

سندس ٻئي هٿ چمندي چيو هيم، ”ته پوءِ جوڳ چوڻا وٺو؟“

”ماءُ جي تقدس جو ڳجهه مون وٽ امانت هو.“ بابا جو مبهم جواب منهنجي سمجهه ۾ نه آيو هو. مون تعجب وڃان بابا ڏانهن ڏٺو هو.

”ڳجهه ڳجهه نه رهيو آهي، عدم.“ بابا الودعائي نگاهن سان مون ڏانهن ڏٺو هو، ۽ چيو هو ”تون آگاهه ٿي چڪو آهين ته تاريخ جي ابتدائي دور وانگر تاريخ جي اختتام جي دور ۾ انسان کي پيءُ بدران ماءُ جي نالي سان پڪاريو ويندو تنهنجي زندگيءَ مان منهنجورول ختم ٿيو، عدم.“

ڪڏهن ڪڏهن بابا جو خط ايندو آهي. هر خط ۾ هر دفعي هڪ جملو ورجائي لکندو آهي، ”تون مون کي ڏاڍو ياد ايندو آهين، عدم.“

مون پنهنجي غفا کي بابا جي ياد سان روشن ڪري ڇڏيو آهي. هڪڙي ڏينهن ڊاڪٽر ساراهه سولنگيءَ کي چيو هيم، ”يقين ڪري ساراهه، مان نيڪ آهيان. سموري گڙڙا مان جي مٿي ۾ آهي.“

”مان ڪٿي ٿي چوان ته تون نيڪ ناهين.“ ڊاڪٽر ساراهه چيو ”پر، تون ڪيئن ٿو چوين ته ميڊم جي مٿي ۾ گڙڙا آهي؟“

”هوءَ منهنجي باري ۾ اڪثر هڪ پوائتو خواب ڏسندي آهي.“ مون چيو، ”هوءَ مون کي سسيءَ بنا رڻ ۾ رلندي ڏسندي آهي. منهنجي هڪ هٿ ۾ ويڊيل سر ۽ ٻئي هٿ ۾ ڪنڊن جو تاج هوندو آهي.“

ڊاڪٽر ساراهه کي ڪجهه تعجب لڳو هو. پڇيو هئائين، ”پر، ميڊم ته ڪڏهن پنهنجي ڪنهن خواب جو ذڪر نه ڪيو آهي!“

چيم، ”هوءَ پنهنجي خواب جو ڪنهن سان به ذڪر نه ڪندي آهي.“

ڊاڪٽر ساراهه پڇيو ”تو سان ڪندي آهي؟“

”ورلي.“ چيم، ”خواب ڏسڻ کان پوءِ هوءَ منهنجي غفا ۾ هلي ايندي آهي. منهنجي ڪنڌ ۽ مٿي تي هٿ

ڦيرائي پڪ ڪندي آهي ته مان جيئرو آهيان، يا مري ويو آهيان.“

ڊاڪٽر ساراهه ڪاغذ تي ڪجهه لکيو ۽ پڇيو هو ”ان خواب جي باري ۾ ميڊم تو سان ڪڏهن ذڪر

ڪيو هو منهنجو مطلب آهي، پهرين دفعي؟“

مان سوچ ۾ پئجي ويس.

مون کي ياد نه پئي آيو ته امان پهرين دفعي مون سان پنهنجي خواب جو ذڪر ڪڏهن ڪيو هو. بابا

جي الوڻ ٿيڻ کان اڳ هوءَ منهنجي باري ۾ پوائتو خواب نه ڏسندي هئي. منهنجي باري ۾ سٺا خواب ڏسندي

هئي. هوءَ خواب ۾ مون کي ڪجهه پيريل رڇ سان راند ڪندي ڏسندي هئي. تڏهن، امان ڪڏهن به پنهنجي

خواب جي تعبير ڪنهن ديسي يا پرديسي پويي کان نه ڪيڏرائيندي هئي. جڏهن به ولايت مان واپس ورندي

هئي، منهنجي لاءِ هڪ برجستو ڪجهه پيريل رڇ ضرور وٺي ايندي هئي. مان سمجهان ٿو، يا منهنجو گمان

آهي، بابا جي الوڻ ٿيڻ کان پوءِ امان منهنجي باري ۾ پهرين پيري پوائتو خواب نه ڏنو هو. ان کان اڳ هن

منهنجي باري ۾ پوائتو خواب نه ڏنو هو. پر، پوءِ خوابن جي دنيا ۾ وڏي ڀڄ ڊاهه ٿي هئي. آيا من کان بيٺل برج

پڇي پيا هئا.

امان مون کان ورائي ورائي پڇيو هو ”ويڃڻ مهل تنهنجي پيءُ تو سان ڇا ڳالهايو هو؟“

۽، هر دفعي مون کيس ساڳيو جواب ڏنو هو ”هن مون سان آگاهيءَ جي دردناڪ عذاب بابت ڳالهايو

هو.“

امان جواب جي ته تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪندي هئي، پر پهچي نه سگهندي هئي. منجهي پوندي

هئي. ان رات هوءَ ننڊ آڻيندڙ گوريون کائڻ جي باوجود سمهي نه سگهندي هئي. جڻ ڦٽڪندي هئي. ڪنڊر

جهڙي گهر ۾ بي مقصد گهمندي هئي. پاڻ سان ڳالهايندي هئي. هڪ دفعي چيو هئائين، ”مان روجل جهڙي

ذهبن نه آهيان. تنهنڪري تون، مون سان آگاهيءَ جي ڳالهه نه ڪر. مون کي ٻڌاءِ ته ويڃڻ مهل هن منهنجي

باري ۾ ڇا چيو هو.“

”هن تنهنجي باري ۾ ڪجهه نه چيو هو.“ مون غور سان امان ڏانهن ڏسندي چيو هو ”هن درويش کي خبر

هئي ته مان سندس پٽ نه هوس.“

ڌرتي ڏڏي ويئي. پوءِ، لاءِ ڪيترا سال ۽ صديون خاموشيءَ جي هڪ موسم ڪٽي آيا، ۽ گذري ويا. آيا من

تائين نه زلزلو آيو نه ڪٿي ڪو ٻرندڙ جبل ڦاٽو نه ڪنوڻ ڪجي، نه آسمان تان آبشار وسيو ۽ نه سمنڊ اٿليو.

جمود کي مون ٿوڙبو هو. اهو ضروري هو. ورنه ساهه کڻڻ مشڪل ٿي پيو هو.

”آسمان تائين رسائي منهنجي امڪان ۾ هجي ها ته پوءِ شايد مان مرڻ تائين تو کان ڪڏهن نه پڇان ها.“ مون امان کان پڇيو هو. ”تنهنڪري تون ٻڌاءِ ته مان ڪنهن جو پٽ آهيان؟“

امان ڪنبي ويئي هئي. مون ڏانهن وڌي آئي هئي. مون کي پاڻوھ مان پيار ڪندي چيو هئائين، ”ڇا اهو ڪافي ناهي ته مان تنهنجي ماءُ آهيان!“

”جنهن قيامت مان، مان گذري رهيو آهيان تنهن ۾ ڪافي ناهي.“ چيو هيم، ”مون کي ٻڌاءِ ته مان ڪنهن جو پٽ آهيان؟“

امان بيوس ٿي هيڏانهن هوڏانهن ڏٺو هو ۽ پوءِ پڳل تٽل لهجي ۾ پنهنجي ساءِ ڳالهايو هو. چيو هئائين، ”ملڪن جي ٺهڻ ۽ ڊهڻ کان پوءِ انيڪ اهڙا پار ڄمندا آهن، جن کي پنهنجي پيءُ جي خبر نه هوندي آهي. هو پنهنجي ماءُ کان پنهنجي پيءُ بابت سوال نه پڇندا آهن.“

”منهنجي ڄمڻ سان نه ملڪ ٺهيو هو ۽ نه ئي ڪو ملڪ ڊهيو هو.“ چيو هيم، ”منهنجي ڄمڻ سان هڪ شخص جو ڀر ۾ پڇي پيو هو.“

مان سمجهان ٿو ته ان کان پوءِ امان وري ڪڏهن به مون کي خواب ۾ ڪپھ ڀريل رڇ سان راند ڪندي نه ڏٺو آهي. ان کان پوءِ هن مون کي سسيءَ بنا رڻ ۾ رلندي ڏٺو آهي. پر، اهي ڳالهيون ڊاڪٽر ساراهه سولنگيءَ کي ٻڌائڻ جهڙيون نه هيون. تنهنڪري، هوءَ منهنجو علاج ڪندي آهي. امان جو علاج نه ڪندي آهي. هوءَ مون کي وڻندي آهي، ۽ انٽرنيٽ تان ڊائون لوڊ ڪيل امان جي خواب جي تعبير لڳندي آهي. پر، تنهن هوندي به مان آگاهيءَ جي اسرار جو ذڪر ساراهه سان ڪرڻ مناسب نه ٿو سمجهان. بلڪ، ڪنهن سان به ذڪر ڪرڻ نه ٿو چاهيان. جنهن راز تان قيامت ڏينهن پڙدو ڪڇڻو ناهي، تنهن راز تان پڙدو ڪڇڻ جو حق مان نه ٿو رکيان. منهنجو پيءُ الاءِ ڪير آهي. پر، اصل ۾ مان پٽ ان شخص جو آهيان جنهن هماليه جي هڪ غار ۾ وڃي جوڳ ورتو آهي. ■

هڪ لاش ۽ راتين جا روڪ

اڃا جهونجهڪڙو هو. راتوڪي اوجاڳي جو ٿڪ نه لٿو هو. در ڪڙڪيو.
مون پاسو ورايو. فردوس پنهنجو بدن چادر ۾ ويڙهي ڇڏيو. ”ڪهڙو حرامي هن مهل آيو آهي.“
”ڪير وارو هوندو.“ مون ڪرسيءَ تان گائون ڪڍي پائيندي ورائيو.
فردوس ڪير وارن کي ڪچي گارڌني ۽ پاسو ورائي، وهائي کي پاڪر پائي سمهي پيئي.
بيهر در ڪڙڪيو.
فردوس بيزاريءَ وچان چيو ”وڃ ڪٿي، سوئر جو پار ٿو ڪري.“
پلنگ هيٺان پير سان چمپل ڳولي پاتم. اڪيون مهيندو در وٽ پهتس. اوپاسي ڏيئي، ڪڙو لاهي، در کي وٽي ڪير.
ڏنم، ڏاڪڻ جي ميرانجهڙي روشنيءَ ۾ جمنا بيٺي هئي. هراسيل هئي ۽ سهڪي رهي هئي.
”منهن تي ڦڪي مرڪ آڻيندي چيم، توکي ته خبر آهي جمنا، ته آچر رات مان.....“
جمنا منهنجو جملو پورو ٿيڻ نه ڏنو. چيائين، ”هيٺ ڏاڪڻ وٽ ڦٽ پات تي هڪ لاش پيو آهي.“
”لاش!“
”ها.“
”ڪنهن جو آهي؟“
”ڪو مرد آهي،“ جمنا چيو ”چادر ڏي ته ڏيکي ڇڏيانس.“
جمنا کي ڏاڪڻ ۾ ترسايو.
هڪ ئي چادر هئي، جيڪا فردوس تي پيئي هئي. پيرانديءَ کان چادر جي ڪنڊ جهلي، مٿانئس ڪسڪائي لاهي ورتو.
فردوس ڪروڙ ڪيو ”اڙي اڙي، ڇا ٿو ڪرين.“
”ڦٽ پات تي هڪ لاش پيو آهي،“ کيس ٻڌايم، ”لاش کي ڍڪڻ لاءِ هڪ چادر گهرجي.“
”واھ، هڪ لاش کي ڍڪڻ لاءِ مون کي اڳهاڙو ٿو ڪرين،“ فردوس ٻن وهائڻ سان پاڻ کي ڍڪي ڇڏيو.
در کي وٽي ڪري چادر جمنا کي ڏنم. هن چادر وٺي مون ڏانهن ڏٺو ۽ پوءِ ڪنڌ جهڪائي ڏاڪڻ لهي ويئي. مان در بند ڪري ڪمري ۾ موٽي آيس.

”مهينن کان پوءِ ته گھرائيندو آهين،“ فردوس ننداڪڙي آواز ۾ چيو ”چانهه به نه پيئاريندين ڇا؟“
”کوڙ چانهه،“ مون ورائندي ڏانهن کلندڙ در کي وڻي ڪري مسو بورچيءَ کي چيو ”اڙي مسو چانهه کڻي
اچ.“

مسوءِ پنهنجو گنجو مٿورندڙي جي دريءَ مان ٻاهر ڪيندي جواب ڏنو. ”حاضر سائين.“
در پڪڙي بالڪونيءَ ۾ وڃي بيٺس. هيٺ نهاريم. جمنا لاش تي چادر وجهي ڇڏي هئي ۽ پاڻ بارنيس
اسٽريٽ جي سڙڪ تي ٻوهارو ڏيئي رهي هئي.

بارنيس اسٽريٽ جي هڪ سڀ کان مشهور بلڊنگ جي سڀ کان بدنام فليٽ ۾ ٽي ڪمرا آهن. هڪ
ڪمري ۾ مان رهندو آهيان. ٻئي ۾ تندي باگي جي هر دلغيز زميندار رئيس ڪرمداد خان جو پٽ دوست
محمد چاچڙ رهندو آهي. ۽ ٽئين ۾ انقلابي شاعر غلام حسين آزاد. غلام حسين آزاد هڪ ڪاليج ۾
ليڪچرار آهي. جيئن ته سندس نالو لفظ غلام سان شروع ٿيندو آهي، تنهنڪري هن پنهنجو تخلص آزاد
رکايو آهي.

منهنجي ڪمري جي بالڪوني بارنيس اسٽريٽ طرف آهي. صبح جو جڏهن اڃا پره نه ڦٽندي آهي،
مان بالڪونيءَ ۾ اچي بيهندو آهيان. فت پاٽ جي ڀرسان اُسريل پير جي ساوڪ ڏسي، ٻانهون کولي ۽
ڇاتي ڪڍي ٻه چار ساهه کڻي، پنهنجي پَر ۾ آڪسيجن سان رت صفا ڪندو آهيان.

ڪراچيءَ ۾ اُسَر ويل هڪ گهڙي اهڙي به ايندي آهي، جڏهن سموري تريفڪ پنهنجا ٽڪل پير پٿاري
گهور نند ۾ گهڙي کن لاءِ غافل ٿي ويندي آهي ۽ زندگيءَ جو ڊنل ٻار حيدرآباد جي منگهن وانگر ڪنڌ کڻي
صبح جو انتظار ڪندو آهي. اُن هڪ گهڙيءَ ۾ ماحول مان زهريلن گيسن جو مقدار گهٽ ٿي ويندو آهي ۽
هر طرف ماٺ ڪائنات کي ڳڙڪائي ويندي آهي. پوءِ اوچتو ڪا ٿرام تن تن ڪندي، ڊوڙندي ۽ گوڙ
ڪندي، گوديءَ مان نڪري ايندي آهي. ماٺ جي هنياءَ ۾ ڄڻ بڙچي لڳندي آهي ۽ سندس اندر مان تريفڪ
جو گوڙ گهمسان راڪاس وانگر رڙيون ڪندو اُٿلندو ايندو آهي.

ٻه چار اونهه ساهه کڻڻ کان پوءِ بالڪونيءَ تي نونئون رکي، مان هيٺ نهاريندو آهيان، جتي جمنا
جهڪي فت پاٽ ۽ سڙڪ تي ٻوهارو ڏيندي رهندي آهي. جمنا ۾ جنسي ڪشش جو مقناطيس آهي. صبح
ويل هوءَ جنهن انداز سان چيلهه تي هٿ رکي سڙڪ تي ٻوهارو ڏيندي آهي، تنهن ويل جيڪڏهن ڪو
مايوس ۽ نااميد نوجوان يا شوقين پوڙهو ڪيس هڪ نظر ڏسي وٺي ته جيڪر رڙ ڪري جوان ٿي پوي. مان
جوان آهيان، پيسي وارو آهيان ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه ته نج سنڌي آهيان. لڙ ٿيبي لوهه ٿي ويندا آهن، تڏهن
سيٽي وڄائيندو آهيان. جمنا بالڪونيءَ ڏانهن ڏسندي آهي. مان اک پيچندو آهيانس ۽ هوءَ ٻوهارو ڏاڪڻ
وٽ رکي، مٿي هلي ايندي آهي.

هوءَ ڪڇي گاڏڙ سنڌي ڳالهائي سگهندي آهي. اچڻ شرط ٻانهون منهنجي ڪنڌ ۾ وجهي پڇندي آهي، ”ڪيم ڇي تماچي.“

جمنا مون کي تماچي سڏيندي آهي. پهرين دفعي جڏهن سندس وڻيل ستيل جسم کي پاڪر ۾ سوڳهو ڪيو هوم، تڏهن ڪيس چيو هوم. ”جمنا، جيڪڏهن ڄام تماچيءَ جي شاهي سواري بندر روڊ تان لنگهي ها ۽ هو توکي ڏسي وئي ها ته هوند توکي پنهنجين راڻين جي آرميءَ جي ڪمانڊر ان چيف ڪري ها، يعني پت راڻي ڪري ها.“

جمنا تال ڪندي پڇيو هو ”اهو مٿو تماچي وري ڪير آهي؟“
”تماچي سنڌ جو بادشاهه هو.“ جمنا کي ٻڌايو هوم.

پڇيو هئائين، ”هوبه تو وانگر عورتن کي تاڙيندو هو ڇا؟“

”هرڪو ”نر سنڌي“ ڄام تماچي آهي ۽ تڙ جي ڪابه غريب حسين عورت نه ڇڏيندو آهي.“ جمنا کي ٻڌايو هوم ”ڪينجهر تي سير ڪندي ڄام تماچيءَ جي نظر نوري مهاڻيءَ تي پئجي ويئي هئي، جيڪا تو وانگر سيڪسي هوندي هئي. ڄام تماچي جا لاهه نڪري ويا، نيٺ نوريءَ کي پنهنجين راڻين جي پلٽڻ ۾ شامل ڪري دم پٽيائين.“

جمنا پڇيو هو ”ڄام تماچيءَ کي نوريءَ مان ڪي ڌڻ نه ايندي هئي؟“

”نه،“ ڪيس سمجهايو هوم. ”جيئن مون کي تو منجهان ڪراحت نه ايندي آهي، تيئن تماچيءَ کي به نوريءَ مان ڪي ڌڻ نه ايندي هئي. دراصل جنسي تپش آڏو نفاست نابود ٿي ويندي آهي.“

ان ڏينهن کان پوءِ جمنا مون کي تماچي سڏيندي آهي.

جمنا باريڪ اسٽريٽ تي ٻوهارو ڏيئي رهي هئي. بالڪونيءَ هيٺان ڦٽ پات تي لاش پيو هو. لاش جي ڀرسان، سعيد منزل جي ڪنڊ کان وٺي ڪوهاٽ هوٽل تائين بي گهر، مزور، فقير ۽ ٻاڪڙن جا ”ٻاهر وارا“ ستل هئا. مون لڳن ۾ سياٽ محسوس ڪيو.

ورائڊي واري در تي ڪڙڪو ٿيو.

مان بالڪونيءَ مان ڪمري ۾ موٽي ويس. فردوس ننڊ ۾ هئي. وار وهائي ٿي وڇانئجي ويا هئس. سندس سنگمرمر جهڙي هڪ ٻانهن پلنگ کان ٻاهر لٽڪي رهي هئي، ٻي ڪنڌ هيٺان هئي.

در کي وٺي ڪيم. مسوءِ ڪنبنڊڙ هٿن سان چانهه جا ٻه ڪوپ ڏيندي چيو ”سائين، هيٺ ڦٽ پات تي هڪ لاش پيو آهي.“

”لاش پيو آهي ته مان ڇا ڪريان،“ گهري آواز ۾ چيم، ”اسان لاشن لاءِ پريشان ٿيڻ جو نٿو ڪيو آهي

”ڇا.“

مسو در بند ڪري هليو ويو.

فردوس منهنجي آواز تي جاڳي پيئي. وهائي ڪي ٿيڪ ڏيئي ويهندي پڇيائين، ”چاهي، صبح جو ڪٿي گوڙ لاتو اٿئي.“

ڪيس چانهه جو ڪوپ ڏيندي ٻڌايم، ”هيٺ ڦٽ پاٽ تي هڪ لاش پيو آهي.“
”لاش آهي، ڪا بلا ته ناهي، جو پریشان ٿيو آهين،“ فردوس گنپير آواز ۾ چيو. ”هتي هر رات هزارين مرد هوٽلن، بنگلن ۽ فليٽن جي ٻاهران مري ويندا آهن.“
ڪيس جواب نه ڏنم. آرام ڪرسيءَ تي ويهي سڀ سڀ ڪري چانهه پيئن لڳس.
فردوس چيو ”تنهنجو بورچي ڏاڍو مسڪين آهي.“
”شڪل تي نه ويجهانس. وڏو پلستر اٿئي.“
”ڪيئن؟“

”پاڇي ۽ سيڙي سامان مان ٻه چار آنا نه هڻندو. تيستائين آرام نه ايندس.“
”ٻه چار آنا کاڌائين ته ڪهڙي وڏي ڳالهه ٿي پيئي،“ فردوس چيو ”تنهنجي ڪهڙو هڙان ٿو وڃي.“
”ته ڪنهن جي هڙان ٿو وڃي؟“

”ڄڻ سڄي حلال جي ڪمائي اٿئي،“ فردوس کلندي چيو.
”بلڪل حلال جي ڪمائي آهي،“ فردوس ڪي سمجهايو. ”اهو اسان جي ملڪ جو Unwritten قانون آهي ته هر ڪو سمجهدار شخص صراط المستقيم تي هلندو رهي ۽ هدا من فضل ربي ڪندو رهي.“
”اڃا،“ فردوس منهنجين اکين ۾ اڪيون وجهندي چيو. ”ته تون صراط المستقيم تي هلي رهيو آهين.“
”ها، سو في صدي،“ ڪيس ٻڌايم، ”هيءُ اها راهه رباني آهي، جنهن تي اعليٰ آفيسرن کان وٺي ميونسپالٽيءَ جي پنگين تائين هر ڪو هلي رهيو آهي.“

فردوس تهڪ ڏيندي چيو ”ڪمايو خوب ڪمايو. اسان جي مقدر جي روزي آهي. اڄ کان پوءِ توسان رعايت ختم. پورا ڏيڍ سو وٺندي مانءُ.“
اسان ٻئي تهڪ ڏيئي ڪلي پياسين.

فردوس چيو ”تنهنجو بورچي منهنجي پيءُ جهڙو آهي.“
”تنهنجو پيءُ به بورچي آهي ڇا؟“

”نه،“ فردوس وراڻيو. ”منهنجي پيءُ چڪ خيران نال ۾ منهنجين ننڍين پيئرن کي تو جهڙن لاءِ تيار ڪري رهيو آهي.“

فردوس جي جواب جي ڪڙاڻ پنهنجي نڙيءَ ۾ محسوس ڪيم.

هن پڇيو ”تنهنجي بورچيءَ کي گهڻا ٻار آهن؟“

”ان جي خبر دوست محمد ڇاچڙ کي هوندي.“

”ڇو هو تنهنجي بورچيءَ جو مائٽ آهي ڇا؟“

”ڇو ٿي دوست محمد کي گار ڏئين، چيم،“ هو تنڊي باگي جو زبردست زميندار آهي. هڪ معمولي ۽

تڪي جو بورچي هن جو مائٽ ڪيئن ٿي سگهندو؟“

”ته پوءِ بورچيءَ جي ٻارن جي خبر ڪيئن پيس؟“

”دوست محمد ڇاچڙ ڪو عام رواجي نٿو ڪاٺورئيس ڪونهي، رئيس جو پٽ به آهي،“ فردوس کي مٿي

۾ ڳالهه ويهاري ٿو. ”دوست محمد کي پنهنجن هارين نارين جي زالن ۽ ڌيئرن جو انگ انگ ياد آهي. ڪنهن

کي ستر تي ڪارو تر آهي، ڪنهن جي چيلهه تي وار آهن، ڪنهن جي پني گول آهي، ڪنهن جي ڇاتيءَ

تي ”a“

”بس بس،“ فردوس چيو. ”اهڙا پاڙي مڙس مون گهڻيءَ ڏٺا آهن.“

دوست محمد ڇاچڙ جنهن به عورت سان وقت ڪاتيندو آهي، تنهن جو نالو، وطن، قد، رنگ، عمر ۽

عضون جي بيهڪ بابت هڪ ڊائريءَ ۾ مختصر نوٽ لکندو ويندو آهي. اهڙيون وٽس ٻه ٽي ڊزن ڪن ڊائريون

پريل آهن. هو شام جو ”لا“ (Law) ڪاليج ۾ ايل ايل بي پڙهڻ ويندو آهي ۽ رات جو ڪنهن نائيت ڪلب

يا هوٽل ۾ ڪيبيري ڏسندو آهي ۽ سڄو ڏينهن ننڊ ڪندو آهي. هو بيحد ٿلهو آهي ۽ کاڌيءَ جي چرٻي

سيني جي چرٻيءَ سان ڳنڍيل اٿس. هو قد جو بندرو آهي ۽ هلڻ مهل بدڪ وانگر نظر ايندو آهي. دوست

محمد ڇاچڙ هڪڙي دفعي ڪيبيري ڊانسر نشيءَ تي عاشق ٿي پيو هو. هزارين رپيا لٽائڻ کان پوءِ به جڏهن

نشيءَ سر نه ڏنس، تڏهن هو باهه ٿي ويو هو. نشيءَ کي ته ڪجهه چئي نه سگهيو هو. پر مون کي اڌ رات جو ننڊ

مان اُٿاري چيو هئائين، قسم آهي مولا علي مشڪل ڪشا شير خدا جو رڳو ايم اين اي ٿيڻ ڏي، نشيءَ کي

اُگهاڙو ڪري تنڊي باگي ۾ پنگڙا ڪرائيندس.“ انقلابي شاعر غلام حسين آزاد به ننڊ مان جاڳي پيو هو. هن

دوست محمد ڇاچڙ کان پڇيو هو ”ايم اين اي ٿيڻ کان پوءِ تنڊي باگي ۾ ڪاليج ڪولائيندين؟“ دوست

محمد ڇاچڙ خوفناڪ رڙ ڪندي ورائيو هو ”مان پيشاب ٿو ڪريان ڪاليج جي شڪل ۾، ڪاليج ڪو

نشيءَ کان مٿي آهي ڇا!“ عورت جو اُگهاڙو جسم دوست محمد ڇاچڙ لاءِ دنيا جي سڀ کان حسين شيءِ

آهي.

فردوس عجيب سوال ڪيو. پڇيائين، ”مان فلم ايڪٽريس نيلو جهڙي آهيان، دوست محمد ڇاچڙ مون

۾ دلچسپي ڇو نٿو وٺي؟“

”اسان نج سنڌي آهيون ۽ پاڻ ۾ گهاٽا سنگتي به آهيون،“ کيس ٻڌايم. ”مان جنهن عورت سان ياري

رڪندس، تنهن وٽ دوست محمد نه ويندو ۽ جنهن عورت سان هوياري رڪندو. تنهن وٽ مان نه ويندس.“
”ڇو؟“

”ڇو جو اسان سڌريل تهذيبن جا علم بردار آهيون،“ ورائيم، ”جنهن عورت سان دوست محمد رستو رڪندو. تنهن کي مان پاڄائي پائيندس. جنهن عورت سان مان ٺهندس، تنهن کي هو پنهنجي پاڄائي سمجهندو.“

فردوس چيو ”مان توکان سواءِ ٻين وٽ به نه ويندي آهيان. دوست محمد کي غيرت نه ايندي آهي؟“
”نه.“

”ڇو؟“

”ڇو جو سندس غيرت جو جذبو اسان جي دوستيءَ جو محتاج آهي. هن سڄي جڳ جو نيڪو نه کنيو آهي.“ جواب ڏنم، ”هوءَ ڪڏهن ڪڏهن اسان ٻئي هڪ رن به گهرائيندا آهيون. ان سان اسان مان ڪوبه ياري نه رڪندو آهي.“

فردوس ڪوپ خالي ڪري ٿيل تي رکيو.

ڪانس پڇيم، ”رات تون ڪڏهن آئي هئين؟“

”ساڍا ٻارهن کن ٿيا هئا.“

”ان وقت ڪو شخص اسان جي ڏاڪڻ وٽ نه ويٺو هو.“

”نه،“ فردوس بيزار ٿيندي پڇيو، ”تون اهڙيون ڳالهيون مون کان چوڻو پڇين.“

”ان لاءِ ته پوليس جا عزرائيل ٿوري دير ۾ اچي نازل ٿيندا ۽ لاش جي باري ۾ ابتدا سبتا سوال شروع ڪندا.“

فردوس جي مستي ڀري ٿي ويئي. چيائين، ”مان وڃان ٿي. اجايو پوليس کي وڙ چڙهي ويس ته بڻ وڃائي ڇڏيندا.“

چيم، ”ترس، نيرن ڪري وڃجان؟“

”نه بابا،“ فردوس ڪنن جون پاپڙيون جهليندي چيو، ”مون کي پنهنجو خانو خراب ڪرائڻو ناهي.“

”اوهو تون ته صفا چري آهين.“

”نه مان وڃان ٿي.“

”پنجابي ته ڏاڍا بهادر هوندا آهن،“ کيس توڪ هنيو.

”تون ڪجهه به چئه، مان نه ترسنديس،“ هوءَ پلنگ تان اُٿي، ڪرسي ۽ صوفي تان سلوار قميص، رٿو

وغيره ڪٽڻ لڳي.

چيم، ”تون پرواهه نه ڪر فردوس، اسان وٽ اسان جو دوست انقلابي شاعر غلام حسين آزاد ويٺو آهي. هو پوليس جا ڏند ڪتا ڪري ڇڏيندو.“

”هن حراميءَ جو منهنجي سامهون نالو نه ڪٽ،“ فردوس ڪراحت وچان چيو ڪپڙا ڪٽي باٿ روم ۾ هلي ويٺي.

اسان جو دوست انقلابي شاعر غلام حسين آزاد ڪتر سنڌي آهي. هو چاتي تي هٿ هڻي دعويٰ ڪندو آهي ته پاڪستان ۾ هر قوم جي عورت پيشو ڪرائيندي آهي، سنڌياڻي ڪڏهن به نه ڪرائيندي آهي. دوست محمد چاچڙ ۽ مون کيس سمجهايو آهي ته پير ان ڳالهه تان لهي وڃ، پر شاعر جي ڳنڍ ڪير کولي! ٻه چار دفعا ضد ۾ اچي اسان کيس پيشو ڪرائيندڙ نج سنڌي عورتون گهرائي به ڏيکاريون آهن، پر هو انهن عورتن کي سوالن جوابن ۾ اهڙو ته منجهائي وجهندو آهي، جو هو به غير سنڌي هئڻ جو اقرار ڪنديون آهن. ڪالهه رات غلام حسين آزاد دير سان گهر موٽيو هو. نشي ۾ جهومندو آيو منهنجي ڪمري جي در کي وڌي ڪري، وڏي مان ڪنڌ اندر ڪري، ڳائڻاڻين، ”هو جمالو، جيڪو ڪٿي آيو خير سان، هو جمالو.“

پوءِ اوچتو هو خاموش ٿي ويو هو. نگاهون فردوس تي ڪپي ويس. فردوس تنگ تنگ تي رکي سگريٽ جا سوٽا هڻي رهي هئي. فردوس کي سوسيءَ جي سلوار گج واري قميص ۽ ڪنهورٿو ڪنڌ ۾ ويڙهيل هو. غلام حسين آزاد ڪانئس گهٽيل آواز ۾ پڇيو هو، ”تون سنڌياڻي آهين؟“

هن ٺهه پنهنجي ڳاڙڙاڙدوءَ ۾ ورائيو، ”منهنجي شڪل سنڌياڻين جهڙي ڪو جهي آهي؟“
”ته پوءِ سنڌي ڪپڙا ڇو پاتا اٿئي،“ غلام حسين آزاد اُٿلي پيو هو، ”پنهنجي غليظ بدن تي سنڌي ڪپڙا ڇو پاتا اٿئي.“

فردوس ڪاروباري لهجي ۾ چيو هو، ”منهنجي هڪ ساهيڙي آهي نوران. هوءَ توهان جي نٿي سنڌ جي آهي. اڪيلي چهن چهن مڙسن سان هلي ويندي آهي.“

ان جواب کان پوءِ غلام حسين آزاد باهه ٿي ويو هو. پنجابين جي بڻ پڇي کي خوب دل کولي گاريون ڏنائين. کيس نارڻ جي ڪيم ته چيو هئائين، ”بس ڪر لوفر. تو پنجابين جون چمچو آهين. سنڌ جو غدار آهين.“

کيس ڪن ۾ چيو هوم، ”پلا تون وڃ ته مان به سنڌ جو جهنڊو بلند ڪريان. فردوس سنڌياڻي ناهي.“
غلام حسين آزاد کي منهنجي ڳالهه دماغ ۾ وڃي لڳي هئي ۽ پوءِ هو جمالو ڳائيندو پنهنجي ڪمري ڏانهن هليو ويو هو.

فردوس باٿ روم مان چيو، ”تنهنجي دوست کي ماڻهوءَ مان ڦيرائي ڪٿو نه ڪريان ته منهنجو نالو به فردوس ڪونهي.“

کيس جواب نه ڏنم.

ڪمري مان نڪري بالڪونيءَ ۾ وڃي بيٺس. ٻاهر اڃا جهونجهڪڙو هو. پاڇيءَ ۽ بجريءَ سان ڀريل
ٽرڪون رستي تي نڪري آيون هيون.

جمنا بارنيس اسٽريٽ تي ٻوهارو ڏيئي رهي هئي. هيٺ ڦٽ پاٽ تي لاش پيو هو. لاش جي ڀرسان ماڻهن
جو ميٽر گڏ نه ٿيو هو. جيڪي جيڪا هئا ۽ ڦٽ پاٽ تي سمهيا پيا هئا، تن ۾ ۽ مٿل ماڻهوءَ ۾ فرق محسوس
ڪرڻ ناممڪن هو.

مان ڪمري ۾ موٽي ويس. ورندي واري در کي وٺي ڪري مسوءِ کي چيو ته دوست محمد چاچڙ کي مون
ڏانهن موڪل.

ٿوري دير کان پوءِ دوست محمد اڪيون مهيندو آيو. اوباسي ڏيئي پڇيائين ”ڇا هي؟ ٿڪ لاهڻ به نٿو
ڏئين.“

”ٻڌندين ته سمورو ٿڪ لهي ويندو.“

ڊريسنگ ٽيبل تي فردوس جو پرس ڏسندي پڇيائين، ”ڪٿي آهي.“

مون غسلخاني ڏانهن اشارو ڪيو.

هن چيو، ”رڻ ته ناهي، جنسي مائو آهي مائو. تنهنجي ڪري مڙي ويو آهيان. پاڻي ته پنجاب جو.“

پڇيو مانس، ”رات ڪڏهن موٽيو هئين؟“

”شايد تي يا ساڍا ٽي ٿيا هئا، هن جي چپن تي مرڪ تري آئي.“

”ڪٿي هئين؟“

”پنهنجي اولڊ پليس – ليڊو.“

”اڪيلو هئين يا ڇ؟“

هن جملو پورو ٿيڻ نه ڏنو. چيائين، ”سردار خان کي ته سڃاڻين نه.“

”نه.“

”اڙي! سردار خان کي نٿو سڃاڻين،“ دوست محمد چيو ”جيڪو گذريل سال اسان وٽ اچي رهيو هو.“

”ياد نٿو اچي.“

”جنهن وٽ 1966 جي فورڊ آهي،“ دوست محمد هڪ هڪ لفظ تي زور ڏيندي چيو ”جنهن پرنسيپس

نسيمي بيلي ڊانسر سان هڪس بي تي هڪ رات گذارڻ لاءِ ٽيهه هزار رپيا خرچ ڪري ڇڏيا هئا.“

”ٿر وارو زميندار؟“

”او تنهنجا ٻچا ٻچن، ساڳيو“ دوست محمد چيو ”رات اوچتو ليڊو ۾ ملي ويو. گڏ ٻه چار مهمان به هئس.

مڙس اڄڪلهه جرمن ڊانسر تي ڏاڍو گرم آهي. وسڪيءَ جي اڌ بوتل ڇاڙهڻ کان پوءِ جرمن ڊانسر کي سڌ ڪري چيائين، تون ايڊالف هٽلر جي ڌيءَ آهين، هُن جهڙي ظالم آهين.“

ڇاڇڙ تهڪ ڏيئي کلڻ لڳو.

پوءِ چيائين، ”واھ جو وقت گذريو. ڪيپيري ڏسندا رهياسين، پيئندا رهياسين ۽ ايندڙ چونڊن ۾ بهرو وٺڻ لاءِ پروگرام به ٺاهيندا رهياسين.“

مان خاموش رهيس، جڏهن سندس ڳالهين ۾ دلچسپي نه ورتي. تڏهن چيائين، ”ڏس نه يار! سنڌ کي هيٺتر اسان جهڙن جوان نمائندن جي ضرورت آهي.“

”هن وقت اسان کي ڪنهن چالاڪ نمائندي جي ضرورت آهي،“ مون بيزار ٿيندي چيو.

هن منهنجي ڳالهه جو مطلب نه سمجهيو. چيائين، ”مان گهٽ چالاڪ آهيان ڇا؟ ميان، مان ايم اين اي ٿيندس، ايم اين اي.“ پوءِ ڪرسيءَ تان اُٿي منهنجي سامهون اچي بيٺو. منهنجي ڪلهي تي هٿ رکندي چيائين، ”ايم اين اي ٿيڻ سان تر ۾ رعب ويهجي ويندو. نٿڪائو آفيسر موچڙي ۾ رهندا ۽ سڀ کان اهم ڳالهه ته خدا کان به وڏن ماڻهن سان هٿ ملائڻ جو موقعو پيو ملندو. اها ڪا گهٽ ڳالهه آهي؟“

جڏهن برداشت ڪري نه سگهيم، تڏهن چيم، ”منهنجي ڳالهه به ٻڌندين يا بگ ڪندو رهندين.“

”اڙي چريا،“ هن مون کي ڪلهن کان وٺي ڏونڌاڙيندي چيو. ”جڏهن به پنجاب ۾ اسيمبليءَ جو اجلاس ٿيندو تڏهن اهڙيون اهڙيون راتيون ملهائينداسين، جو سڪندر اعظم به خواب ۾ نه ملهائون هونديون. توکي هيٺتر کان اڳواٽ دعوت آهي.“

دوست محمد جا ٻئي هٿ ڪلهن تان لاهيندي چيم، ”هيٺ ڏاکڻ وٽ فت پات تي هڪ لاش پيو آهي.“

دوست محمد کان چرڪ نڪري ويو. ڳالهين ڪبو ترن وانگر هوا ۾ گم ٿي ويس. ننڊا ڪڙيون اڪيون دهشت ۾ گول ٿي ويس.

نڙيءَ مان سنهڙو چيڪلو ۽ گهٽيل هڪ لفظ نڪري سگهيس، ”لاش.“

”ها، لاش.“

”ڪير آهي؟“

”هن مرڻ کان اڳ بيان نه ڏنو هو.“

”نه نه،“ هن جو آواز ڪنٺ لڳو. ”منهنجو مطلب آهي ته ا“

”مرد آهي.“

هن منهنجي منهن ۾ ڏٺو. پوءِ چيائين، ”يار ڪنهن ڏچي ۾ نه پئجي ويئون.“

”ڏکين ٿو؟“

”ڏکڻ جي ڳالهه به ته آهي،“ هن ورائيو. ”پرديس ۾ پوليس جي ور چڙهي وياسين ته لاهه ڪڍي ڇڏيندا.“

ڪجهه دير سوچڻ کان پوءِ چيائين، ”ڳوٺ هجي ها ته اُلڪو ٿي نه هو. ڏهه ماڻهو مارائي درياھ ۾ لوڙهائي ڇڏيون، تڏهن به ڪو ٻڙڪ نه ڪڍندو.“

”رات جڏهن تون موٽيو هئين، تڏهن ڏاکڻ وٽ ڪنهن کي ڏٺو هين؟“ کانس پڇيم.
”مان ذري گهٽ ”آٿوٿ“ هئس،“ هن هپڪندي ورائيو. ”پر پانيان ٿو ته ڪو شخص ڏاکڻ وٽ سمهيو پيو هو.“

”ٿوري دير کان پوءِ پوليس جاچ تي ايندي“
”هان،“ دوست محمد جو وات کلي ويو. پریشاني ٿلهي منهن مان بڪڻ لڳس. هڪدم پڇيائين، ”ڇا ڪرڻ گهرجي.“

منهنجي جواب کان اڳ چيائين، ”هَل ته ايڪسپريس ۾ پڇي هلون.“
ورائيم، ”تون زميندار آهين، مان ٽينڊر ڪلارڪ آهيان. اسان ٻئي موڳا مٿر آهيون. آزاد کان صلاح وٺڻ گهرجي.“

دوست محمد ورائيو، ”آزاد سرمائيدارن جي خلاف آهي. اسان کي مصيبت ۾ ڏسي خوش ٿيندو.“
”هو اسان جو سنگتي آهي. ضرور سٺي صلاح ڏيندو.“
”هو اهڙي ته انڌي صلاح ڏيندو جو پاڻ ٻئي به تنگ ڦاٿا پيا هوندا سين ۽ هو آجوت ٿي ويندو.“
”تون اجايو آزاد تي شڪ ٿو ڪرين.“

”شڪ ٿو ڪريان!“ دوست محمد چيو، ”تيون ڏينهن بي ايمان ٿرو پي آيو هو. مون کي ڪنڌ کان وٺي چيو هئائين، توهان زميندارن سنڌ جي عوام جو خانو خراب ڪيو آهي، مان تنهنجو خانو خراب ڪندس.“
دوست محمد کي نارڻ لاءِ چيم، ”آزاد جڏهن ٿرو پيئندو آهي، تڏهن وڌيڪ انقلابي ٿي پوندو آهي. تون سندس ڳالهين جو خيال نه ڪندو ڪر.“

”خير اٿئي،“ دوست محمد رازداريءَ واري لهجي ۾ چيو، ”اسان ٻنهي کان سڙندو آهي.“
”ڪيئن.“

”تيون ڏينهن مون کي گاريون ڏيندي چيو هئائين، تون اڙي ڪهڙو عيش ڪندو آهين، تڪي جون بازاري عورتون اُتي خوش ٿيندو آهين، اسان جي نصيبن ۾ ڪاليج جون چوڪريون لکيل آهن. وڃي آڱوٺو چوپ.“

”آزاد دل جو ڪارو ڪونهي. اسان کي ڪانئس صلاح وٺڻ گهرجي.“

”رسڪ آهي.“

”پرواهه نه ڪر.“

اُن وقت مسو دوست محمد چاچڙ لاءِ چانهه ڪڍي آيو. کيس چيم ته آزاد کي ننڊ مان اُتاري هيڏانهن موڪل.

مسو هليو ويو. ٿوري دير کان پوءِ آزاد جو آواز آيو. هو پنهنجي ڪمري مان ڳالهائي رهيو هو ”مان نه ايندس. تنهنجي ڪمري ۾ پيئڻ آهي.“

”هل. سندس ڪمري ۾ ٿا هلئون.“ مون ڪرسيءَ تان اُٿندي چيو.

دوست محمد ۽ مان جڏهن ورندي ۾ پهتاسين، تڏهن کيس چيم، ”نئون شعر ٻڌائڻ جي ڪوشش ڪريئي ته اصل نه ٻڌجائن.“

غلام حسين آزاد وٽ شعرن جو ديوان آهي ۽ اڪثر اسان کي ٻڌائي ديوانو ڪندو آهي. جنهن ڪاليج ۾ ليڪچرار آهي، تنهن ۾ چوڪرن کي تاريخ بدران شعر ٻڌائيندو آهي. جڏهن به ٿرو پيئندو آهي، تڏهن سخت انقلابي شاعري ڪندو آهي ۽ سرمائيدارن کي دل کولي گاريون ڏيندو آهي. دوست محمد چاچڙ سان گڏ مون کي به گاريون ڏيندو آهي. مان دوست محمد وانگر زميندار نه آهيان. مان رڳو هڪ هنڌ من فضل ربي کاتي ۾ ٽيندر ڪلارڪ آهيان. مولا مهربان آهي. فيض جو درياھ پيو وهندو آهي. پيسو ڪجهه سرس اٿم، تنهنڪري آزاد مون کي به سرمائيدارن جي گروپ جو ميمبر سمجهندو آهي ۽ ٿرو پي گاريون ڏيندو آهي ۽ چوندو آهي، توهان سڀئي سرمائيدار آمريڪا جا ايجنٽ آهيو.

ورندي ۾ دوست محمد چيو، ”آزاد پنهنجو انقلابي شعر ٻڌائڻ کان اڳ اسان جي ڳالهه هرگز نه ٻڌندو.“

”کيس ٽارڻ جي ڪوشش ڪنداسين،“ ورائيم.

جڏهن آزاد جي ڪمري ۾ داخل ٿياسين، تڏهن اسان ٻنهي کي گڏ ڏسي پڇيائين، ”ڇو؟ اڄ وري ملڪ ۾ ڪو انقلاب آيو آهي ڇا؟“

هڪدم ڪانئس پڇيم، ”رات ڪٿي هئين؟“

آزاد جي پڇين پيل اکين ۾ روشني تري آئي. چيائين، ”اهو ته ڇُچ پاپي، دل تان نه لهي لاپي.“

”شاعري ڇڏ، نثر ۾ ڳالهائ.“

”رات هڪ نئين ۽ جديد شي ٺاهي اٿم.“ آزاد چيو، ”اول اها ٻڌو.“

”اول ٻڌاءِ ته رات ڪٿي هئين؟“ مون پڇيو.

”اول شعر ٻڌ. آزاد نظم آهي،“ هن آزاد نظم ٻڌائڻ شروع ڪيو.

”هن مشيني ملڪ جي ماڻهن جي ذهنن تي،

پئجي ويا آهن تالا

عقل جي ٽٽي پيئي آهي مالا،

پريشان آهي مڌو بالا،

هر طرف رقصان آهن سايا.

ماڻهوفت پاٽ تي سمهي پيا آهن

۽ موٽرون گيراج ۾ کونگهرا هڻي رهيون آهن،

هوٽل جا بيرا کتن سان گڏ هڏا چٻاڙي،

ٽوڪاري، ٽڪجي سمجهي پيا آهن،

۽ هڪ شرابي خالي بوتل ڏسي بهڪي ويو آهي،

پليٽ ۾ آمليت بيچين آهي.“

”خدا جي واسطي بس ڪر“ دوست محمد ڪنن تي هٿ رکندي چيو، ”مان بيهوش ٿيڻ تي آهيان.“

”تون ظالم سرمائيدار آهين،“ آزاد اڪيون ڳاڙهيون ڪري دوست محمد ڏانهن نهاريو.

پڇيومانس، ”رات ڪٿي هئين.“

هن اسان ٻنهي ڏانهن ڏٺو. پوءِ چيائين، ”توڪي فرست ايئر واري مڌو بالا جو فوتو ڏيکاريو هوم نه.“

”ها.“

”چنڊ سان ڪڪرن جي ڪونٽري ڪونچ تي رات کاتي چڏيم — رات کاتي چڏيم.“

”ڪڏهن موٽيو هئين؟“

آزاد ورائيو ”منهنجي واچ ماڻهن جي ذهن وانگر آئوٽ آف آرڊر آهي.“

جڪ ڪاڌم تڏهن به پڇيم، ”ڏاڪو وٺ ڦٽ پاٽ تي ڪنهن کي ويٺل يا سمهيل ڏٺو هيءُ؟“

”اسان جي قوم ڦٽ پاٽي قوم آهي“ ورائيائين، ”ڦٽ پاٽ تي هر وقت هزارين خوشحال انسان نظر ايندا

آهن، جن جي هٿن ۾ سياسي، سماجي ۽ معاشي خوشحاليءَ جا جهنڊا هوندا آهن.“

”ڳالهه ٻڌ،“ مون آزاد کي ٻانهن کي جهليندي چيو ”تون سادي نموني ڳالهه ۽ ڪوچڙائي ڇڏي ڏي.“

”حڪم ڪر.“

”رات ڏاڪو وٺ ڪنهن شخص کي ويٺل ڏٺو هيءُ.“

”ها.“

”ڪير هو.“

”ايفرو ڊائيت جمنو جو پيءُ.“

”تو ڪيئن سمجهيو ته هو جمنو جو پيءُ هو.“

”هن مون سان ڳالهايو هو.“

”ڳالهايو هو؟“

”ها. هو منهنجو انتظار ڪري رهيو هو.“

”تنهنجو انتظار؟“

”ها.“

”ڇو؟“

”مون کان ڏهه رپيا وٺا هئس.“

”ڇا جا.“

”جمنو جو ريت ڏهه رپيا آهي.“

مون کي باهه وٺي ويئي. رڙ ڪري چيم، ”تون سخت بيغيرت ۽ ڪمينو آهين. ڪنهن سنڌيءَ جو ته

بنهه پت ناهين.“

”ڇو؟“ هن حيرت مان پڇيو.

”ڇو“ چيم، ”تو کي ڇڻ خبر ئي ڪونهي. جمنو سان منهنجي ياري آهي. توکي ايتري به تميز ڪونهي.

تون بدڪار آهين. وحشي آهين. ڪميونسٽ آهين.“

”ان ۾ بدڪاريءَ جي ڪهڙي ڳالهه آهي،“ هن سرد لهجي ۾ ورائيو.

دوست محمد چيس، ”نتو ڇڏين ڪاليج جون چوڪريون، نتو ڇڏين پنگياڻيون.“

”مان توهان ٻنهي وانگر سرماييدار نه آهيان،“ آزاد چيو ”مان ”ڪال گرل“ ”افورڊ“ ڪري نٿو سگهان.

سرڪار سڳوريءَ چڪلا به بند ڪري ڇڏيا آهن. اسان ڪيڏانهن وڃئون.“

چيم، ”هينئر انهن ڳالهين جو وقت ڪونهي. هڪ مصيبت سر تي اچي پيئي آهي.“

”ڇا جي مصيبت؟“ آزاد پڇيو ”سي - آءِ ڊي صاحب منهنجي انقلابي شاعري جي ڏپ سنگهندو اچي

هٿ پهتو آهي ڇا؟“

”ڏاڪڻ وٽ فٽ پات تي هڪ لاش پيو آهي،“ کيس ٻڌايم.

”لاش مئل آهي يا جيئرو؟“ هن پڇيو.

”ڇا؟“ اسان ٻنهي حيرت مان ڏانهس نهاريو.

هن ٻيهر پڇيو ”لاش مئل آهي يا جيئرو.“

”لاش ته هميشه مثل هوندو آهي.“ مون چيو.

”اسان جو ملڪ لاشن جو ملڪ آهي.“ آزاد چيو ”فت پاٽ تي ننڊ ۾ غلطان جيئرا لاش اسان جي خوشحاليءَ جو نادر نمونو آهن.“

”يار تون سمجھ ۾ ايندڙ ڳالهيون ڪر.“ کيس چيم، ”اسان کي اجايو منجهاءِ ته نه.“

”حڪم ڪريو.“ هن نهٺائيءَ مان پڇيو.

”ڏاڪڻ وٽ فت پاٽ تي لاش پيو آهي.“ جملو ورجايم.

چيائين، ”مثل لاش جي پرواهه نه ڪريو. جيئرو لاش هجي ها ته فڪر ڪريون ها.“

دوست محمد چيو ادا مون توکي اڳ ئي چيو هو ته هيءُ ڪابه ڪم جي صلاح نه ڏيندو.“

آزاد دوست محمد کي چيو ”ڪنهن ڪنهن وقت ڪجهه انسان ٿوري دير لاءِ مري ويندا آهن، پوءِ جيئرا ٿي پوندا آهن.“

مون آزاد کي چيو وقت نه وڃاءِ، ٿوري دير ۾ پوليس ايندي ۽ اسان تنهي کي گرفتار ڪندي.“

”ڇو؟“

”ڇو جو فت پاٽ تي لاش پيو آهي.“

”پل پيو هجي.“

”پل پيو هجي؟“

”ها،“ آزاد ورائيو ”ڪياماڙيءَ کان نيو ڪراچيءَ تائين اڄ رات جيڪي به ماڻهو مئا آهن، اسان انهن لاءِ بڌل آهيون ڇا؟“

”پر هي لاش، فت پاٽ تي اسان جي ڏاڪڻ وٽ پيو آهي.“ کيس سمجهايم.

دوست محمد چيو ”۽ پوليس کي جڏهن خبر پوندي ته اسان سڀئي آسامي آهيون ته پوءِ پڪ ٻڌي ويندا.“

”ڪيئن ٻڌي ويندا،“ آزاد چيو ”مثل ماڻهوءَ جو اول پوسٽ مارٽم ٿيندو. پوءِ خبر پوندي ته کيس خدا ماريو آهي يا ڪنهن ماڻهوءَ ڏسونءِ. اڄ ڪلهه خدا پنهنجي جلاد جناب عزرائيل سميت ”لانگ ليو“ تي ويل آهي ۽ مارڻ جو ڪم ماڻهن کي سونپي ويو آهي.“

اسان ٻنهي حيران ٿي ڏانهس نهاريو.

آزاد چيو ”جيڪڏهن موڪل تان موٽڻ کان پوءِ مثل ماڻهوءَ کي خدا ماريو آهي، ته پوءِ پرواهه ناهي. پر جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ ماريو اٿس ته پوءِ ٿوري گهڻي فڪر جي ڳالهه آهي.“

”تيستائين ڇا ڪرڻ گهرجي؟“ دوست محمد پڇيو.

آزاد جواب ڏنو. ”تيستائين توهان ٻنهي کي منهنجي شاعري ٻڌڻ گهرجي.“
”اسان تي رحم ڪر.“ دوست محمد اوباسي ڏيندي چيو. ”مان ٽڪل آهيان. اڄ منجهند تائين نٿو
ڪندس.“

دوست محمد هليو ويو.

آزاد مون کان پڇيو ”تو کي ڪيئن خبر پيئي ته هيٺ لاش پيو آهي.“
ورائيم. ”جمنا ٻڌائڻ آئي هئي.“

”هون، جمنا کي ڪهڙي خبر ته انسان ڪڏهن مرنڊو آهي ۽ ڪڏهن جيئرو ٿيندو آهي.“ آزاد چيو
”ڪالهه رات جڏهن جمنا مون وٽ آئي هئي، تڏهن ماڻهن فٽ پاٽ تي سندس پيءُ کي لاش سمجهي مٿس
ڪپڙو وجهي ڇڏيو هو.“

مون کي آزاد جي اها ڳالهه پسند نه آئي.

مان پنهنجي ڪمري ۾ موٽي آيس.

فردوس ميڪ اپ ڪري، پاڻ کي چمڪائي تيار ٿي بيٺي هئي. اک ۾ نه اوجاڳو هوس ۽ نه ئي منهن مان
ٽڪ جي لڪا پئي پيس.

ڊريسنگ ٽيبل تان پرس کڻندي چيائين، ”مان وڃان ٿي.“

منهنجي جواب جو انتظار ڪرڻ کان اڳ در کولي ڏاڪڻ لهي ويئي.

مان وڃي بالڪوني ۾ بيٺس. اڃا سج نه اڀريو هو. پر تنهن هوندي به ڪا اڻڌڻي روشني اوندھ کي مات

ڪري رهي هئي. هيٺ فٽ پاٽ تي لاش پيو هو.

فردوس ڏاڪڻ لهي، فٽ پاٽ تي آئي، لاپرواهيءَ سان لاش کي ٺوڪر هنياڻين ۽ اڳتي وڌي ويئي.

لاش چادر لاهي، فردوس جي ڪيڊ هلڻ لڳو.

ان وقت مون کي آزاد جو جملو ياد آيو ته ڪنهن ڪنهن وقت، ڪجهه انسان ٿوري دير لاءِ مري ويندا

آهن ۽ پوءِ جيئرا ٿي پوندا آهن.

گهڻن ڏينهن کان پوءِ جڏهن فردوس سان ٻيهر ملاقات ڪيم، تڏهن ڪانئس لاش جي باري ۾ پڇا ڪيم.

فردوس چيو: منهنجو مڙس رات جو مري ويندو آهي ۽ صبح جو جيئرو ٿي پوندو آهي.

اُن رات وري هڪ لاش اسان جي ڏاڪڻ وٽ فٽ پاٽ تي پيو هو جنهن تي ماڻهن چادر وجهي ڇڏي

هئي. ■

شیطان جو سنگسار

ايڏا ڪم ڪندي ڪندي مان ٽڪجي پيو آهيان. سر، مان بيزار ٿي پيو آهيان پنهنجي زندگي کان. بدرو پنياري پنهني هٿن ۾ مٿو جهلي ويهي رهيو. هن جا ڪسرتي ڪلها اڳتي جهڪي آيا. ڪافي دير تائين چپ رهيو. پوڪندڙ ڪٿي مون ڏانهن ڏٺائين. چيائين، ”مان ڇا ڪريان سر؟“
پڇيو مانس، ”عمل ڪري سگهندين؟“

”روز جي مارا ماريءَ واري ماحول مان نڪرڻ لاءِ مان سڀ ڪجهه ڪندس.“ بدرو پنياريءَ چيو ”اوهاڻ دنيا جا لاهڻا ڇاڙها ڏنا آهن. مون کي ٻڌايو ته مان ڇا ڪريان.“
مون غور سان بدروءَ ڏانهن ڏسندي چيو ”انڪار ڪرڻ سک.“
”انڪار ڪرڻ سڪان؟“ تعجب ٿيس. ڳالهه سمجھ ۾ نه آيس. مون ڏانهن ڏٺائين.
چيم، ”جيڪو ڪم نه وٺيئي، سو ڪم ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏ.“

سوچ ۾ پئجي ويو. ڪرسيءَ تان اٿيو. ڇهن سائڊن ڇهن فٽن جو قد اور مٿس مون ڏانهن پئي ڪري دريءَ وٽ وڃي بيٺو. پڙدو هٿائي دريءَ مان ٻاهر ڏٺائين. وڪ ڪٽي ڏهين ماڙ تان هيٺ نهاريائين. هيٺ نهاريندي پڇيائين. ”سر، خودڪشيءَ کان جهليندا ڇو آهن؟“

ورائيم، ”انسان پنهنجي مرضيءَ سان دنيا ۾ نه ايندو آهي. تنهن ڪري پنهنجي مرضيءَ سان هيءَ دنيا ڇڏي وڃڻ جو کيس اختيار ڪونهي.“

منهن ورائي مون ڏانهن ڏٺائين، چپن تي مرڪ هئس. چيائين، ”ڏاڍو بيوس آهي انسان!“
مون سان جهڪي مليو. چيائين، ”اوهاڻ وٽ اچي دل جو پوڄهه هلڪو ٿي ويندو آهي.“
هٿ جوڙي، پنيرو هلندي، بدرو هليو ويو.

مان اها دعويٰ نه ڪندس ته بدرالدين پنياري منهنجو ڪو معتقد هو يا منهنجو مريد هو. نه ئي هن سان منهنجو ڪورت جو رشتو هو. هن سان منهنجي ملاقات به حيران ڪندڙ حالتن ۾ ٿي هئي. اوهاڻ کي ٻڌائڻ ضروري سمجهان ٿو. هيءُ ڪجهه ورهيه اڳ جي ڳالهه آهي. مان ٿايلينڊ جي سڪوٽائي ٿيما ٿيرت يونيورسٽيءَ مان ماس ڪميونيڪيشن ۾ ايم اي ڪرڻ لاءِ اتي ڪجهه سال پڙهائڻ کان پوءِ ڪراچي موٽي آيو هوس. سچ ٻڌايانوَ، موٽي اچڻ لاءِ منهنجو قطعي ڪو ارادو نه هو. مان ٿايلينڊ ۾ خوش هوس. مون کي ساهه ڪٽڻ ۾ ٻوسٽ محسوس نه ٿيندي هئي. مختلف يونيورسٽين ۾ دعوت تي ليڪچر ڏيڻ دوران اندر جو

حال اوريندي دل ڪنبي نه ويندي هئي. مولوبن ۽ ايجنسين جو ڊپ ورائي نه ويندو هو. نند نه ڦٽندي هئي. هڪڙي ڏينهن ڪراچيءَ مان ايشين ايدورٽائيزنگ ڪارپوريشن جي مينيجنگ ڊائريڪٽر انور تيجائيءَ جو تفصيلي خط آيو. لکيو هئائين ته چيف ڪانسيٽ رائيٽر جي پوسٽ خالي ٿي آهي. تون هڪدم اچي سنڀال. اڃا ٻڌتر ۾ هوس جو مٿان انور تيجائيءَ جي ٽيليفون ڪال آئي. هڪدم پڇيائين، ”ڪڏهن ٿو اچين؟“

چيم، ”سوچيان پيو.“

”سوچين ڇا پيو؟“ انور تيجائي ۽ مان بي وي ايس پارسي اسڪول ۾ ست سال ڪلاس ميٽ رهيا هئاسين. هڪ ئي بينچ تي ويهندا هئاسين. ميٽرڪ به گڏ ڪئي هئي سين. وڏا ٿي ڪرت ڪار سان لڳاسين تڏهن به هڪٻئي تي حجت هلائي سگهندا هئاسين. انور تيجائيءَ چيو، ”ايندڙ سومر تي اچي جوائن ڪر.“

مان ڪراچيءَ موٽي آيس. ايشين ايدورٽائيزنگ ڪارپوريشن ۾ وڃي شامل ٿيس. ٻئي ڏينهن انور تيجائيءَ مون کي پاڻ ڪارپوريشن طرفان ليز تي ورتل فليٽ تي وٺي آيو. جنهن ۾ اڳوڻو چيف ڪانسيٽ رائيٽر رهندو هو ۽ هڪڙي ڏينهن پراسرار نموني ڏهين ماڙ تي فليٽ جي بالڪونيءَ مان هيٺ سٽرڪ تي ڪري مري ويو هو. سندس زال ڪارپوريشن کان گريجوٽي ۽ انشوئرنس جا لکين رپيا وٺي ٻارن سميت آمريڪا هلي ويئي هئي.

مون کي فليٽ ۾ رهندي ڏهه پنڌرهن ڏينهن کن مس ٿيا هئا جو هڪڙي ڏينهن تي چار معتبر قسم جا ماڻهو مون سان ملڻ آيا. بلڊنگ مينيجمنٽ جا ميمبر هئا. مون کين اندر آڻي ويهاريو. مون کان ٿاڻيلينڊ جا حال احوال ورتائون. ٿاڻيلينڊ جي اعليٰ يونيورسٽين جو احوال ٻڌي هنن جي دلچسپي ختم ٿي ويئي. هنن مان هڪ چڻي چيو، ”ابو پائي ڏاڍو سٺو ۽ نيڪ شخص هو.“

مون ڪائٽس پڇيو، ”ڪير ابو پائي؟“

ورائياڻين، ”تو کان اڳ هن فليٽ ۾ رهندو هو.“

”اوها! مون کي ياد آيو. چيم، ”ابوبڪر پائي جي ڳالهه پيا ڪريو!“

”ها، ابوبڪر پائي.“ ٿڌو سا ه ڪٽندي چيائين، ”روزي نماز جو پابند هو.“

چيم، ”سني ڳالهه آهي.“

پوءِ چيائين، ”بلڊنگ جي بيسمينٽ ۾ پنج وقت نماز جو بندوبست ڪيل آهي.“

چيم، ”سني ڳالهه آهي.“

مون کين ڪيڪ ڪارايو. شربت پياريو. هو هليا ويا.

ڏهن پنڌرهن ڏينهن کان پوءِ وري ملڻ آيا. گذريل دفعي جنهن شخص مون سان وڌيڪ سوال جواب ڪيا هئا، تنهن جو نالو حاجي يوسف هو. حاجي يوسف اچڻ شرط پڇيو. ”تنهنجي طبيعت ٺيڪ ته آهي نه؟“

”بلڪل ٺيڪ آهي.“ مون حيران ٿيندي پڇيو. ”ڇو ڇا ٿيو؟“
چيائين، ”اسان توکي بيسمينٽ ۾ هڪ دفعو به نماز پڙهندي نه ڏٺو آهي. سمجهيوسين، شايد بيمار آهيون.“

چيم، ”ڳالهه چاهي جو مان رات جو دير تائين ڪم ڪندو آهيان. صبح جو دير سان اٿندو آهيان، نيرن به وڃي آفيس ۾ ڪندو آهيان.“

هنن هڪٻئي ڏانهن ڏٺو. حاجي يوسف پڇيو ”تنهنجا ٻار ٿا ٿايلينڊ مان اڃا نه آيا آهن ڇا؟“

مون کي ڏاڍو تعجب لڳو. چيم، ”مون کي ٻار ته آهن ئي ڪونه.“

هو سڀئي ٿورڙو چرڪيا. حاجي يوسف پڇيو ”۽ تنهنجي زال؟“

مون کي الاءِ ڇو ڪل اچي ويئي، چيم، ”مون کي زال به ڪونهي.“

حاجي پڇيو ”مري ويئي آهي؟“

ڪل تي ضبط ڪندي چيم، ”شادي ڪيان ها ته مري ها نه!“

”ته ڇا!“ حاجي يوسف چيو ”تو اڃا تائين شادي نه ڪئي آهي؟ اڌڙو ٿي ويو آهيون!“

چيم، ”مان شاديءَ جي قابل نه آهيان.“

منهنجي ڳالهه هنن کي قطعي سمجهه ۾ نه آئي. ويندي ويندي پڇيائون، ”ان جو مطلب آهي ته ڇڙو آهيون.“

ان رات مون پاڪستان موٽي اچڻ واري پنهنجي فيصلي تي ڏاڍو پڇتايو. ايترا سال ٿا ٿايلينڊ ۾ رهيس. پر ڪنهن ان قسم جي آڏي پڇا مون کان نه ڪئي هئي. ڪنهن کي به منهنجي باري ۾ سوچڻ جي فرصت نه هئي ته منهنجي زال ڪٿي هئي، منهنجا ٻار ڪٿي هئا. مان ڪنهن مندر ۾، ڪنهن گرجا ۾، ڪنهن مسجد ۾ ڇو نه نظر ايندو آهيان.

ٻئي ڏينهن بلڊنگ ڪاميٽيءَ طرفان انور تيڄاڻيءَ کي خط مليو جنهن ۾ لکيو هئائون. ”وڏي افسوس جي ڳالهه آهي جو اوهان ٻارن ٻچن واري بلڊنگ ۾ ڇڙي لفنگي کي آڻي رهائيو آهي. هيءُ شريفن جو محلو آهي. اوهين مهرباني ڪري ڇڙي بدران پنهنجي فرم جي ڪنهن ٻارن ٻچن واري ملازم کي رهائيو ۽ هن کي هڪدم اٿاريو.“

ان کان علاوه خط ۾ ٻيا ڪجهه اعتراض اٿاريل هئا، مثلاً هن کي ڪڏهن به نماز پڙهندي نه ڏٺو ويو آهي.

اڌ رات کان پوءِ گهر موٽندو آهي، يعني اڌ رات تائين آواره گري ڪندو آهي. صبح جو تمام دير سان نند مان اٿندو آهي. تنهن جو مطلب آهي ته رات جو شراب پيئندو آهي. وغيره.

انور تيجالڻيءَ پنهنجي لا فرم مان هڪ وڪيل کي گهرايو ۽ بلڊنگ ڪاميٽيءَ ڏانهن قانوني جواب موڪليو. جواب موڪلڻ کان اڳ هن خط مون کي ڏيکاريو هو. لکرايو هئائين، ”فليت اسان جي فرم جي ملڪيت آهي. اسان جي فرم ۾ اعليٰ اخلاق ۽ اعليٰ تعليم يافته ماڻهو ڪم ڪندا آهن. اسين پاڻ ٻارن بچن وارا ماڻهو آهيون. ڪنهن به غلط قسم جي ماڻهوءَ کي فليت الات نه ڪنداسين. پاڪستان جي آئين ۾ ڪٿي به لکيل ڪونهي ته ماڻهو کي ڪڏهن سمهڻ گهرجي، ڪڏهن گهر اچڻ گهرجي ۽ ڪڏهن نند مان اٿڻ گهرجي. باقي جيستائين نماز پڙهڻ يا نه پڙهڻ جو سوال آهي ته اهو ۽ سندس بندي جي وچ جو معاملو آهي جنهن ۾ ڪنهن کي به تنگ اڙائڻ نه گهرجي.

خط روانو ڪرڻ کان پوءِ انور تيجالڻيءَ مون کي چيو ”گهٻرائجانءِ نه، اجايو اڏايو اٿائون ته بلڊنگ اصل ۾ دائود ابراهيم جي آهي. جيڪڏهن هجي به ته اسان کي پرواهه ناهي. فليت فرم جي نالي ليز ٿيل آهي. بلڊنگ ڪاميٽيءَ جي دٻاؤ ۾ هرگز نه اچجانءِ.“
چيم، ”تو خط ڪجهه سخت لکرايو آهي.“

”هنن جو علاج اهو ئي آهي.“ انور چيو ”هيءَ قوم مارشل لا تي هريل آهي.“

چيم، ”ڪنهن ڪنهن وقت سير کي سوا سير مٿي ۾ لڳي ويندو آهي.“

انور کليو. چيائين، ”تون فڪر نه ڪر. هيءُ ڪلوگرامن جو دور آهي.“

خط وصول ڪرڻ کان پوءِ بلڊنگ ڪاميٽيءَ جو ڪوبه ميمبر مون سان ملڻ نه آيو. پر معاملو ٿريو نه هو. ميمبرن جي نظر مون تي پوندي هئي ته قهري نگاهن سان مون ڏانهن ڏسندا هئا. مان پنهنجي ڪم ۾ اهڙو مڱن مست جو مون سندس سخت رويي جو نوٽيس نه ورتو. مون جيئن جيئن کين نظر انداز ڪيو، تيئن تيئن سندن نفرت ويئي وڌندي. سندس نفرت جو منهنجي ڪم، منهنجي صحت، منهنجي نند، منهنجي آرام تي ڪو اثر نه پيو. لڳو پئي ته ان ڳالهه هنن کي وڌيڪ چڙ ڏياري ڇڏي هئي.

هڪ دفعي اسٽوڊيو ۾ ڪم ڪندي مون کي ڪافي دير ٿي وئي. اڌ رات کان پوءِ جيئن ئي گاڏي آڻي بلڊنگ ٻاهران بيهاريو، ٻه جاننا جوان مون ڏانهن وڌي آيا. اک چنپ ۾ مون کي ڪنڀي، پاسي کان پارڪ ڪيل ويگن ۾ ويهاري روانا ٿي ويا. ڪجهه دير تائين مون کي سمجهه ۾ نه آيو ته ڇا ٿي رهيو هو. مون کي ڪيڏانهن ڪڍي پئي ويا! ويگن ۾ ٻه ٻيا ماڻهو به ويٺا هئا. هنن منهنجي ڪنهن سوال جو جواب نه ڏنو. جڻ گونگن ۽ ٻوڙن سان مٿوپئي ماريو.

اڌ مني ڪلاڪ کان پوءِ هنن گاڏي آڻي هڪ اونداهي گهٽيءَ ۾ بيهاري مون کي هيٺ لٽائون. ان وچ ۾

هڪ تمام وڏي پر اجڙيل بنگلي جو لوهي در ڪليو. اٺ ڏهه ٻيا هٿيار بند مون کي نظر آيا. ڪنڀي ڪچڙ کان وٺي ان مهل تائين مون پاڻ کي بار بار ملامت پئي ڪئي ته مان پاڪستان ڇا جي لاءِ موٽي آيس. ڇو آيس! رڪي رڪي انور تيجائيءَ تي ڪاوڙ پئي آئي، ڇو مون کي گهرايائين! ڇو زور ڀريائين، اچڻ لاءِ!

مون کي پڪ ٿي ويئي ته بلڊنگ اصل ۾ دائود ابراهيم جي هئي، ۽ دائود ابراهيم جي ماڻهن مون کي قيد ڪيو هو. دائود ابراهيم سان پڄڻ انور تيجائيءَ جو ڪم نه هو. دائود ابراهيم اٺيڪ ڏوهن ۾ هندستان کي گهريل آهي. برطانيه کي گهريل آهي. پاڪستان کي گهريل آهي. ڪراچيءَ ۾ وڏي نٺ سان رهندو آهي. مجال آهي سرڪار کي جو هٿ وجهيس! مون پهرين دفعو ڊپ محسوس ڪيو. لاءِ ڇو مون کي پڪ هئي ته مون کي ماريندا نه، پر جٺ ضرور ڪندا، اهڙي سيڪٽ ڏيندا جو مان پهرئين جهاز ۾ ٿاڻيلينڊ موٽي ويندس. نه رهندس پاڪستان ۾.

هٿيار بند ٻن ڪمرن مان ڦيرائيندا مون کي هڪ وڏي هال ۾ وٺي آيا. سامهون صوفي تي هڪ جانو جوان پلٽي ماري ويٺو هو. طاقتور ۽ لاپرواهه پئي لڳو. پريان رکيل ڪرسيءَ طرف اشارو ڪندي چيائين، ”ويهي ره.“

مون سڀني ۾ دل کي ايتري قدر تيزيءَ سان ڌڙڪندي اڳ ڪڏهن محسوس نه ڪيو هو. خشڪ چپن تي زبان ڦيرايو. چپ ريگمال محسوس ٿيا.

”هن کي پاڻي پيئاريو.“ طاقتور شخص پنهنجن ماڻهن کي چيو.

هنن مون کي پاڻيءَ جو گلاس آڻي ڏنو. مان گيت ڏيئي يڪ ساھي سمورو پاڻي پي ويس. گلاس موٽائي هڪ هٿياربندي ڏنر. ساھ ۾ ساھ پيو. ان وقت مون کي قربانيءَ جو ٻڪر ياد آيو. جنهن کي ڪهڙ کان اڳ پاڻي پيئاريندا آهن.

جائني جوان مون ڏانهن ڏسندي چيو ”انور تيجائيءَ جو لاش پوليس کي سڀاڻي گورا قبرستان مان ملندو.“

”نه نه. ائين نه ڪجانءِ مسٽر دائود ابراهيم.“ ڪرسي ڇڏي مان هن ڏانهن وڌي ويس.

”وڃ، وڃي ڪرسيءَ تي ويهي ره.“ هن سخت لهجي ۾ چيو. ”مان بدرو پندياري آهيان.“

”مان پهرئين جهاز ۾ هيءُ ملڪ ڇڏي هليو ويندس.“ مون بدرو پندياريءَ کي ويجهو وڃي هٿ جوڙيندي چيو. ”اوھين انور تيجائيءَ کي نه مارجو.“

بدرو پندياريءَ جون ڀرون ڳتجي ويون. اڪيون جنجهيون ڪري هو مون ڏانهن ڏسندو رهيو. مان هٿ ٻڌي

ٻاڏائيندو رهيس. ”انور تيجائيءَ کي نه مارجو. مان پاڪستان ڇڏي هليو ويندس. بس انور کي نه مارجو.“

بدرو پندياري ڪجهه سوچيندي، مون ڏانهن ڏسندي صوف تان اٿيو. قداور ۽ ڪسرتي هو. اک مون مان نه

ڪڍيائين. مون ڏانهن وڌندو آيو. وڪ ڪن تي بيهي رهيو. سندس ڳتيل ڀرون ڏريون ٿي ويون. مون کي تعجب ٿيو. ڪجهه هيٺ جهڪي منهنجي منهن ۾ ڏٺائين. سندس سخت چهر تي نرمي ظاهر ٿي پئي. منهنجو ساڄو هٿ پنهنجن ٻنهي هٿن ۾ جهليائين، سڙتائين ۾ اندر جي چڪ کي روڪيندي چيائين. ”سر، سر عدم!“

مون تعجب وڃان بدرو پنداريءَ ڏانهن ڏٺو. مون کي قطعي ياد نه پئي آيو ته هو ڪير هو. ”سر، سر مان بدرالدين پنداري آهيان.“ بدروءَ چيو. ”سر مان اوهان وٽ پڙهيو آهيان، سر عبدالحارون اسڪول ۾.“

ايم اي ڪرڻ کان پوءِ ٻه سال ڪن مون سر عبدالحارون اسڪول ۾ پڙهايو هو. ان ڳالهه کي ورهيه ٿي ويا هئا. انيڪ شاگرد هئا. ڪي سنا ته ڪي شرارتي. ڪي ذهين ته ڪي جڏا، ڪي چڱا ته ڪي لڱا. مون کي بدرو پنداري ياد نه پئي آيو.

بدروءَ منهنجو هٿ نه ڇڏيو. ڏاڍي عزت ڏاڍي احترام سان آئي مون کي صوفه تي ويهاريائين. سڀني هٿياربندن کي هال مان هليو ويو ۽ لاءِ چيائين. پاڻ منهنجي ڀرسان يا ٻئي صوفه تي نه ويٺو. پاڻ منهنجي سامهون فرش تي ويهي رهيو. اهو سڀ ڪجهه منهنجي لاءِ حيران ڪندڙ هو. هن مون کي انيڪ حوالا ڏنا، پر تڏهن به هو مون کي ياد نه پئي آيو. مون هن کي ياد رهجي ويو هوس.

اها هئي بدرو پنداريءَ سان منهنجي پهرين ملاقات. هو پاڻ مون کي فليٽ تائين ڇڏڻ آيو. هيٺ جهڪي مون کان موڪلايائين. چيو مانس، ”بدرو انور تيجاڻيءَ کي ڪجهه نه ڪجو.“ ”سر، ڪجهه نه ڪبو. ڪجهه نه ٿيندو. سر، اوهين فڪر نه ڪريو.“ چيائين، ”اوهين بس موٽي نه وڃجو.“

در تائين وڃي وري موٽي آيو. منهنجو ساڄو هٿ جهلي اکين سان لڳايائين. چيائين، ”گستاخي ٿي ويئي آهي اهو ڏي گستاخي ٿي ويئي آهي. معافيءَ لائق ته ناهيان پر مون کي معاف ڪجو. مون کي معاف ڪجو سر. مون کي خبر نه هئي.“

منهنجو هٿ چمي بدرو پنداري هليو ويو. ان رات مون کي ننڊ نه آئي. سڄي رات مان بدرو پنداريءَ جي باري ۾ سوچيندو رهيس. هن جي رويي مون کي حيران ڪري ڇڏيو هو. هڪ استاد جي ايڏي عزت ڪرڻ وارو چوڪرو گمراهه ڪيئن ٿي ويو! سندس هٿياربند، گاڏيون ۽ دٻڊوڏسي مون کي اهو اندازو لڳائڻ ۾ دير نه ٿي ته بدرو عام رواجي بدمعاش يا غنڊو نه هو. بدرو پنداري هر لحاظ کان دائود ابراهيم جي ٽڪر جو ڊان هو. ڊان سمجهو ٿا؟ نئون محاورو آهي، پر ڪجهه عرصي کان پاڪستان ۾ هلي پيو آهي. جرائم جي دنيا کي ڪاروبار وانگر هلائڻ واري کي ڊان سڏيندا آهن.

ٻئي ڏينهن آفيس ۾ ان ڳالهه جو ذڪر مون انور تيڄاڻي سان ڪرڻ مناسب نه سمجهيو. ان لاءِ مون وٽ ڪو خاص سبب به نه هو. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ انور جڏهن پڇيو. ”بلڊنگ ڪاميٽيءَ جا ميمبر تنگ ته نه ٿا ڪرئي؟“

تڏهن ورائيو هيٺ، ”نه، قطعي نه.“

انور تهڪ ڏيندي چيو هو. ”هيءَ قوم ڏنڊي جي زبان سمجهندي آهي. سڌري ويا نه!“

بلڊنگ ڪاميٽيءَ جي رويي ۾ آيل تبديليءَ جو اصل سبب مون تڏهن به تيڄاڻي ڪي نه ٻڌايو. هن کي پنهنجن ڊاڪٽرن ۽ وڪيلن تي وڏو مان هو. مون کيس خوشفهميءَ ۾ رهڻ ڏنو.

اٺن ڏهن ڏينهن کان پوءِ اڌ رات ڌاري بدرو پندياري مون سان ملڻ آيو. ويٺو نه، وري به منهنجو ساڄو هٿ ٻنهي هٿن ۾ جهليندي مون کان معافي گهريائين، ”سر، مون کي خبر نه هئي، اصل خبر نه هئي، مون کي معاف ڪري ڇڏجو.“

هيڏو سارو ڪسرتي جانئو جوان مون کي ننڍڙو ٻار محسوس ٿيو. مون کيس مٿي تي هٿ رکي پيار ڪيو ته جهجي پيو. گوڏن ڀر ويهي رهيو. منهنجو ساڄو هٿ اکين تي لائي چمندو رهيو. ان کان پوءِ منهنجيون انيڪ ملاقاتون بدرو پندياريءَ سان ٿيون، جن ۾ ٿوري پيار ملڻ سان هو هيبتناڪ ڊان مان پريشان ٿي ويل ٻار ٿي پوندو هو. انهن ملاقاتن ۾ هن پنهنجو اندر اوري وڌو. مون کان ڪجهه نه لڪايو.

بدرو پندياري وزيرن جا ڪم ڪندو هو. اسيمبلي ۽ سينيٽ جي ميمبرن جا ڪم ڪندو هو. جن پڏن ڪمن ۾ پوليس سندن ساٿ ڏيڻ کان ڪيڀائيندي هئي، اهي ڪم کين بدرو پندياري ڪري ڏيندو هو. موت ۾ هن کي ذري گهٽ ملڪي سطح تي سرڪاري تحفظ مليل هو. وزير، ڪبير، ڪامورا، بزنس مين هن جا هم پيال ۽ هم نواله هئا. وڏا وڏا ڪٽرپيل پوليس آفيسر سندس سلامي هئا. هو پوليس آفيسرن جون بدليون ڪرائي سگهندو هو. بدليون روڪرائي سگهندو هو. کين پروموشنون ڏياري سگهندو هو. سندس ڪمن جي فهرست ڏاڍي پوائنتي هئي. غريب غريبن کي اباڻن ڪن مان بي دخل ڪرڻ ته جيئن اتي اميرن ڪبيرن جون پلازائون ۽ شاپنگ مال ٺهي سگهن. ملڪيتن تي قبضا ڪرڻ، ناياب شيون ۽ هيروئن ۽ هٿيار ٻاهر موڪلڻ ۽ ٻاهران گهراڻن لاءِ ڪسٽمز ايڪسائيز ۽ ٽيڪسيشن ۽ اميگريشن جي آفيسر کي مٺ ۾ رکندو هو. ججن تي دٻاءُ وجهي اميرن ۽ ڪبيرن ۽ وزيرن کي هاريل کيس کڻي ڏيڻ به بدروءَ جي فهرست ۾ شامل هئا، ضرورت پوڻ تي هو سياستدانن کي سياسي مخالف مارائي ڏيندو هو.

بدرو پندياريءَ جي هيبتناڪ وجود ۾ چڱائي جي ڪا چٽنگ هئي، جنهن وچ ۽ واءُ جهڙي سندس زندگيءَ ۾ احساس جي دونهي ڍڪائي رکي هئي. ڪڏهن ڪڏهن وڏو ڪوڏو ڪرڻ کان پوءِ مون وٽ هليو ايندو هو. هڪ ئي وائي وات هوندي هئس، ”سر، مان ڇا ڪريان، مان ڏاڍو ٿڪجي پيو آهيان، هن زندگيءَ

کان بيزار ٿي ويو آهيان.“

هڪ دفعي صدر ۾ سونارڪي دڪان جي قبضي لاءِ مخالف ڌر سان وڙهندي بدروءَ هٿان ڦٽ پات تي ويٺل پوڙهي فقيريائي مارجي ويئي. بدروءَ جي آٽوميٽڪ ريوالور مان نڪتل گولين ٿڌي تي فقيريائيءَ کي ماري وڌو. ڪنڌ وڃي ڦٽ پات سان لڳس. منهن ميٽر ڏانهن، اکيون کليل. بدرو ويجهو ويس ته ائين لڳس جڻ فقيريائيءَ اکين ۾ اکيون وجهي ڏانهس پئي ڏٺو. بدرو روح تائين ڪنبي ويو.

سندس سموري ڪٿا ٻڌڻ کان پوءِ مون بدروءَ کي چيو، ”تون گمراهه سان وڃي مل. ان ڌڻ مان نڪرڻ جي توکي ڪا واٽ ڏسيندو.“

”گمراهه!“ نالو ٻڌي بدرو حيران ٿيو.

”نالو گيانِي اٿس. ماڻهو گمراهه سڏيندا اٿس.“ کيس گمراهه جو ڏس پتو ڏيندي چيم، ”نالو پئجي ويو اٿس گمراهه گيانِي. وري ڪنهن سان ملندو آهي. منهنجو هي ڪارڊ وڃي ڏجانس.“

پنهنجي وزنگ ڪارڊ تي لکيم، ”گمراهه سمجهه ته پنهنجو پٽ موڪلي رهيو آهيان. ڏاڍو منجهي پيو آهي.“

بدرو پنيڊاري سڌو وڃي گمراهه گيانِيءَ سان مليو. سربستو احوال ٻڌڻ کان پوءِ گيانِيءَ مون مان منهن ڪڍي بدروءَ ڏانهن ڏٺو ۽ چيو، ”شيطان مختلف رنگن روپن ۾ انسان کان ڀڏا ڪم ڪرائيندو آهي. تون شيطان کي ماري ڇڏ. توکي نجات ملي ويندي.“

ڪجهه سوچيندي، جڻ پڪو په ڪندي بدرو پنيڊاري اٿي بيٺو. جهڪي گمراهه گيانِيءَ جا پير ڇهائين، چيائين، ”مان شيطان کي ناس ڪري ڇڏيندس.“

ويجڻ لاءِ در ڏانهن وڌيو ته گمراهه گيانِيءَ کانئس پڇيو، ”خبر اٿئي ته شيطان ڪٿي هوندو آهي؟“

”ها، مون کي خبر آهي.“ بدروءَ چيو، ”مان شيطان کي تباهه ڪري ڇڏيندس.“

بدروءَ ڪڙي ڪڙي پاسپورٽ ٺاهرائي ورتي. سعودي عرب جي ويزا وٺڻ ۾ به دير نه لڳس. ان کان پوءِ هڪ راڪيٽ لانچر ۽ ٻه چار راڪيٽ پاڻ سان کڻي ويڃڻ جي منصوبي تي ويچار ڪيائين. جيئن جيئن ويچار ڪندو رهيو، تيئن تيئن کيس راڪيٽ لانچر ۽ ڪجهه راڪيٽ پاڻ سان کڻي ويڃڻ امڪان کان ٻاهر لڳو. ان ڪم ۾ اميگريشن، ايئر پورٽ سيڪيورٽي ۽ پوليس جي عملدارن سندس مدد ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. چيائون، ”جوڪم جوڪم آهي.“

بدرو پنيڊاري سولائيءَ سان مايوس ٿيڻ وارن مان نه هو. هن شيطان کي پاڙون پتي ڪڍڻ جو پڪو په ڪيو هو. دٻئي، شارجه، ۽ ابو ظهبيءَ ۾ هن پنهنجن ايجنٽن سان رابطو ڪيو. ڪوبه کيس سعودي عرب ۾ ڪنهن به قسم جا هٿيار پهچائي ڏيڻ تي راضي نه ٿيو. هو کيسي ۾ ٽڪيٽ وجهي بي صبريءَ وچان

پتڪندو رهيو. ڪا مهل اهڙي به آئي جو برطانيه وڃي، اتان پاڻيءَ جي جهاز ۾ راڪيٽ لانچر ۽ راڪيٽ ڪٿي عربستان جي بندر تي لهڻ جو سوچيائين. منصوبو به ٺاهيائين، پر برطانيه مان خاطر خواهه موت نه مليس.

نيٺ روانگيءَ جو ڏينهن سر تي اچي پهتس. دل من هڻندي ايئرپورٽ پهتو. اميگريشن ۽ ايئرپورٽ جي ٻئي عملي کيس ڪلي ڪيڪاريو. کيس مان ڏنائون جهاز ۾ چڙهڻ جي اعلان کان اڳ هو ڊپارچر لائونج جي نوپڪلي ڪنڊ ۾ گم سم ويٺو رهيو. بس، ڪنهن ڪنهن مهل مٿيون پڪوڙي، وري ڏيرون ڪري پئي ڇڏيائين. جهاز ۾ داخل ٿيڻ جو اعلان ٿيو. بدروپنڊاري سڀني مسافرن کان آخر ۾ جهاز لاءِ روانو ٿيو.

جهاز ۾ داخل ٿيل. سيٽ بيلٽ ٻڌي پنهنجي سيٽ تي ويهي رهيو. اڍائي ٽن ڪلاڪن جي سفر ۾ بدروءَ نه ڪجهه کاڌو ۽ نه پيئو. نه ئي هن ڪنهن سان ڳالهائيو. چپ چاپ ويٺو رهيو. جڏي جي ايئرپورٽ کان هوٽل جي مرسيڊيز گاڏي کيس مڪ مڪرمه وٺي آئي هوٽل ۾ سندس ڪمر واري ڳاٽ بڪ ٿيل هو. هن هڪ ٻن ڪاغذن تي صحيح ڪئي. ۽ ڇاپيون وٺي پنهنجي ڪمري ۾ وڃي لپتي پيو. اڪيون ڦاڙي ڇت ڏانهن ڏسندو رهيو. الاءِ ڪهڙي مهل گهيري آيس. ننڊ ڪٿي ويس. ستن اٺن ڪلاڪن کان پوءِ اڪ ڪليس. باٿ روم ۾ وڃي تڏي پاڻيءَ جي شاوور هيٺان بيهي رهيو. جڏهن ڪنٽي وٺي ويس، تڏهن ٻاهر آيو. نيرن ڪمري تي گهرايائين. نيرن ڪري چانهن جو ڪوپ ڪٿي هو بالڪونيءَ ۾ وڃي بيٺو.

عمره لاءِ آيل پانت پانت جي رنگ ۽ نسل جا ماڻهو اٺ جي گهر توبه تائب ٿيڻ لاءِ ڪعبت ۾ ڏانهن پي ويا. ڪجهه ماڻهن کي بدروءَ روئيندي ۽ آسمان ڏانهن هٿ اڀا ڪري ٻاڏائيندي ڏٺو.

ڪمري جو در بند ڪري بدروپنڊاري هيٺ هوٽل جي لابيءَ ۾ وڃي بيٺو. ڪائونٽر تان مقدس جاين جا بروشر کنيائين. لابيءَ ۾ هڪ طرف رکيل صوف تي ويهي بروشر پڙهي ورتائين ۽ ويڙهي سيڙهي کيسي ۾ وڌائين. هوٽل کان ٻاهر اچي بازار مان وڏي ڳوٺري خريد ڪيائين، ۽ مڪ مڪرمه کان ٻاهر شيطان جي ٺلهه جو رخ ڪيائين. ڏينهن تتل نه هو پر پگهر ۾ شل ٿي ويو. پريان کيس جيئن ئي ٺلهه نظر آيو، هن وڏي واڪ شيطان کي گاريون ڏيڻ شروع ڪيون. جيتريون گاريون ياد هئس، شيطان کي ڏيندو ويو. ان دوران اوسي پاسي کان وڏا پٿر ڪٽي ڳوٺريءَ ۾ وجهندو ويو. تان جو شيطان جي ٺلهه سان وڃي آمهون سامهون ٿيو. ڳوٺري رکي ٻنهي هٿن سان شيطان کي گهرڙي پوندا ڏنائين. پوءِ پيرن مان بوت لاهي، ٻئي پادر ٺلهه کي اڇلائي هنيائين. جنون وڪوڙي ويس. ڳوٺريءَ مان پٿر ڪڍي ٺلهه تي وسائڻ لڳو. پٿر هڻي هڻي ڳوٺري خالي ڪري ڇڏيائين. پوءِ اوسي پاسي پيل پٿريون ڪٽي شيطان جي ٺلهه کي هڻڻ شروع ڪيائين.

شيطان جي علامتي ٺلهه کي پٿر ۽ پٿريون هڻندي سج لهي ويس. ٽڪجي چور ٿي پيو. پگهر ۾ ڪپڙا لتا ۽ انگ انگ آلو ٿي پيس. سج لهڻ کان پوءِ واپس وريو. پيرين اگهاڙو پٿرن، جبلن ۽ ٽڪرن تان هلندو

رھيو. شھر تائين پير پٿون تي ويس. هڪ دڪان تان اسپنج جو نرم چمپل وٺي پاڻي ڇڏيائين. هوٽل جي لابيءَ ۾ داخل ٿيو ته سڀني حيرت وڃان ڏانهس ڏٺو. رسيپشن تان پنهنجي ڪمري جي ڇاڀي ورتائين. ڪمري ۾ داخل ٿيڻ کان پوءِ سڌو باٿ روم ۾ وڃي ڪپڙن سميت شاوور هيٺان بيٺو رھيو.

بدرو پنيڊاريءَ جي باري ۾ ايتري قدر تفصيل سان ڳالهيون مان ان ڪري اوهان کي ٻڌائي سگهيو آهيان جو گمراهه گيانيءَ کيس روزانو ڊائري لکڻ جي هدايت ڪئي هئي، جيڪا کيس آئيني جو ڪم ڏيندي هو جڏهن ڊائري اٿلائيندو تڏهن ڊائريءَ جي آئيني ۾ کيس پنهنجي اصلي شڪل نظر ايندي. بدرو پنهنجي وصيت مطابق سموريون ڊائريون مون کي ڏيئي ويو آهي. اهوئي سبب آهي جو تفصيل سان مان سندس احوال اوهان کي ٻڌائي سگهيو آهيان.

سعوديه ۾ رهڻ لاءِ بدرو پنيڊاريءَ وٽ پنڌرهن ڏينهن جي ويزا هئي. هو پنڌرهن ڏينهن لاڳيتو هوٽل جي ڪمري ۾ نيرن ڪري ڳوٺري ڪٽي شيطان کي سنگسار ڪرڻ لاءِ روانو ٿيندو هو. شيطان کي ڪڇيون گاريون ۽ پونڊا ڏيئي جنون ۾ نلھ کي پٿر، پٿريون ۽ پادر هڻي، پگهر ۾ شل ٿي، هيٺو ساڻو ۽ ٽڪل بدرو سج لٿي کان پوءِ هوٽل جي ڪمري ۾ پهچي ڪپڙن سميت ٿڌي پاڻيءَ جي شاوور هيٺان وڃي بيٺو رهندو هو.

ويزا جو مدو پورو ٿيو. بدرو پنيڊاري واپس ورڻ لاءِ جهاز ۾ سوار ٿيو. ڪراچي پهچڻ تائين نه ڪجهه کاڌائين نه پيئائين، ۽ نه ئي ڪنهن سان ڳالهايا. گم سم وٺي ويو. ٽڪل اهڙو جو ويٺي ويٺي نند ڪئي پي ويس. ڪراچيءَ جي ايئرپورٽ تي اميگريشن وارا ۽ ٻيو عملو بدروءَ کي بدحال ڏسي ڏاڍو حيران ٿيو. سڀني کي بيحد ٽڪل پئي لڳو. هن ايئرپورٽ تي ڪنهن سان نه ڳالهايو. پنهنجن ماڻهن سان روانو ٿي ويو. بدروءَ جي باري ۾ وڌيڪ فڪر سندس ساٿين کي ٿي پيو. هن پنهنجي ڪم ۽ ڪاروبار جي باري ۾ ڪنهن کان ڪجهه نه پڇيو. ڪنهن ٻڌائڻ به چاهيو ته هن کي چپ ڪرائي ڇڏيائين. سندس طبيعت ۾ آيل تبديليءَ سڀني کي پريشان ڪري وڌو. پنجين ڏينهن هڪ وفاقي وزير گهرايس. عمره جي سعادت حاصل ڪرڻ لاءِ کيس مبارڪون ڏنائين. ۽ پوءِ چيائين، ”ڪورنگي ڪريڪ ڀرسان تو جيڪو ڳوٺ خالي ڪرايو هو تنهن ۾ ڪجهه ڪتب ٻارين ٻچي موٽي آيا آهن. منهنجن انجنيئرن کي ڪم ڪرڻ نه ٿا ڏين.“

بدروءَ ڪجهه سوچيندي چيو ”سرڪار مون اهو ڪم ڇڏي ڏنو آهي.“

”چريو ٿيو آهين ڇا. ڪم ڪار ڪو ڇڏيو آهي ڇا؟“ وفاقي وزير چيو ”عمره ڪرڻ جو مطلب اهو ناهي ته تون ڪم ڪار ڇڏي هٿ هٿ تي رکي ويهي رهين. ميان هوش ڪر. اسان جا ڪروڙين رپيا ان پروجيڪٽ ۾ لڳل آهن. پلازا ٺهندا، شاپنگ مال ٺهندا، ڪا معمولي ڳالهه ته ناهي. ٻيا ئي وزير ۽ ٻه ٽي ايم اين اي ان ڪم ۾ مون سان شريڪ آهن.“

بدرو پنداري ٻنهي هٿن ۾ مٿو جهلي چپ چاپ ويٺو رهيو. وفاقي وزير پاسي کان وڃي بيٺس. چيائين، ”اسين به ته عمره تي ويندا آهيون، حج ڪندا آهيون. اسان پنهنجيون ذميداريون ۽ ڪم ڪاڄ ڇڏي ڏنا آهن ڇا! جيڪڏهن ايئن ڪريون ته پوءِ سرڪار جو ڪم ڪيئن هلندو! هيءُ ملڪ ڪيئن هلندو!“

بدروءَ ڪنڌ کڻي وزير ڏانهن ڏٺو.

وزير چيو، ”دين جا ڪم پنهنجي جاءِ تي، ۽ دنيا جا ڪم پنهنجي جاءِ تي. ٻنهي ڪمن کي وڇرائجي نه. الڳ الڳ رکجي. ان ۾ ئي عافيت آهي.“

بدروءَ وري ٻيهر وزير کي ڳوٺ خالي ڪرائي ڏٺو. ان ڪم ۾ وڏو ڳوٺ ٿيو. گهمسان ٿيو. عورتن ۽ ٻارن جو روج راڙو ٿيو. مردن جا مٿا ڦاٿا. بدروءَ کي پتون پاراتا مليا.

عورتن جون آهون ۽ زاريون، ٻارن جو روج ۽ رڙيون، پتون ۽ پاراتا بدروءَ جو پيڇو ڪندا رهيا. کيس اٿندي ويهندي سمهندي جاڳندي پارائن جا پٽلاءُ ٻڌڻ ۾ پئي آيا. اجهن مان اٿارڻ جا منظر اکين آڏو ڦري ڦري پئي آيس. نندڻ ڦٽي ويس. ماني نه وٽيس. گرھ نڙيءَ مان نه لهيس. اڻ ٿانئينڪو ٿي پيو. گمراه گيانيءَ ڏانهن ويو. سموري ڪيفيت بيان ڪرڻ کان پوءِ پڇيائين، ”شيطان منهنجي جند چونه ٿو ڇڏي؟“

گيانيءَ ورائيو، ”جيستائين شيطان کي نه ماري ندي، تيستائين شيطان توکان ڀڏا ڪم ڪرائيندو رهندو.“

بدروءَ چيو، ”پنڌرهن ڏينهن لاڳيتو مون شيطان کي سنگسار ڪيو هو.“

گمراه گيانيءَ پڇيس، ”ياد اٿئي، مون توکان پڇيو هو ته خبر اٿئي ته شيطان ڪٿي آهي، تڏهن تون اهو چئي روانو ٿي ويو هئين، ته ها مون کي خبر آهي ته شيطان ڪٿي آهي. ياد اٿئي؟“

بدروءَ حيرت وڃان گمراه گيانيءَ ڏانهن ڏسندي چيو، ”ها، مون کي ياد آهي.“

”پر توکي خبر نه هئي.“ گياني، بدرو پنداريءَ جي سامهون وڃي بيٺو. سندس سيني تي هٿ رکندي چيائين، ”شيطان هتي رهندو آهي. اسان جي وجود ۾ هوندو آهي.“

بدرو واٽڙو ٿي ويو. اتان بنا موڪلائڻ جي هليو ويو. پنهنجي سيني تي مڪون هڻندو رهيو. پنهنجا وار پٽيندو رهيو. پاڻ کي گهرڙي پوندا ڏيندو رهيو. اڌ رات ڌاري مون وٽ آيو. هٿ ۾ ڳوٺري هئس. ان مهل به پاڻ کي سيني تي مڪون پئي هنيائين.

”هن ۾ منهنجيون ڊائريون آهن.“ چيائين، ”موڪلائڻ آيو آهيان، وڃان ٿو.“

پڇيو مانس، ”ڪيڏانهن؟“

ورائين، ”پنهنجي وجود ۾ ويٺل شيطان کي سنگسار ڪرڻ.“

پڇيم، ”ڪڏهن موتندين؟“

سرد لاش جو سفر : امر جليل

چيائين، ”شيطان کي ناس ڪرڻ کان پوءِ.“

منهنجو هٿ چمي، مون کي پيرين پئي بدرو پنداري هليو ويو. ان ڳالهه کي ورهيه وهامي ويا آهن.

ڪنهن کي خبر ڪونهي ته بدرو پنداري ڪٿي آهي. ■

گيري جو موت

اسلام آباد جي سبزي منڊي ٻاهران سٽيل گريل ڀاڄين جي بڊبودار ڊھ ڀرسان اڌ اگهاڙا پارڙا ويٺا هئا، ۽ ڪن ڪچري مان ڦٽل ۽ گريل تماٽا، پٽاٽا، بصر، گوبيون ۽ گوگڙو وغيره گولي رهيا هئا، ۽ پاڻ ۾ ڳالهائين ڪري رهيا هئا.

ٻارن جي عمر پنجن ڇهن سالن جي لڳ ڀڳ هئي. سندن سڃاڻپ ليڙون لٽا، پير پٿون، وار وچڙيل، چپ ڏريل ۽ اکين ۾ اُداسيءَ جا پاڇا! نه سندن ڪو ماضي هو ۽ نه ئي سندن ڪو مستقبل هو. حال جي پيداوار هئا. حال ۾ جيئرا هئا، ۽ حال ۾ مري رهيا هئا.

سندن ڳالهائين ٻڌي مان اچرج ۾ پئجي ويس. هو بظاهر پنجن ڇهن سالن جا هئا، پر ڳالهين مان لڳا پئي، جڻ صدين تي حاوي هئا.

”ڇوَن ٿا، وري جنگ لڳي آهي!“

”ها، وري جنگ لڳي آهي.“

”گذريل جنگ کان اڳ هڪ گيري کي گولي لڳي هئي.“

”هن جنگ کان اڳ به هڪ گيري کي گولي لڳي هئي.“

”جنگ کان اڳ گيري کي گولي ڇو لڳندي آهي؟“

”مان سمجهان ٿو. گولي گيري جي تلاش ۾ هوندي آهي.“

”مان سمجهان ٿو. گيرو گوليءَ جو منتظر هوندو آهي.“

”پنهني صورتن ۾ گيري کي مرڻو پوندو آهي.“

”گيرو دنيا جو سڀ کان وڌيڪ بيوقوف پڪي آهي.“

”ڪيئن؟“

”گيرو جيڪڏهن گيرو نه هجي ها، ۽ گيري بدران عقاب، چپرو ۽ گرڙ پڪي هجي ها، ته گوليءَ جو

شڪار هرگز نه ٿئي ها!“

”گيري جي مرڻ کان اڳ اسين سٽيل گريل ڀاڄين جي ڊھ مان ڦٽل تماٽا، پٽاٽا ۽ بصر ڳوليندا

هئاسين.“

”گيري جي مرڻ کان پوءِ به اسين ڦٽل تماٽا، پٽاٽا ۽ بصر سٽيل ڀاڄين جي ڊھ مان ڳوليندا آهيون.“

”ان جو مطلب آهي ته، گيري جي مرڻ جو اسان جي زندگيءَ تي ڪو اثر ڪونهي!“

سرد لاش جو سفر : امر جليل

”نه. ڳيري جي مرڻ جو اسان جي زندگيءَ تي ڪو اثر ڪونهي.“

”پلا ٻڌاءِ ته جڏهن گولي نه هوندي هئي، تڏهن ڳيري کي ڪيئن ماريوندا هئا؟“

”تڏهن ڪمان مان تير چوڙي ڳيري کي ماري وجهندا هئا.“

”۽ جڏهن تير ڪمان ايجاد نه ٿيو هو. تڏهن؟“

”تڏهن، غليل مان پٿر هلائي ڳيري کي ماريوندا هئا.“

”۽ ان کان اڳ؟“

”ان کان اڳ ڳيري کي ڪوڙڪي ۾ ڦاسائي، پوءِ ماري ڇڏيندا هئا، ڪڏهن گهڻو ڏيئي، ۽ ڪڏهن ڇريءَ سان ڪهي.“

”مطلب ته ڳيري کي مارڻ جو ماڻهوءَ جڻ قسم ڪنڀو آهي!“

”ها. مرڻ ۽ مارڻ انسان جي فطرت ۾ آهي.“

”هن ڳيري کي مارڻ لاءِ ڏاڍي ترقي ڪئي آهي!“

”ان ۾ ڪوشڪ ڪونهي.“

”سموري سائنسي ۽ ٽڪنيڪي ترقي ۽ ايجادون ڳيري کي مارڻ لاءِ ڪيون ويون آهن.“

”چنهائي پٿر کان وٺي، راکيٽن، ميزائيلن ۽ ايٽمي بم ۽ هٿيارن تائين، سموري ترقي ڳيري جو موت آهي.“

”انسان. پلا ڪڏهن به، ڳيري کي جيئڻ نه ڏيندو؟“

”نه، ڪڏهن به نه.“

”آخر ڇو؟“

”ڇو جو انسان جي فطرت ۽ جبلت ۾ ڳيري لاءِ موت لکيل آهي.“

”ان جو مطلب آهي، اسين قيامت تائين سڙيل پاڇين جي ڊھ مان قتل ٿماتا ۽ بصر چونڊي کائينداسين؟“

”ها، قيامت تائين اسين سڙيل پاڇين جي گند مان قتل ٿماتا ۽ بصر ڳولي کائينداسين.“

”۽ خبر اٿئي؟“

”ڇا!“

”ڪڏهن ڪڏهن اسين پاڻ ڳيرو ٿي پوندا آهيون، ۽ ڪنهن گوليءَ جو نشانو ٿي مري ويندا آهيون.“

ان کان پوءِ ڪنهن ٻار نه ڳالھيو. هو ماڻڙي ڪري، سڙيل ڳريل پاڇين جي بدبودار گند مان قتل ٿماتا، پٽاڻا ۽ بصر ڳولڻ لڳا. ■

گامون سچار جي پٽ جو انٽرويو

امتحان جا نتيجا نڪرڻ جي موسم موٽي آئي. اخبارن جا خاص نمبر ۽ سپلیمینٽ شايع ٿي رهيا هئا. نتيجا هڪ ٻئي جي ڪيڊ نڪري رهيا هئا، تنهن ڪري اخبارن جا ڪالم ۽ صفحن جا صفحا انگن سان ڇپجي رهيا هئا. هونئن جو روزانو ٻن چئن پنگين، پيلن، ۽ مينگهوارن جي مسلمان ٿيڻ جون خبرون ۽ ٿر جي واڻياڻين جو اسلامي اصولن کان متاثر ٿي ڪنهن مسلمان وڏيري سان راضي - خوشيءَ ۽ بنا ڪنهن دٻڙ دوس جي شادي ڪرڻ، ۽ اسلام قبول ڪرڻ جا اعلان ساڃي آڱوٺي سان شايع ٿيندا هئا، شايع ٿيڻ بند ٿي ويا. سياسي ۽ بين الاقوامي خبرن جي اهميت گهٽجي ويئي. ڏک وچان پوڙهن ۽ نوڙهن سياسي مدارين في الحال حالتن آڏو هٿيار اُچلي ڇڏيا ۽ خاموشيءَ جي ٻرن ۾ گم ٿي ويا.

مان عالمگير اخبار جو سياسي نمائندو آهيان. منهنجو ڪم آهي سياسي جلسا قلمبند ڪرڻ، ۽ سياسي پارٽين کان پوءِ ڏنن يعني رات جي مانيءَ ۾ شرڪت ڪرڻ. مون کي گهڻو ڪري جلسن بدران رات جي ماني، يعني ڏنر ۾ شامل ٿيڻ سان گهڻي دلچسپي آهي. سنڌ جي سياسي طوائف جي پڳ هميشه کان سرمائيدارن جي هٿ ۾ رهي آهي. سياسي رن اسان جهڙن ڪنگالن جي ور نه چڙهي آهي جو دال - مانيءَ تي، ۽ ڪڏهن بکن ۾ پاھ ٿيڻ تي هريل هجي. سنڌ جي سياست - چلهه ۽ چورو مزو ئي مزو. تنهن ڪري سياسي گڏجاڻين کان پوءِ جيڪا ڪچهري ٿيندي آهي، تنهن ۾ اهو سڀ ڪجهه ٿيندو آهي، جيڪو ٻئي هنڌ نه ٿيندو آهي.

جڏهن نتيجن نڪرڻ جي موسم نازل ٿي، تڏهن سياسي ليڊرن جي بيان بازي بند ٿي ويئي، سندن اوطاقن ۽ بينڪن جا در جيڪي اڳ صحافين لاءِ کليل هوندا هئا، بند ٿي ويا. پرائيويٽ ڪم چالور هيو. هڪڙي ڏينهن اسان جي روزاني اخبار ”عالمگير“ جي ايڊيٽر صاحب، جناب احمد پائي محمد پائي مون کي پنهنجي آفيس ۾ گهرايو.

احمد پائي محمد پائي اصل ڪاٺياواڙ جو ويٺل آهي. هو پيڙين جي پن جو وڏو واپاري آهي ۽ گڏو گڏ هڪ روزاني اخبار جو ايڊيٽر به آهي. پاڻ پرنٽر پبلشر به آهي. هو سڄو ڏينهن پان ڇپاڙيندو ۽ پن جون پيڙيون واچ ۾ وجهي چڪيندو آهي. ڏينهن جو وڏو حصو ٽيليفون تي اسٽاڪ ايڪسچينج وارن سان قيمتن جي لاهين ۽ چاڙهين متعلق ڳالهائڻ ۾ وڃائيندو آهي. ۽ باقي وقت اشتهاري ادارن سان لهه وچڙ ۾ گذاريندو آهي، جتان ڪيس روزانو پنجين اٺين هزارين رپئي جا اشتهار ملي ويندا آهن. هو پنهنجي وقت جو ناڪام اديب نما ايڊيٽر نه آهي، تنهن ڪري نيٺ ڪاروباري قسم جو ماڻهو آهي ۽ اسان کي وقت سر

پگهار ڏيندو آهي.

مان جنهن وقت ايڊيٽر صاحب، جناب احمد پائي محمد پائي جي آفيس ۾ ويس، تنهن وقت هو ٽيليفون تي ڳالهائي رهيو هو. هن مون کي هٿ سان ڪرسيءَ تي ويهڻ جو اشارو ڪيو. مان ڪرسيءَ تي ويهي رهيس.

احمد پائيءَ محمد پائيءَ جا ٻئي پير ڪرسيءَ تي رکيا هئا. سنهڙا سڪل گوڏا ڍڪڻ سميت پاڄامي مان ظاهر ٿي رهيا هئس. هو هائي ڪاٺي جو سڪل آهي، تنهن ڪري جڏهن ٻئي پير ڪرسيءَ تي چاڙهي ۽ گوڏا اُڀا ڪري ويهندو آهي. تڏهن ڪڪڙ لڳندو آهي. نڪ پرون وٽان سنهڙو ۽ اڳيان شرنائ جيان ويڪرو ۽ ڦنڊيل اٿس، جنهن تي موهيڙن جا چڱهه آهنس. سندس چپ چچيءَ وانگر سنهڙا، ۽ کاڌي بيحد ننڍڙي آهي. پريان ائين محسوس ٿيندو آهي، جڻ سندس سنهڙا چپ سڌو سنئون ڳچيءَ سان مليل آهن. وارن تي ٻار هوئي سرءُ اٿس. وار وڃنس ميدان ڪندا.

هو ڳالهائي رهيو هو ۽ هٿ سان اشارا به ڪري رهيو هو. هٿ ۾ پن جي پيڙي هئس. هن ڳالهائيندي ڳالهائيندي ساهه روڪي پي ورتو ۽ ڳالهائيندڙ جي ڳالهه تي ڌيان ڏيندي پيڙيءَ جو سوتو هڻي ٿي ورتو. ڪڏهن سندس واچون تڙي پاڙين سان وڃي ٿي لڳيون، ۽ ڪڏهن هيٺيون چپ لتڪي پي پيس. هن اوچتو وڏي واڪ ڳالهايو. ”اري مائي ڀاپ، پڻ ٻولڪ ۾ مانگو ناهي، وٺي ڳنو.“

ترسي جواب ٻڌائين. واچون وڃي پاڙين سان لڳس.

”اي ماليڪم سلام.“

هن ٽيليفون رسيور رکي ڇڏيو.

”گرو آئي ڀاپ.“ هن مون کان پڇيو.

عرض ڪيم، ”سائين اوهان ياد فرمايو بندو گندو حاضر آهي، ڪو حڪم، ڪو احڪام.“

هو سوچ ۾ گم ٿي ويو. پوءِ هڪدم جڻ ڪيس الهام ٿيو.

چيائين، ”اري ڀاپ مقت جو تنخواه ڪائين ٿو ڪرو؟“

”سائين بندي گندي کان ڪا غلطي ٿي ويئي آهي؟“

”اي ڪم ڪر، ڀاپ، ڪم ڪر.“ هن سنهڙي هٿ سان منهنجي منهن ۾ اشارو ڪندي چيو.

”سائين ڪم ڪندو آهيان.“

”اي سندي ماڻو، ڪم ڪر ڀاپ، ڪم ڪر.“ هو پنهنجو هڏائون هٿ منهنجي نڪ تائين کڻي آيو.

”سائين،“ ڪيس ٻڌايم، ”اڄڪلهه سياستدانن جي توتڙي خاموش آهي.“

”اري ڀاپ،“ هن مٿي تي هٿ رکندي چيو. ”شياشتدان جي ٻولتي بند آئي، ته ني توکي تنخواه مقت جي

ملدي، گُرو.

”سائين ڇا ڪيان؟ ليڊر سڳورا ڳالهائڻ شروع ڪندا، ته پوءِ مان به خبرون آڻڻ شروع ڪندس.“ هيٺ ڪنڌ ڪري آهستي ورائيم.

اڄ ڪلهه روزي خدا جي هٿ ۾ نه، پر سرڪار جي هٿ ۾ آهي. سوچيم هيءُ ڪاٺياواڙي سيٺ جيڪڏهن ڪاوڙجي پوي، ته جيڪر هن ڌرتيءَ تي منهنجو جيئڻ جنجال ڪري ڇڏي مون کي رڻ ۾ رولي ماري. پوليس ۽ سي - آءِ - ڊي کان جيڪر منهنجا لاهه ڪڍرائي ڇڏي. مان روح تائين ڪنبي ويس.

”سائين،“ عرض ڪيم، ”اڄ - سپان ۾ ڪٿي نه ڪٿي ضرور ڪو جلسو ٿيندو. مارا ماري ٿيندي، ۽ اخبار لاءِ هڪ بهترين خبر ملي ويندي. نوڙها پوڙها سياستدان وڌيڪ انتظار ڪري نه سگهندا.“

سيٺ صاحب گهور ڪري منهنجي منهن ۾ ٺهاريو. ٻيڙيءَ جو ڪش هڻي، دونهن منهنجي منهن ۾ ڇڏي پڇيائين، ”ڪم ڪرڻو آهي؟“

”ها سائين.“

”ڪم ڪرڻو آهي؟“

”ها سائين.“

”ڪم ڪرڻو آهي؟“

”ها سائين.“

”اري ته پوءِ ڪم ڪرني باپ،“ هن ٻنهي هٿن سان چٽ پاراتو ڏيندي چيو ”باپ ڪم ڪر.“

”ڪهڙو ڪم ڪريان؟“ مون روڻهار ڪي آواز ۾ چيو.

”بدبخت ڪڪ ڪجهه ڳالهائين، ڪو بيان ڏين، تڏهن وڃي منهنجو ڪم شروع ٿيندو.“

”سندي ماڻو“ سيٺ ٻئي ٻانهون ٿيل تي رکي اڳتي جهڪي آيو. ”ڪم ڪرڻ جي نيت آئي؟“

”ها سائين، چونه آهي.“

”هي جمانو آئي اشڪول جي ٻچا لوگ جو“ هن مون کي سمجهائڻ شروع ڪيو. ”ني تون هين ڪر.“

فشت نمبر ٻچي جو انٽرويو ڳني اڄ. سمجهين، ڪرو؟“

”يعني هي جو اڄڪلهه امتحان جا نتيجا پيا نڪرن، تنهن ۾ پهريون نمبر ايندڙ شاگرد جو انٽرويو

وٺان؟“

”ها، ائين ڪم هلندو“ سيٺ اڪيون ڦوٽا ڏيندي چيو. ”مقت جي تنخواه پاڻ وٽ ناهي.“

”سائين،“ مان اُٿي بينس ”اجهو ٿو ڪنهن نه ڪنهن امتحان جي فرست نمبر شاگرد جو انٽرويو وٺي

اڇان.“

مان سيٺ احمد ڀائي محمد ڀائي، ايڊيٽر، پرنٽر، پبلشر روزانه ”عالمگير“ کي سلام ڪري پنهنجي ڪٽنب ۾ آيس، جتي نور محمد سلیماني، سلیماني چانهه پي رهيو هو ۽ فلمي صفحي کي ترتيب ڏيئي رهيو هو.

مان جڏهن ڪٽنب ۾ داخل ٿيس، تڏهن نور محمد سلیماني چانهه جو گلاس رکي مون ڏانهن ڏٺو.

پڇيائين، ”چو آزاد، منهن تي پوڻا چار وڳا پيا ٿئي؟“

”نوڪري خطري ۾ آهي.“

”پرواهه نه ڪر.“

”پرواهه نه ڪريان ته ڇا گهر جي پاتين کي بک ماريان.“

”ا- هڪ در بند ڪري ڏهه در کوليندو آهي.“

”اهو زمانو گذري ويو. اڄڪلهه در در تي چوڪيدار ڏنڊو کنيو وينو آهي.“

نور محمد سلیماني پنهنجي ڪرسيءَ تان اُٿي، منهنجي ڀرسان اچي ويٺو. پنهنجي ٺونٺ ڪرسيءَ جي

بانهن تي رکي، کاڌيءَ هيٺان هٿ ڏيئي، منهنجي منهن ۾ نهارڻ لڳو.

ڪجهه دير کان پوءِ چيائين، ”تنهنجي منهن ۾ فلم ايڪٽر ٿيڻ جا آثار آهن.“

”يار مشڪري ڇڏ،“ کيس پري ڪندي چيم، ”مان سخت پريشان آهيان.“

نور محمد سلیمانيءَ ڇاتيءَ تي هٿ هڻندي چيو، ”جنهن ڏينهن مان پروڊيوسر - ڊائريڪٽر ٿيندس،

تنهن ڏينهن توکي فلم انڊسٽريءَ جو سڀ کان ڪامياب آرٽسٽ ثابت ڪندس.“ پوءِ منهنجي پٺي ٽپندي

چيائين، ”تنهنجي منهن ۾ ٻڄا فلم ايڪٽر ٿيڻ جا آثار آهن.“

”جيستائين فلم ٺاهين، تيستائين عالمگير اخبار جو فلمي صفحو ٺاهيندو ره. سمجهيءَ. هاڻي اُت

هتان.“ کيس چڙب ڪڍيم.

نور محمد سلیماني پنهنجي ڪرسيءَ تي وڃي ويٺو ۽ گلاس ۾ بچيل چانهه جا ڍڪ ڀرڻ لڳو.

مان پنهنجي ڪٽنب مان نڪري نيوز ايڊيٽر جي ڪمري ۾ آيس. نيوز ايڊيٽر پنجنونجاهه سالن جو

ٻوڙهو آهي، پر پاڻ کي نوجوان سڏائيندو ۽ لکرائيندو آهي. عالمگير اخبار جي عملي ۾ اچڻ کان اڳ هو

جنن ۽ پوتن، ڏاڏن ۽ راکاسن، ديون ۽ جادوگرن جا پوائنٽا ۽ سنسي خيز افسانا لکندو هو ۽ پڙهندڙن جي

ننڊڦٽائيندو ۽ سندن هانوَ ڦاڙيندو هو.

مان جنهن وقت نيوز ايڊيٽر جي ڪمري ۾ پهتس، ان وقت هو پئي ڏينهن جي اخبار لاءِ هڪ سنسي خيز

خبر جي سرخي تيار ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. تي - چار ڏاڍا چرڪائيندڙ ۽ دل ڌاريندڙ جملا

سندس آڏو رکيا هئا، جن جي هو چڱيءَ ريت چڪاس ڪري رهيو هو. جهڙوڪ: هڪ هوائي جهاز جو سرڻ

سان تصادم. هوائي جهاز انتيه هزار فوٽن جي بلنديءَ تان ڪري پاش پاش ٿي ويو. انتيه ماڻهو موت جو شڪار. ٻي خبر هن ريت هئي: شتر مرغ جي آني مان هاڻيءَ جو پچوڦڻي نڪتو. قدرت جو ڪرشمو انڌن لاءِ ايمان جو لمحو. ٽين خبر هئي: هڪ برباد عاشق جي ريل گاڏيءَ آڏو خودڪشي ڪرڻ جو دردناڪ واقعو ريل گاڏي پٽڙي تان لهي ويئي، چار سئو چوويهه ماڻهو زخمي.

مون کي پنهنجي ڪمري ۾ ڏسي هن پراسرار نموني مون ڏانهن نهاريو. گنڀير آواز ۾ چيائين، ”جيڪڏهن سچو پچو آزاد آهين ته پلي ڪري آئين. پر جي جن آهين ته موتي وڃ. اجايو خوفناڪ خبر پڙهائي هانءُ نه ڦاڙي وجهانءِ.“

”مان آزاد آهيان،“ ورائيم. ”دي پوليتيڪل ڪرپشنونڊنٽ اينڊ رپورٽر آف ڊيلي عالمگير.“
”ويهي ره.“

مان ويهي رهيس.

هن ٽيئي خبرون منهنجي آڏو رکيون. پڇيائين، ”ٻڌاءِ، ڪهڙي خبر پڙهي ماڻهن جا ڏاڻا نڪري ويندا؟“
”في الحال منهنجا ڏاڻا نڪري ويا آهن.“

”ڪهڙي خبر پڙهي. ٻڌاءِ ٻڌاءِ. جهٽ ڪر.“

”خبر پڙهي نه.“

”ته پوءِ؟“

سيٺ احمد ڀائي محمد ڀائي جي ڳالهه ٻڌي منهنجا ڏاڻا نڪري ويا آهن.

ته پوءِ جلد ٻڌاءِ. اها ئي خبر ڪڍي سرخي ڪري ٿا استعمال ڪريون.

مون خبرن وارو ڪاغذ پري ڪندي چيو ”منهنجي نوڪري ڊينجر زون ۾ آهي.“
”ڇو؟“

”چيو اٿائين ته ڪنهن به امتحان ۾ پهريون نمبر آيل شاگرد جو انٽرويو وٺي اچ.“

”ته پوءِ وارو ڪر.“ هن هڪدم چيو ”سونهري موقعو هٿان نه وڃاءِ. اڄ به رزلٽ نڪتا آهن. هڪ ايمر –

بي – بي – ايس فائنل ۽ ٻيو بي – اي سول انجنيئرنگ جو. مزي جي ڳالهه ته پنهجي ۾ ساڳيو شاگرد، نالي گهامڻ پهرين نمبر آيو آهي. وڃي هٿ ڪرينس.“

”ائين وري ڪيئن هوندو.“ مون حيرت وچان ڏانهس نهاري بندي چيو.

”ائين آهي،“ هن صلاح ڏني، ”جهٽ ڪر. وڃي انٽرويو وٺينس.“

”ڪيئن هٿ ڪريانس،“ ڏک وچان چيم، ”سندس ائڊريس ڪٿان آڻيان.“

”نهيو پٽ. تون وڃي الغوزا وڃاءِ.“

”يار منهنجي مدد ڪر.“ کيس عرض ڪيم.

”هوءَ سامهون جيڪا ڪاري ڪاري شيءِ رکي آهي، ڏسين ٿو؟“ هن ميز ڏانهن اشارو ڪندي پڇيو.
”ها.“

”سڃاڻين ٿو ته اها ڪاري شيءِ ڪهڙي آهي؟“

مون کي ڪاوڙ وٺي ويئي. چيم، ”اها ڪاري ڪاري پراسرار شيءِ هوائي جهاز آهي.“

”هي هوائي جهاز آهي!“ هن کان رڙن ڪري ويئي.

”نه، ٽينڪ آهي.“

هن کي بچان لڳي. چيائين، ”ائين نڪرڻا بيٺو ڪندين ته ٻي ڪنهن اخبار جو نمائندو گهامڻ جو انٽرويو

وٺي ڇڏيندو ۽ تون بيٺو جهانجهه وڃائيندين.“

”ته پوءِ تون به سڌي طرح ڳالهائين،“ ورائيم، ”اجايو رابرٽ بليڪ ٿيڻ جي ڪوشش ڇو ٿو ڪرين.“

چيائين، ”ٽيليفون تي يونيورسٽيءَ جي ايگزيڪيويٽو ڊپارٽمنٽ مان گهامڻ جي ايڊريس هٿ ڪر، ۽

هڪدم روانو ٿي وڃ ته هٿ مهڻيندين. سمجهيٿ.“

مون کي نيوز ايڊيٽر جي ڳالهه سمجهه ۾ آئي. يونيورسٽي وارن کان گهامڻ جي ايڊريس گهريم.

ايڊريس هٿ ڪري، قلم پينسل تيار ڪري، نوٽ بوڪ کيسي ۾ وجهي، پنهنجي صحافت جي زندگيءَ

جو سڀ کان اهم ۽ انوکو تجربو ڪرڻ لاءِ عالمگير اخبار جي آفيس مان نڪري دل ۾ درود شريف پڙهندو.

گهامڻ جي گهر ڏانهن روانو ٿيس.

سوا ڪلاڪ جي جستجو کان پوءِ مان گهامڻ جي گهٽيءَ ۾ پهتس. گهامڻ پنهنجي گهٽيءَ ۾ ڪنهن

فلم ايڪٽر وانگر مشهور هو.

رات ٿي وئي هئي. گهٽيءَ جي دڪانن جا ميرانجهڙا بلب ٽمڪي رهيا هئا. هڪ ڏيڍ فوٽ جو ٻار مون

کي گهامڻ جي گهر تائين وٺي آيو. در ڏانهن هٿ سان اشارو ڪندي چيائين، ”هتي گهامڻ رهندو آهي.“

”مهرباني پٽ،“ مون ڏهه پيسا کيسي مان ڪڍي ڏانهس وڌائيندي چيو، ”مهرباني. وڏو ٿي تون گهامڻ جو

گرامه فون پڇيندين.“

هن ڏهه پيسا نه ورتا. منهن ۾ شور وجهي مون ڏانهن ڏسڻ لڳو. جتي اسان بيٺا هئاسين اُتي روشني

جهڪي هئي. مان سندس منهن تي تاثر چڱي طرح جاچي نه سگهيس.

کيس مٿي تي پيار ڪندي چيم، ”وٺ پٽ، شاباس.“

”اڙي مان تنهنجو پٽ آهيان؟ هان، بيشرم“ هو ٽپ ڏيئي هڪ وڏي پٿر تي چڙهي بيٺو. چيائين، ”مان

تنهنجو پيءُ آهيان.“

تڏهن ڏٺم ته هوسٽ سالن جو ڄامڙو هو.
ڄامڙو پٿر تان لهي پنهنجيون پتڪڙيون ٻانهون لوڏيندو هليو ويو.
مون گهامڙ جو در کڙڪايو.
هڪ ڏيڍ فوت جي شخص در کوليو. پڇيائين، ”ڪير آهين؟“
پانيم گهامڙ جي گهٽيءَ جو هرڪو پوڙهو ڄامڙو آهي، تنهنڪري ڏاڍي احترام سان عرض ڪيم،
”چاچا، مون کي گهامڙ صاحب سان ملڻو آهي.“
هو ٻاهر نڪري آيو يعني هٿ چيلو ته رڪي چيائين، ”مان تنهنجو چاچو آهيان! واهه نمونا واهه.“
هو ويهن - پنجويهن سالن جو بندرو جوان هو. سٺ سالن جو پوڙهو ڄامڙو نه هو.
مون کانس معافي ورتي.
پڇيائين، ”ڪهڙو مشڪرو آهين، ۽ رات جواڻ لڳي ستيتاليهه منٽ ۽ تيرنهن سيڪنڊن تي چو آيو آهين؟“
مون ساڻس پنهنجي واقفيت ڪرائيندي چيو، ”منهنجونالو آزاد آهي.
”اهو غلط آهي.“ هن چيو، ”دنيا ۾ ڪوبه آزاد ناهي. هر ڪو غلام آهي. پنهنجونالو ٻڌاءِ.“
”توه خاصخيلي.“
”آزاد تنهنجو تخلص آهي؟“
”ڪجهه ڪجهه شايد.“
”شاعر آهين؟“
”نه.“ ڪنگهي نڙي صاف ڪيم. پنهنجي حواسن کي قابو ڪندي چيم، ”مان عالمگير اخبار جو
پوليٽيڪل ڪريسپانڊنٽ ۽ رپورٽر آهيان.“
ڄامڙي نوجوان چيو، ”مون تي انگريزيءَ جو رعب نه ويهار فلمي سنڌيءَ ۾ ڳالهائ.“
”فلمي سنڌي“ مون حيرت مان ڏانهس نهاريو.
”ها، ها فلمي سنڌي“ هن چيو، ”يعني آسان سنڌي زبان ڳالهائ.“
”سندس ڳالهه سمجهندي ورائيم.“ مان عالمگير اخبار جو سياسي نمائندو آهيان.
”هون.“ هن پنهنجي ٻانهن ۾ ٻڌل ناس جي دٻليءَ جهڙي واچ ۾ وقت ڏسندي پڇيو، ”رات جواڻ لڳي
اٺونجاهه منٽ ۽ ٽيويهه سيڪنڊن تي هتي چو آيو آهين؟“
چيم، ”مان گهامڙ صاحب سان ملڻ آيو آهيان.“
”گهامڙ اسٽوڊنٽ ليڊر نه آهي، ۽ نه ئي ڪنهن سياسي ڀولي جي پڇ ۾ ٻڌل آهي. ڇا هن ڪڏهن بڪ

هڙتال جو اعلان ڪيو آهي؟“

”سائين،“ مون کي پنهنجو ساھ مٿ ۾ محسوس ٿيو. ڄامڙو جوان اُتان ٿي آيو جتان ڪوڙو نه موٽي. ڏاڍيءَ آزايءَ وچان چيم، ”ائين برابر آهي ته مان عالمگير اخبار جو پوليتيڪل ڪريسپانڊنٽ ۽ رپورٽر آهيان، پر مان گھامڙ صاحب سان ٻئي مسئلي تي ڳالهائڻ آيو آهيان.“

”ڪشمير جي مسئلي تي؟“

”نه.“

”مسجد اقصيٰ جي مسئلي تي؟“

”نه.“

”ته پوءِ رات جو اٺ لڳي پنجنونجاهه منٽ ۽ ٻائيتاليهه سيڪنڊن تي تون ڪهڙو مسئلو ڪٿي آيو آهي؟“

مون کي ڄامڙي تي ڪاوڙ پي آئي. مون کي پنهنجو انٽرويو تيار ڪري ڏهين لڳي تائين نيوز ايڊيٽر آڏو رکڻو هو ۽ ڄامڙو منهنجو وقت برباد ڪري رهيو هو.

مون ڄامڙي کان پڇيو ”سائين، اوهان ڪير آهيو؟“

ڄامڙي چيلھ تي هٿ رکي، سينو ڦوڪيندي چيو ”گامون سچار جي پيءُ جو پوٽو آهيان.“

”يعني، مطلب ته“ مان هٻڪيس.

”مطلب ته مان گامون سچار جو پٽ آهيان،“ هن پنهنجو ننڍڙو هٿ اڳتي وڌائيندي چيو ”منهنجو نالو گھامڙ آهي.“

”اڙي منهنجا سائين،“ مون خوشيءَ وچان گھامڙ کي ڌرتيءَ تان ڪٽي ورتو.

”مون کي هيٺ لاه.“

مون گھامڙ کي ڌرتيءَ تي رکي ڇڏيو.

”هاڻي گھٽ، ۽ مختصر لفظن ۾ ٻڌاءِ ته رات جو پوري نوين لڳي ڇو آيو آهين؟“

”سائين،“ مون نوٽ بوڪ کيندي چيو ”اوهان بي - اي سول انجنيئرنگ ۽ ايم - بي - بي - ايس

فائنل ۾ هڪ ئي وقت پهريون نمبر آيا آهيو.“

”اها ڪا وڏي ڳالهه ناهي،“ هن جواب ڏنو ”مان جلد ئي ايل - ايل - بي ۽ ايم - ايس - سي

ايگريڪلچر جي امتحانن ۾ ساڳئي وقت پهريون نمبر ايندس.“

”ضرور ضرور،“ مون نوٽ ڪيو ”سائين جنهن وقت اوهان اخبار ۾ پنهنجو رزلٽ ڏٺو اُن وقت اوهان ڇا

محسوس ڪيو؟“

”ڪجهه به نه.“

”ڪجهه به نه؟“

”نه“ هن ورائيو ”چو جو رزلت جي خبر مون کي اڳوات پئجي چڪي هئي.“

مون حيرت مان گهامڙ ڏانهن ڏٺو.

هن چيو ”ايگزيمنيشن ڊپارٽمينٽ ۾ پڙهائي کان وٺي ڪنٽرولر تائين منهنجا يار آهن.“

”هوشيار شاگرد جو هر هنڌ قدر هوندو آهي.“ مون نوٽ بوڪ ۾ لکندي ڳالهائين ”ڇا اوهان بيا امتحان

به خصوصي حيثيت سان پاس ڪيا آهن؟“

”ها“ هن آسمان ڏانهن ڏسندي ورائيو ”ميٽرڪ مون ڄمڻ کان اڳ پاس ڪئي هئي، تنهن ڪري سڌو

سنئون بي - اي جو امتحان ڏنم.“

”۽ انٽر؟“

”انٽر جو سرٽيفڪيٽ پنجاهه رپين ۾ ملي ويو هو.“ هن ورائيو.

”بي - اي - جي امتحان پيري واقفيت گهٽ هئي، تنهن ڪري ست دفعا فيل ٿيس. پوءِ جڏهن

يونيورسٽي ۽ ڪاليجن ۾ دوستي ڳنڍي وڌم ۽ سورس هٿ ڪيم، تڏهن ائين سال بي - اي جو امتحان

فرسٽ ڪلاس فرسٽ ۾ پاس ڪيم.“

منهنجو وات ڦاٽل ڏسي هن چيو ”در اصل مان ڏاڍو هوشيار آهيان. ممتحن بدبخت جڏا آهن، تنهن

ڪري مون کي حسد وڃان فيل ڪندا آهن. پر ڪڏهن ڪڏهن انصاف ملي ويندو آهي، جيئن هن دفعي

ٿيو آهي.“

”برابر برابر“ لکنڊو ويس، ”ڪير ڪيستائين ڪنهنجو حق ماريندو.“

”هتي روشني گهٽ آهي، پاڻ واري جي دڪان وٽ ٿا هلي بيهون.“

هن چيو ”اجايو ڪا غلط سلط خبر نه لکي ويهين.“

اسان پاڻ واري جي دڪان وٽ اچي بيٺا ٿيا.

مون گهامڙ کان پڇيو ”سائين پنهنجي امتحانن لاءِ اوهان گهڻا ڪلاڪ روزانو پڙهندا هئا.“

”هڪ منٽ به نه.“

”ڇا؟“

”ها“ هن ورائيو ”هڪ منٽ به نه.“

”ته پوءِ پنهنجي امتحانن ۾ پوزيشن ڪيئن ڪٽي سگهيا آهيو؟“

”مان پاڻ سان امتحان هال ۾ ڪتاب ڪٽي ويندو هوس.“ هن چيو ۽ ”ٻيو ته سوالن جو پيپر اڳوات مون

کي ملي ويندو هو.“

مان لکندو رهيس، ۽ هو ڳالهائيندو رهيو ”امتحان هال ۾ نگرانن به ڏاڍي مدد ڪئي. واري واري سان منهنجي ڪاپي ٻاهر ڪڍي ويندا هئا، ۽ جواب لکي، يا لڪرائي ايندا هئا.“

”ڪڏهن ڪا تڪليف درپيش آيو؟“

”ها. ڪڏهن ڪڏهن ڪومغز ڦريل نگران منهنجي ڪم ۾ رخنوجھڻ جي ڪوشش ڪندو هو.“

”ان لاءِ اوهان ڇا ڪندا هئا؟“

”مان پاڻ سان ٻانهن جيڏو چاقو ڪڍي ويندو هوس، ۽ امتحان هال ۾ کولي پنهنجي آڏو ڊيسڪ تي کوڙي ڇڏيندو هوس.“

”اُن چاقو سان اوهان پينسل گھڙيندا هئا؟“

”نه. پٽاڻا چليندو هوس.“ هن رکائي وڃان جواب ڏنو.

”چاقو ڏسي چڱا چوڪا نگران به مون کي ويجهو نه ايندا هئا.“

”اوه، سمجهيم.“

”پوءِ منهنجي پاڙي جا دادا گير به مون سان گڏ امتحان جي سينٽر تائين هلندا هئا، ۽ پاڻ ڏيکاري

استادن کي ڀارت ڪري ڇڏيندا هئا.“

مان نوٽ وٺي رهيو هوس، جو هن چيو ”امتحان ۾ ڪامياب ٿيڻ لاءِ فقط ايترو ڪافي ناهي. ٻيو ڪجهه

به ڪرڻو پوندو آهي.“

”ڇا؟“

”ممتحن جي ڳولا.“

”اهي ممتحن ڇا هوندا آهن سائين؟“

”ممتحن اُن ماڻهوءَ کي چئبو آهي، جنهن کي يونيورسٽيءَ وارا اعتبار جوڳو ۽ قابل استاد ڄاڻي، جاچڻ

لاءِ پير ڏيندا آهن. ممتحن لاهه به ڪيندو آهي، ۽ ٻيڙو پار به ڪندو آهي.“

”توهان ان سلسلي ۾ ڇا ڪندا آهيو؟“

”امتحان ڏيڻ کان پوءِ مان ممتحن جي ڳولا ۾ نڪري پوندو آهيان. سندن دوست احباب هٿ ڪري،

پنيان لڳائي ڇڏيندو آهيان، جي سر تي چڙهي ڪائس مارڪون وٺي ايندا آهن.“

مان لکندو رهيس.

گھامڻ چيو ”هاڻي توهان ئي غور ڪيو ته امتحان پاس ڪرڻ، ۽ نمبر ڪٽڻ ڪيتري قدر ته ڏکيو ڪم

آهي. ماڻهو ته امتحان کي چرچو سمجهندا آهن.“

”سائين، مون گهامڻ کان پڇيو.“ ڀلا ٻنهي امتحانن مان توهان کي سولو امتحان ڪهڙو محسوس ٿيو؟“
”بي - اي سول انجنيئرنگ جي امتحان ۾ مان پاڻ ويٺو هيس. تنهن ڪري سمجهان ٿو اهو امتحان
مڙيئي سولو هو.“ هن ڏاڍي فراخ دليءَ سان ٻڌايو. ”ايم - بي - بي ايس جي امتحان منهنجي بدران منهنجو
هڪ ڊاڪٽر دوست ويٺو هو.“

”يعني توهين ا؟“

”ها، مان ايم - بي - بي ايس جي امتحان ۾ ويٺو ئي نه هوس.“

”خير،“ مون نوٽ بڪ جو پنو اٿلائيندي چيو. ”اهو ته ٿيو امتحانن جي تياري وغيره جي باري ۾ احوال.
هاڻي مهرباني ڪري ٻڌايو ته جيئن ته توهين خدا جي فضل سان ڊاڪٽر انجنيئر ٿي پيا آهيو. اڳتي لاءِ
اوهان جو ڪهڙو پروگرام آهي؟“

”مان نوڪري ڪندس،“ هڪدم چيائين، ”سرڪاري نوڪري.“ ”ماشاء الله، قوم ۽ ملڪ جي خدمت
ڪندوي.“

گهامڻ مون کي پيٽ ۾ آڱر هڻين. مون ڏانهس نهاريو. هو ٻئي ٻانهون هوا ۾ ڦيرائيندي چيو. ”مان گامون
سچار جي پيءُ جو پوٽو آهيان، يعني گامون سچار جو پٽ آهيان. تنهن ڪري مري پوندس، پر ڪوڙهر گزند
ڳالهائيندس.“

”ته ڇا، توهين ڊاڪٽر ۽ انجنيئر ٿي قوم ۽ ملڪ جي خدمت ڪرڻ نٿا چاهيو؟“

”نه. ميان پنهنجي پنهنجي آل اولاد جي خدمت ڪندس.“

”ته پوءِ سرڪاري نوڪري ڇو پسند ڪئي اٿو؟“

”ڇو جو سرڪار جو ٻيڙو ٻوڙڻ کاٻي هٿ جو ڪم آهي.“

”ڪيئن؟“

هن گهڙي کن سوچڻ کان پوءِ چيو. ”انجنيئر ٿيندس. سرڪاري سيمينٽ جون ڳوٺيون گدامن مان
ڪٽائيندس، سرڪاري لوهه وڪڻندس، ناقص عمارتون تعمير ڪرائيندس، ۽ ٺيڪيدارن سان ملي جُلي
لکن جون گهوٽيون هڻندس.“

مون اچرج مان ڏانهس نهاريو. تڏهن ڏاڍي نهٺائيءَ سان چيائين، ”پاڪستان پڪو اسلامي ملڪ آهي،
تنهن ڪري منهنجو ايمان به هاڻا من فضل ربي ۾ آهي.“

”۽ ڊاڪٽر ٿي ڇا ڪندا؟“

”مان اول ايف - آر - سي - ايس جو ڪٿان نه ڪٿان سرٽيفڪيٽ حاصل ڪندس،“ گهامڻ چيو. ”پوءِ
مان سرڪاري اسپتال ۾ مريضن کي چيري ڦاڙي ماري ڇڏيندس، ۽ پرائيويت اسپتال ۾ ڪانئن وڌيون رقمون

وئي ڏاڍي ڌيان سان سندن علاج ڪندس. دوائون ۽ انجڪشن وغيره سرڪاري استعمال ڪندس.“

گهامڻ ڪجهه سوچي ڪلڻ لڳو. مون کي اڪ هڻندي چيائين، ”ڪنهن اسپتال جو سپريڊنٽ ٿي پيس ته پوءِ نرسن مان دوستن سميت ڏوٽي هوندس.“

ايترو ڳالهائڻ کان پوءِ گهامڻ خاموش ٿي ويو.

مون نوٽ بوڪ کيسي ۾ وجهندي چيو ”گهامڻ صاحب اوهان جا لک ٿورا، مهرباني جو اوهان پنهنجو قيمتي وقت سيٽائي مون کي عالمگير اخبار لاءِ انٽرويو ڏنو.“

”مان بلڪل بيڪار ويٺو هوس، ۽ پنهنجو قد وڏو ڪرڻ جون ترڪيون سوچي رهيو هوس،“ هن جواب ڏنو ”تنهن هوندي به تو منهنجو قيمتي وقت وڃايو آهي، تنهن ڪري مون کي هڪ ڪوپ چانهه جو پيار.“

”حاضر حاضر، اچو.“

اسان هڪ ٻاڪري ۾ وڃي ويٺاسين. گهامڻ چانهه جي هڪ ڪوپ سان اڌ ڏن ڪارا بسڪٽ کائي ويو. مون دخل تي پيسا ڏنا.

جڏهن ٻاهر آياسين، تڏهن گهامڻ پنهنجي دٻليءَ جهڙي واچ ۾ وقت ڏسندي چيو ”هن وقت رات جا نو وڃي ايڪٽيه منٽ ۽ اٺهٽ سيڪنڊ ٿيا آهن. تون وڃي سگهين ٿو.“

مون ڪائس موڪلائڻ کان اڳ عرض ڪيو ”سائين جيڪڏهن هڪ عدد فوٽو ڏيئي سگهو خاص ڪري سائيڊ پوز ته توهان جا ٿورا. انٽرويو سان گڏ شايع ٿيندو ته ڏاڍو ٺهندو.“

گهامڻ ڳالهه نٿائيندي چيو ”مون کي فوٽي سان دلچسپي ناهي.“ ائين نه ڪريو سائين گهامڻ، کيس راضي ڪرڻ لاءِ چيم.

”اڄ ڪلهه جهونا سياستدان به ايڪٽرن وانگر ڦيرا کائي، هٿ پير هيٺ مٿي ڪري، ۽ اکين ۾ خمار پري فوٽا ڪيرائي ۽ اخبارن ۾ ڇپرائي رهيا آهن. توهان به ڪو ايڪٽر ڇاپ فوٽو عنايت ڪريو.“ فوٽو ڪم وڃائي ڇڏيندو مسٽر آزاد.

”اهو وري ڪيئن؟“

گهامڻ چيو ”مان گامون سچار جي پيءُ جو پوٽو آهيان، يعني گامون سچار جو پٽ گهامڻ آهيان. تنهن ڪري مري پوندس، پر ڪوڙ نه ڳالهائيندس.“

هپڪندي ڪائس پڇيم، ”مون اوهان جو مطلب نه سمجهيو آهي، سائين.“

هن ٻئي هٿ چيلهه تي رکندي چيو ”مان گامون سچار جو پٽ گهامڻ ضرور آهيان، پر اهو گهامڻ نه آهيان جنهن جي تلاش ۾ تون آهين.“

”ته ڇا، هي سڀ -“ مان جملو اُڪلي نه سگهيس.

سرد لاش جو سفر : امر جليل

گهامڻ وقت ڏسندي چيو. ”هن وقت رات جا نو وڃي پٺيه منت ۽ سٺ سيڪنڊ ٿيا آهن. هتان هڪدم هليو وڃ، يا مون کي هڪ موهني تماڪ وارو پان ڪاراءِ.“

مون گامون سچار جي پٽ گهامڻ کي هڪ موهني تماڪ وارو پان وٺي ڏنو. هو پان چٻاڙيندو پنهنجي گهر ڏانهن هليو ويو. گهر جي در وٽ ترسي، منهن ورائي مون ڏانهن ڏٺائين ۽ پوءِ پانهن مٿي ڪري لوڏي، در کولي اندر هليو ويو. ■

وهم

مان مها آتما گوتہ ٻڌ جي قدمن ۾ وڃي ويهي رهيس. ڏاڍو ٽڪجي پيو هوس. روح جي گهرائين تائين ٽڪجي پيو هوس. جوليان جي عبادتگاهه جي چاڙهي چڙهندي ساڻو ٿي پيو هوس. جوليان جي عبادتگاهه جبل جي چوٽيءَ تي ٺهيل آهي. هينئر ويران ٿي ويئي آهي. ٻه هزار سال اڳ جڏهن آباد هئي، تڏهن ٻڌمت جي شاگردن لاءِ گيان ۽ ڌيان جي يونيورسٽي هئي. دل جڏهن بنهه دنيا مان ڪڍي ويندي آهي. تڏهن مان اسلام آباد کي ڇڏي ٽيڪسيلا هليو ويندو آهيان. ٻڌمت جي قديم آثارن ۾ رلندو رهندو آهيان، مٽيءَ ۽ پٿرن جي پيچرن تي گذريل جنم جي ياد جي تصديق ڪندو آهيان.

اڪيون بند ڪري مٿو مها آتما گوتہ جي قدمن ۾ رکي ڇڏيم. روح جو بي انتها ڪروڙ ٽاپر ۾ بدلجي ويو. ۽ پوءِ، جڻ سوچ جون سوين صديون گذري ويون. تاريخ جا اڻ لکيل ۽ اڌ ۾ ڇڏيل اڻپورا باب پورا ٿي ويا — مڪمل ٿي ويا. تڏهن مون ڪنهن جي مقدس قدمن جو ڄاتل سڃاتل آواز ٻڌو. اڪيون کوليم. سنڌوءَ کي سامهون ڏنم.

چين تي لازوال مرڪ هئس. پڇيائين، ”ڪيئن آهين؟“
”نيڪ آهيان.“ کانئس پڇيم، ”تون ڪڏهن کان آئي آهين؟“
”ڪافي دير کان آئي آهيان.“ چيائين، ”سمجهيم، شايد ننڊ ۾ آهين. توکي جاڳائڻ مناسب نه سمجهيم.“

ڏک جي ڇيت ساهه سان وڇڙي پيئي. دل چاهيو ته چوانس، اُها شام منهنجي ظاهري وجود جي آخري شام هئي، جڏهن تو تيليفون تي روڻهارڪي آواز ۾ چيو هو، ڪُجهه دير کان پوءِ منهنجو نڪاح پٽجي ويندو ۽ مان هن حياتيءَ ۾ وري شايد تو سان ملي نه سگهنديس.“ اوچتو وحشتون در درين مان ڪاهي پيون هيون. مون آفيس جي دريءَ مان ٻاهر نهاريو هو. ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي لان تي طرحين طرحين جا ٿوهر آسمان ڏانهن ٻانهون اُپيون ڪري بيهي رهيا هئا. ڪمري ۾ لڳل اسپيڪر مان محمد جمن جي ڳايل ڪلام جو آواز آيو هو. ”او ڪنهن کي دلڙي ڏيڻ ڪنهن کان ڌار ٿيڻ.“ ان شام کان پوءِ، هر رات اوجاڳي جي رات آهي. ورهيه ٿيا آهن جو ننڊ نيٽن کان رنل آهي. هينئر جڏهن به سمهيو. ته اهڙي نموني سمهيو جو اُها ننڊ حياتيءَ جي آخري ننڊ هوندي. سجاڳي پئي جنم ۾ ٿيندي.

”ڇا پيو سوچين!“ سنڌوءَ جو آواز ٻڌم. سوچ جي مراقبي مان ڪنڌ ڪٽي ڏانهس ڏنم.

جيڪي دل چاهيو سون چيم. ڪانس پچيم. ”گهر وٺي هٽين ڇا؟“

”ها.“ چيائين، ”تنهنجي گهر وٺي هيس. چيني ٻڌايو ته تون ٽيڪسيلا ويو آهين. مون کي پڪ هئي ته تون جوليان جي عبادتگاهه ۾ ملندي.“

”ڪيئن آهين؟“ ڪانس پچيم.

”نڪ آهيان.“ پچيائين، ”تون هتي ڇا پيو ڪرين!“

”ڇا پيو ڪريان!“ تعجب وڃان ڏانهس ڏٺم. چيم، ”نهایت خطرناڪ ڪم ڪري رهيو آهيان.“

پچيائين، ”مها آتما گوتم ٻڌ جو مجسمو چورائڻ آيو آهين ڇا!“

انڪار ۾ ڪنڌ لوڏيندي چيم، ”نه.“

پچيائين، ”ته ڇا سڪندر اعظم، ۽ اشوڪ جي پوريل خزانن جي تلاش ۾ آهين؟“

چيم، ”تمام خطرناڪ ڪم ڪري رهيو آهيان.“

هيڏانهن هوڏانهن نهاريندي چيائين، ”سچ کي دفن ڪرڻ آيو آهين ڇا!“

”ها، برابر. اهو به خطرناڪ ڪم آهي.“ چيم، ”پر مان دنيا جو سڀ کان خراب ۽ خطرناڪ ڪم ڪري رهيو آهيان.“

گهڙي کن ترسي پچيائين، ”سچ کي ٻم گولو هڻڻ آيو آهين ڇا!“

”تمام خراب ڪم جو مرتڪب ٿي رهيو آهيان، سنڌو.“ چيم، ”ڏاڍو خطرناڪ ڪم ڪري رهيو آهيان.“

خفي ٿي پيئي. چيائين، ”ڪا چوڪري اغوا ڪرڻ جو پروگرام رٿي رهيو آهين ڇا!“

”اهو ڪم تنهنجي ملڪ کان اڳ ڪندو هوس.“ چيم، ”پر مان ته دنيا ۾ سڀ کان خراب ڪم ڪري رهيو آهيان.“

”سچ پچين ته مون کي تو منجهان ڪنهن چڱي ڪم جي ڪا اميد به نه آهي.“ ڪاوڙلڳس. پچيائين، ”تنهنجي خراب ڪم جي نوعيت ڪهڙي آهي؟“

”منهنجي ويجهو اڇ.“ کيس سڏيم.

هو منهنجي ويجهو مها آتما گوتم ٻڌ جي قدمن ۾ ويهي رهي.

سڙپاڻن ۾ چيم، ”سنڌو منهنجي زندگي، مان هن وقت سوچي رهيو آهيان.“

”چريو ٿي پيو آهين ڇا!“ مون کي چڙب ڪيندي چيائين، ”سوچڻ ۾ ڪهڙي خرابي آهي.“

”آهستي ڳالهائ.“ سندس وات تي هٿ رکندي چيم.

منهنجو هٿ پري ڪندي چيائين، ”عجيب ماڻهو آهين. مون کي ڳالهائڻ به نه ٿو ڏئين.“

”سڄي گزٻڙ ڳالهائڻ سان ٿيندي آهي.“ مون سڙباتن ۾ کيس سمجھائيندي چيو. ”بس، ڳالهائڻ ڇڏي ڏي.“

سخت لهجي ۾ پڇيائين، ”پوست سان ٺاهه ڪري ڇڏيان.“
”ڪير ٿو توکي پوست سان ٺاهه ڪرڻ لاءِ چوي؟“ چيم، ”خاموش رهڻ جو مطلب پوست سان ٺاهه ڪرڻ ته ناهي!“

”مون سان چالاڪي ٿو ڪرين!“

”ڇا اهو ممڪن آهي؟“

”تو تي ڪهڙو اعتبار!“

سندس هٿ پنهنجي هٿ ۾ کڻندي چيم، ”اهو ڄاڻندي به، ته مان توکان سواءِ مبهم آهيان، اڻپورو آهيان، تون منهنجيءَ ڳالهه تي اعتبار نه ٿي ڪرين!“

انڪار ۾ ڪنڌ لوڏيندي چيائين، ”مون کي تنهنجي ڪنهن به ڳالهه تي اعتبار نه آهي.“

”تو کي حق آهي ته تون منهنجي ڪنهن به ڳالهه تي اعتبار نه ڪرين.“ چيم، ”منهنجي محبت هڪ طرفي آهي. مان تاريخ جي هر دور ۾ تنهنجي لاءِ مرنڊو رهيو آهيان. تاريخ جي هر دور ۾ تون مون کان جدا ٿيندي رهي آهين.“

سوچ جون ريكائون پيشانيءَ تي پڪڙجي ويس. پختي آواز سان چيائين، ”ڪا به محبت هڪ طرفي نه ٿيندي آهي.“

”تون برحق آهين. تون ازل کان آهين.“ چيم، ”تو کي چاهڻ جي ڏوهه ۾ مان ڪڏهن سورين تي، ۽ ڪڏهن صليب تي لٽڪندو رهيو آهيان. سنڌو منهنجي زندگي، منهنجي بنگي، منهنجي محبت هڪ طرفي آهي.“

هوءَ اداس ٿي پيئي.

هن منهنجي تصور کي پنهنجي بي پناهه ۽ بي غرض محبت سان آباد ڪري ڇڏيو آهي. تڪليفن ۽ آزمائشن ۾ هڪ گهڙيءَ لاءِ به هن منهنجو ساٿ نه ڇڏيو آهي. هوءَ منهنجي شڪتي آهي. هوءَ منهنجي طاقت آهي. هوءَ منهنجو شعور آهي. هوءَ منهنجو استحڪام آهي. مون سندس محبت کي پنهنجين رڳن ۾ رت بدران ڊوڙندي محسوس ڪيو آهي. مون سندس چاهت کي پنهنجي ساهه سان هلندي، ۽ دل ۾ ڌڙڪندي محسوس ڪيو آهي. اسان ٻنهي چاهتن جي نئين رسم جي شروعات ڪئي آهي. مان جڏهن به هڪ طرفي محبت جو ذڪر ڪندو آهيان، سنڌو بيحد اداس ۽ اُٻاٽڪي ٿي پوندي آهي. ان ڏينهن به ائين ئي ٿيو. مون هڪ طرفي محبت جو ذڪر ڪيو، ۽ هوءَ اداس ٿي پيئي.

مان سوچ سمنڊ جي پاتال ۾ گم ٿي ويس. زمان ۽ مڪان جون پابنديون ختم ٿي ويون. مون باب الطق ۾ ابن منصور الحلاج کي سنگسار ۽ شهيد ٿيندي ڏٺو. منصور الحلاج جو عضوو عضوو ڪپي ڌار ڪرڻ کان پوءِ جڏهن جلاد سندس اکيون ڪيڙ آيا، تڏهن هن آسمان ڏانهن ڏٺو ۽ اٺ سان مخاطب ٿيندي چيو ”هي بي خبر آهن. هي جيڪي ڪجهه ڪري رهيا آهن، تنهنجي راهه ۾، ۽ تنهنجي خوشنوديءَ لاءِ ڪري رهيا آهن. هنن کي پنهنجي رحمت کان محروم نه ڪجانءِ.“

مون منصور الحلاج جو رت آسمان ڏانهن اُڏامندي ڏٺو. مون کان چرڪ نڪري ويو.

سندو ۽ پڇيو ”ڇا پئي سوچيئ؟“

”الاءِ ڇا پئي سوچيم.“ چيم. ”منهنجي هر سوچ تي تنهنجي سوچ حاوي هوندي آهي.“

”ڳالهه تارڻ جو استاد آهين.“

”ڪهڙي ڳالهه؟“

”تو کان پڇيم پئي، ته ڇا سوچي رهيو هئين.“

”ڇا ڪندئين پڇي.“

”مون کي غير ٿو سمجهين؟“

”مان رني ڪوٽ وانگر پُر اسرار آهيان، سندو.“ چيم. ”منهنجي شڪسته وجود مان ماڻهو تنهنجي ياد

جا آثار ڳولي لهندا.“

مرڪ چين تي تري آيس. چيائين، ”ان سان ملندڙ جلندڙ جملو تو پنهنجي هڪ ڪهاڻيءَ ۾ به

استعمال ڪيو هو.“

”منهنجيون ڪهاڻيون منهنجي وجود جو حصو آهن.“ چيم. ”تو کي ڪو اعتراض آهي.“

کلي پيئي. پڇيائين، ”ڪيترا دفعا محبت جي رهرسل ڪري چڪو آهين.“

چيم، ”مون فقط هڪ محبت ڪئي آهي، ۽ اُها ئي منهنجي آخري محبت آهي.“

اکين ۾ روشنيءَ جا ڪرڻا لهي آيس. پڇيائين، ”مون سان نه ملائينديس! ڪير آهي!“

”سموري سنڌ کي خبر آهي ته هو ڪير آهي.“ سندس اکين ۾ ٺهاري ندي چيم، ”جيڪڏهن تون بيخبر

آهين، ته پوءِ وڏي بدنصيب آهين.“

تھڪ ڏيئي کلي پيئي. مها آتما گوتم ٻڌ جي قدمن مان اٿندي چيائين، ”هلندي نه ڇا؟“

مان اٿي بيٺس.

ٻاهرين در ڏانهن وڌندي چيائين، ”ڄاڻو آهين مسلمانن جي گهر ۾ – گهمين ٿو گوتم ٻڌ جي عبادتگاهن

۾ – تحريرن ۾ ذڪر ڪرين سقراط جو ۽ يسوع مسيح جو. تنهنجو حشر الاءِ ڪهڙو ٿيندو!“

”منصب سڀني جو ساڳيو آهي.“ ڪنڌ ورائي سنڌوءَ ڏانهن ڏسندي چيم، ”منهنجي باري ۾ تون به پوليس وارن وانگر ٿي سوچين!“

”تنهنجا افعال ئي اهڙا آهن.“ سنڌوءَ چيو ”ڪڏهن ڪليسا، ڪڏهن مسجد، ڪڏهن مندر ۽ ڪڏهن گردوران ۾ رهي ٿو پوين. آخر تون چاهين ڇا ٿو؟“

جوليآن يونيورسٽي ۽ ٻڌمت جي عبادت گاهه جي لاهي لهڻ کان اڳ مان بيهي رهيس. سنڌو مون کان وڪ ڪن پوئتي هڻي. سنڌوءَ ڏانهن ڏسڻ کان سواءِ چيم، ”تو کي چاهڻ کان پوءِ مون کي ٻيو ڪجهه چاهڻ کان مڪتي ملي ويئي آهي.“

هڪدم پڇيائين، ”ته پوءِ ايڏي شدت سان مون کي ياد ڇو ڪندو آهين؟“
جوليآن ٽڪريءَ جي تراڻيءَ ۾ قديم، پوڙهي ۽ گهاٽي بڙ ڏانهن ڏٺم. ڏندڪٿا آهي ته پڪشو ۽ ٻيا گوتم جا گيان جوليآن جي عبادتگاهه ۾ داخل ٿيڻ کان اڳ پوڙهي بڙ هيٺان هڪ رات لاءِ چلو ڪاٽيندا هئا.
”مان توکي ياد نه ڪندو آهيان، سنڌو.“ پوڙهي قديم بڙ ڏانهن ڏسندي چيم، ”تون مون کي ياد رهندي آهين. هر لمحي، هر گهڙيءَ، وقت جي وهنوار ۾، ساهه جي اچڻ ۾، ساهه جي وڃڻ ۾، تون مون سان هوندي آهين.“

جواب نه ڏنائين. چيم، ”هڪ ڳالهه پڇانءِ سنڌو؟“
وراڻيائين، ”مون کان ڪجهه پڇڻ لاءِ توکي اجازت جي ڪڏهن کان ضرورت پيئي آهي؟“
”تو آخري پيري چيو هو ڪجهه دير کان پوءِ منهنجو نڪاح پئجي ويندو ۽ مان هن حياتيءَ ۾ وري شايد توسان ملي نه سگهنديس.“ ساهه روڪي پڇيم، ”ته پوءِ اڄ مون سان ويرانن ۾ ملڻ ڇو آئي آهين؟“
”مان توسان ملڻ ڪٿي آئي آهيان، گوتم.“ مون سنڌوءَ جو واضح آواز ٻڌو. چيائين، ”مان تووٿان ويئي ڪٿي آهيان، جوتوسان ملڻ اچان.“

مون منهن ورائي پوئتي ڏٺو. اتي سنڌو نه هئي. سامهون گيان ۾ ويٺل گوتم جي مورتي هئي. ■

رليف ڪيمپ

اڪيون اُپ ۾ ڪوڙي، هو رليف ڪيمپ جي ويجهو چپ چاپ ويٺو هو. جڻ پٿر جو بت هو: يا هماليه غفائن جو جوڳي، سُڪل ٻانهون گوڏن تي رکيون هئس، ۽ ٻانهن تي ڏاڙهي وڌيل کاڌي. هو ڪافي دير کان ساڳي انداز ۾ اتي ويٺو هو. مان سمجھان ٿو صبح جو سوپر اسين جڏهن رليف ڪيمپ ۾ ڊيوٽي ڏيڻ لاءِ پهتا هئاسين، هو اتيئي ويٺو هو.

ٻه ڏينهن اڳ اک چنپ ۾ گولين جو وسڪارو ٿيو هو ۽ اک چنپ ۾ انيڪ مرد، عورتون ۽ ٻار دڪانن اندر دڪانن کان ٻاهر، فتپاڻن ۽ رستن تي ڪري پيا هئا. انيڪ مري ويا هئا، ۽ انيڪ زخمي ٿي پيا هئا. گولين جي وسڪاري ۾ متاثر ٿيل ماڻهن جي امداد لاءِ انتظاميه طرفان رليف ڪيمپ قائم ڪيو ويو هو. مختلف محڪمن جي ڪجهه ملازمن جي ڊيوٽي رليف ڪيمپ ۾ لڳائي ويئي هئي. رفيق گنجو، سليمان سنڌي ۽ مان ٻن ڏينهن کان ڪيمپ ۾ ڪم تي هئاسين. ڊيوٽيون وراهيل هيون. مان گولين جي وسڪاري ۾ مري ويل ۽ زخمي ٿيل ماڻهن جا تفصيل رجسٽر ۾ اُتاري رهيو هوس. سڀ کان وڌيڪ پيهه منهنجي ٿيل تي هئي. هو منهنجي ٿيل جي بلڪل سامهون، ڪجهه پريرو ويٺو هو ۽ آسمان ڏانهن ڏسي رهيو هو.

سوچيم، ضرور انسان جي جديد ايجادن، ۽ جهالتن جو ماريل آهي، ۽ هوش حواس وڃائي ويٺو آهي. مان ٿيل چڙهي هن جي پاسي کان وڃي بيٺس. پنهنجو تعارف ڪرائڻ کان پوءِ مون جوڳين جهڙي شخص کي چيو ”پنهنجو نالو ۽ ايڊريس لکاءِ، ۽ ٻڌاءِ ته گولين جي وسڪاري ۾ تنهنجو ڪهڙو نقصان ٿيو آهي؟“ هو خاموش ويٺو رهيو. هن مون کي، ۽ منهنجي عهدي کي ڪابه اهميت نه ڏني. اڳ وانگر آسمان ڏانهن ڏسندو رهيو. مان کيس وڪ وڪ ويجهو وڃي بيٺس. چيم، ”تون مون کي گولين جي وسڪاري جو ماريل ٿو ڏسجين. منهنجي ڳالهه ٻڌ، مان گولين جي وسڪاري کان متاثر ٿيل ماڻهن جا تفصيل گڏ ڪري رهيو آهيان. تون مون کي پنهنجي باري ۾ ٻڌاءِ.“

هو تڏهن به خاموش رهيو. اک آسمان ۾ اٽڪيل هئس. جڻ اڏامي ويل خوابن ڏانهن ڏسي رهيو هو. سوچيم، سودائي آهي، جيڪي ٿي گذريو آهي تنهن تي پڇتائي رهيو آهي، يا پڇتاءِ جي احساس کان آزاد ٿي ويو آهي. پر، خاموش رهي هو پنهنجو نقصان ڪري رهيو هو. سرڪار طرفان ملڻ ۽ زخمين لاءِ معاوضي ۾ وڏي رقم رکيل هئي. مون وڏي واڪ چيو ”آسمان ڏانهن ڏسڻ سان ڪجهه هٿ حاصل نه ٿيندو. ڪجهه ڳالههءَ ڪجهه ٻڌاءِ.“

جڻ پٿر جو بت هو. خاموش. جواب نه ڏنائين، ۽ نه ئي ڪنڌ ورائي مون ڏانهن ڏنائين.

”يار تون به ڪو عجيب قسم جو متاثر ٿيل ماڻهو آهين!“ مون ڪجهه ڪجهه ڪاوڙ وچان رڙ ڪندي چيو ”اڙي تون ٻوڙو ته ناهين؟“

هن آسمان مان اک ڪڍي، ڪنڌ ورائي مون ڏانهن ڏٺو.

”ان جو مطلب آهي ته تون ٻوڙو ناهين.“ چيم، ”تون مون کي پنهنجي باري ۾ تفصيل سان ٻڌاءِ.“
هو چپ چاپ مون ڏانهن ڏسندو رهيو.

کيس سرڪار طرفان معاوضي جي رقم جا تفصيل ٻڌائيندي چيم، ”گولين جي وسڪاري ۾ جيڪڏهن تون مري ويو آهين، ته توکي پنجاهه هزار رپيا ملندا.“
هن جي ويران چپن تي اداس مُرڪ ليهڻ پاتو ۽ غائب ٿي ويئي. مون کي پنهنجي جملي جي حماقت جو احساس ٿيو.

چيم، ”جيڪڏهن تنهنجي هڪ تنگ ضايع ٿي ويئي آهي ته توکي ڏهه هزار رپيا ملندا، ۽ جيڪڏهن تنهنجيون ٻئي تنگون ضايع ٿي ويون آهن ته پوءِ توکي پنجويهه هزار رپيا ملندا.“
هڪ دفعو ٻيهر هن جي اداس چپن تي سياري جي اُس وانگر مُرڪ ليهڻ پاتو ۽ غائب ٿي ويئي. ڏنم ته هن جون ٻئي تنگون سلامت هيون.

هڪدم چيم، ”ضايع ٿيل ٻانهن جو معاوضو سرڪار ڏهه هزار رکيو آهي.“
ساڳي، سانجهيءَ جهڙي اداس مُرڪ هن جي چپن تي تري آئي.
هن جا سمورا عضوا سلامت هئا. هٿ، پير، ڪن، نڪ، اکيون!

مان مٿو ڪنهن دورليف ڪيمپ ۾ پنهنجي ڪرسيءَ تي وڃي وينس. ڪجهه سوچي، هڪدم اُتي وڃي رفيق گنجي کي ٻانهن ۾ هٿ وڌم. کيس چڪيندو رليف ڪيمپ کان ٻاهر وٺي آيس. جوڳين جهڙي شخص ڏانهن اشارو ڪندي چيم، ”يار گنجاءِ هيءُ شخص مون کي متاثرين مان ٿو لڳي، پر بدبخت پنهنجي باري ۾ ڪجهه به نه ٿو ٻڌائي.“

رفيق گنجي اُن شخص ڏانهن ڏسندي چيو ”ٿي سگهي ٿو. گولين جي وسڪاري ۾ هن جي ماءُ مري ويئي هجي.“

”اهو تون ڪيئن ٿو چوين؟“ مون تعجب وچان پڇيو.

”جڏهن ماءُ مري ويندي آهي، تڏهن ٿوري دير لاءِ سڀ ڪجهه مري ويندو آهي.“ رفيق گنجي چيو ”هن وقت ان شخص لاءِ سموري ڪائنات، ماحول، تون، مان، اسين سڀئي مري ويا آهيون.“

رفيق گنجو ۽ مان هن جي پاسي کان وڃي بيٺاسين. مون کيس سمجھائڻ واري نوع ۾ همدرديءَ سان چيو ”يار ڳالهه ٻڌ، معاوضي ۾ سرڪار توکي ٻي ماءُ ته ڏيئي نه سگهندي. باقي، مٿل ماءُ جي عيوض توکي

پنجاه هزار رپيا ملي سگهندا.

نرڙتي گند پئجي ويس. منهنجي ڳالهه ڄڻ ناگوار لڳس.

مون رفيق گنجي کي چيو ”لڳي ٿو هن جي زال گولين جي وسڪاري ۾ مري ويئي آهي.“

”وڏو ڪو احمق آهين.“ رفيق گنجي چيو ”اڙي جيڪڏهن زال مري ويئي هجي ها ته هينئر پوٽ

لتڪائي نه ويندو هجي ها، تهڪ ڏئي ها، جهمريون پائي ها.“

”لو ميرج ڪرڻ وارا توهين زالن جا دشمن ٿيندا آهيو“ مون رفيق گنجي کي ڦٽ لعنت ڪندي چيو

”شڪر آهي، مون جنهن سان محبت ڪئي هئي. تنهن سان شادي نه ڪئي آهي.“

”يار ناراض ڇو ٿو ٿئين.“ رفيق چيو ”نهيو ڪٿي پڇئون ٿا.“

رفيق اُن شخص سان مخاطب ٿيندي چيو ”منهنجو دوست پرديسي ٺيڪ پيو چوي. پنجاه هزارن ۾

تو کي ٻي ماءُ ته ملي نه سگهندي. باقي، يقين ڪر. پنجاه هزار رپين ۾ هڪ عدد ٺيڪ ٺاڪ زال ضرور ملي

ويندي.“

اُن شخص اکين ۾ شور وجهي رفيق گنجي ڏانهن ڏٺو. سندس نگاهن ۾ الاءِ ڇا هو. جو رفيق گهٻرائجي

مون ڏانهن ڏٺو ۽ چيو ”لڳي ٿو هن جو جوان پٽ مارجي ويو آهي.“

منهنجو تجسس وڌي ويو. مان هن جي ويجهو ڌرتيءَ تي ويهي رهيس. هڪ ڪاغذ ڏانهن وڌائيندي

چيم، ”تون جيڪڏهن ڳالهائي نه ٿو سگهين ته هن ڪاغذ تي پنهنجي رٿداد لکي ڏي – باقي پورا ٿو مان

ڀاڻ ڪندس.“

هن ڪاغذ نه ورتو. ڪاغذ ڏانهن ڏسندو رهيو.

رفيق گنجي چيو ”هن جي پاسي کان اهڙي نموني نه ويهه، بيوقوف. اعليٰ آفيسرن جي اچ وڃ لڳي پئي

آهي.

سمجهندا، معاوضي جي رقم مان گهوبه هڻڻ جي ترڪيب پيا سوچين.“

رفيق گنجو مون کي ٻانهن کان چڪيندو رليف ڪيمپ ۾ وٺي آيو. چيائين، ”پيا ماڻهو به بيٺا آهن.

وڃي پنهنجو ڪم ڪر.“

ڪرسيءَ تي ويهڻ کان پوءِ مون ڪيمپ کان ٻاهر ڏٺو. جو ڳين جهڙو شخص پٿر جي بت وانگر ويٺو هو.

۽ آسمان ڏانهن نھاري رهيو هو.

تڏهن، مون محسوس ڪيو ته ان وچ ۾ ڪافي ماڻهو منهنجي ميز جي چو طرف گڏ ٿي ويا هئا. گولين

جي وسڪاري ۾ ڪنهن جو پٽ مري ويو هو. ڪنهن جي ڌيءَ، ڪنهن جو ڀاءُ، ڪنهن جي پيءُ! گولين جي

وسڪاري ۾ هر رشتو مري ويو هو!

هڪ شخص هڪ روئيندي عورت کي وٺي آيو. هوءَ هڏڪين سان روئي رهي هئي. ان شخص چيو
”هن جي ماءُ گولي لڳڻ سان مري ويئي آهي.“

عورت سڏڪن ۾ چيو ”مون کي ڪجهه نه گهرجي، ڪجهه نه گهرجي. مان ماءُ جو معاوضو نه وٺنديس.“
”بيوقوف نه ٿي، فرخنده“ مرد ڪجهه سخت لهجي ۾ عورت کي چيو. ”تون معاوضو وٺين، يا نه وٺين،
تنهنجي ماءُ پيهر جيئري نه ٿيندي.“

عورت آهستي آهستي هڏڪين سان روئيندي رهي.

مرد مون ڏانهن ڏسندي چيو ”تون تفصيل لک، ۽ پوءِ هن مون کي مري ويل عورت جا تفصيل ٻڌايا –
عمر ستر سال، گهر نمبر فلاٽو، گهٽي نمبر فلاٽي، گهريلو عورت، ٻئي پاڙي ۾ ماڻهن جا ٿانو ٿپا مليندي هئي،
۽ ٻوهار ۾ پوڄو ڪندي هئي. موتندي، گولين جي وسڪاري جو شڪار ٿي ويئي. وارث فرخنده، ڌيءَ.
مون تفصيل رجسٽر ۾ لکي ڇڏيا.

مرد پڇيو ”معاوضي جو چيڪ ڪڏهن ملندو؟“

”تمام جلد.“ مون رجسٽر مڪمل ڪندي چيو. ”ڪونه ڪو وزير، ايم اين اي، يا ايم پي اي چيڪ ڪڍي
تو وٺ ايندو. چيڪ ڏيندي اخباري فوتو گرافرن کان فوتا ڪڍرائيندو. فاتح پڙهندو. دعا لاءِ هٿ ڪٽندو.
اڪين ۾ آب آڻيندو: ۽ اها سموري ڪاروائي ٽيليويزن وارن کان رڪارڊ ڪرائيندو ۽ شام وارن خبرن ۾
هلرائيندو.“

ان شخص جون واڳون وڃي پاڙين سان لڳيون. هو خوشيءَ وچان ذري گهٽ تهڪ ڏيئي ڪلڻ جهڙو ٿي
بيو. مون کي تعجب ٿيو. هن عورت کي پانهن ۾ هٿ وجهندي چيو ”هل فرخنده.“

مون ان شخص کان پڇيو ”مرحوم تنهنجي ڇا هئي.“

هن مرڪندي ورائيو ”منهنجي سس هئي.“

روئيندڙ عورت ۽ ڪلندڙ مرد رليف ڪيمپ مان ٻاهر نڪري ويا.

مون ڪيمپ کان ٻاهر ڏٺو. جوڳين جهڙو شخص چپ چاپ ويٺو هو ۽ آسمان ڏانهن ٺهاري رهيو هو.

ان وچ ۾ چار وڻيل سٿيل جوان پيهه چيري منهنجي سامهون اچي بيٺا. هڪ جوان چيو ”اسان جو پيءُ
مري ويو آهي.“

پڇيم. ”گولي لڳي هئس.“

چيائين، ”نه.“

چيم، ”معاوضي لاءِ ماڻهوءَ کي گوليءَ جو لڳڻ لازمي آهي.“

هن ٻين نوجوانن ڏانهن ڏٺو. جنهن نوجوان جي قميص جا چارٻئي بٽڻ ڪليل هئا، اڳتي وڌي آيو.

چيائين، ”اسان جو پيءُ گولين جي وسڪاري دوران مري ويو هو. عين انهيءَ وقت.“
مان منجهي پيس.

سليمان سنڌي، جنهن گولين جي وسڪاري ۾ مال ملڪيت جي نقصان جا تفصيل تحرير پئي ڪيا،
پنهنجي ميز ڇڏي مون وٽ آيو. چيائين، ”پر ڀر و هلي منهنجي ڳالهه ٻڌ.“

نوجوانن سان معذرت ڪري مان سليمان سنڌيءَ سان ڪجهه ڀرپرت وڃي بيٺس.

سليمان سنڌيءَ چيو ”مان انهن چئني شون کي سڃاڻان. منهنجي گهر جي ويجهو رهندا آهن.“

پڇيم ”پيءُ ته سڄو پڇو هين نه؟“

ورائياڻين، ”ويچارو معذور هو. اڌ رنگ جو مريض هو. هي چاريئي مشتندا کيس روزانو صبح جو پير
سائينءَ جي درگاهه تي ڇڏي پاڻ ستيبازيءَ تي نڪري ويندا هئا.“

چيم، ”ڇوڻ ٿا ته گولين جي وسڪاري دوران مري ويو هو.“

سليمان چيو ”ها، گولين جي وسڪاري دوران ٿڙندي ٿا ٻڙندي پير سائينءَ جي درگاهه وٽان اٿيو هيو ۽

گندي پاڻيءَ جي ناليءَ ۾ ڪري، مري ويو هو.“

”هي شوندا آهن، يا نه آهن، ان ڳالهه کي ڇڏي ڏي.“ چيم، ”اول مون کي ٻڌاءِ ته معاوضي لاءِ گوليءَ جو لڳڻ

ضروري آهي، يا نه آهي.“

ورائياڻين، ”رفيق گنجي کان ٿا پڇئون. افلاطون قسم جو نوڙهو آهي.“

اسين رفيق گنجي وٽ آياسين. کائس صلاح ورتي سين. رفيق چيو ”گولين جي وسڪاري دوران مري

وڃڻ ڪافي ناهي - گوليءَ جو لڳڻ ضروري آهي.“

اسين ٽيئي نوجوانن وٽ آياسين. مون نوجوانن کي چيو ”ساري، معاوضي لاءِ توهان جي پيءُ جو مرڻ

فقط ڪافي ناهي. کيس گوليءَ جو لڳڻ ضروري آهي.“

نوجوانن هڪٻئي ڏانهن ڏٺو. جنهن نوجوان جي نڪ هيٺان هيٺناڪ مڃون هيون، تنهن چيو ”مون

کي خبر هئي ته توهان جهڙا پوک ڪونه ڪو قانوني نقطو ضرور اٿاريندا.“

ٻين ٽن چئن کيس روڪڻ جي ڪوشش ڪئي.

هن چيو ”منهنجي پائرن کي به خبر ڪونهي. هي ڏس. مون پوسٽ مارٽم ۾ لکرايو آهي ته گولي ڪاٽڻ

کان پوءِ اسان جو پيءُ گندي پاڻيءَ جي نالي ۾ ڪري پيو هو ۽ مري ويو هو.“

مون پوسٽ مارٽم رپورٽ ڏني. برابر. لکيل هو گولي لڳڻ کان پوءِ پوڙهو گندي پاڻيءَ جي نالي ۾ ڪري

پيو هو ۽ مري ويو هو.

مون نوجوانن کي چيو ”برابر. توهين معاوضي جا حقدار آهيو.“

مون رجسٽر ۾ پوڙهي جا تفصيل لکي ڇڏيا.

مڃن واري نوجوان پڇيو ”معاوضي وارو چيڪ ڪڏهن ملندو؟“

وراڻيم، ”عنقريب ڪو نه ڪو امير، وزير، ڪبير، اخباري نمائندن فوتو گرافرن، ريڊيو ۽ ٽيليويزن پروڊيوسرن جي جلوس سان توهان جي گهر ايندو ۽ سموري ڪاروائي، چيڪ ڏيڻ جي، رڪارڊ ڪرائيندو.“

هو گدگد ٿي هليا ويا.

سليمان سنڌيءَ چيو ”يار اهو سراسر ظلم آهي. اهي چاريئي مشتندا پنهنجي پوڙهي پيءُ سان سنو برتاءُ نه ڪندا هئا.“

”اجايو جذباتي نه ٿي، سليمان“ رفيق گنجي چيو ”ڪاغذن ۾ پوڙهو گولي لڳڻ سان مٽو آهي. چاريئي نوجوان سندس پٽ آهن، تنهن ڪري وارث آهن، معاوضي جا قانوني حقدار آهن.“

سليمان کي سخت ڪاوڙ لڳي. هو قانون کي ست سُر يون ٻڌائيندو هليو ويو ۽ وڃي پنهنجي سيٽ تي ويٺو.

اڳئين ماڻهوءَ جي نقصان جا تفصيل لکڻ کان اڳ مون رليف ڪيمپ ٻاهران ويٺل گم سمر شخص ڏانهن ڏٺو. گوڏن تي ٻانهون ۽ ٻانهن تي کاڌي رکي هيس. اکيون تصور ۾ ڪنهن تروري تي کٽل. ائين پئي لڳو شاهه سائينءَ جي بيت جي تفسير هو. ”مونا طور سينا سدا سنڀالين - فڪر فرهي هٿ ۾ ماڻ مطالع ڪن.“

اوچتو ميز تي زور سان هٿ هڻي ڪنهن منهنجو ڌيان ڀاڙ ڏانهن ڇڪايو. هڪ شخص، ڪجهه ڪجهه توائي، لڳ ڀڳ پنجاهه پنجنجاهه ورهين جو لٽي ڪپڙي کان لاپرواهه، منهنجي سامهون بيٺو هو. سخت لهجي ۾ پڇيائين، ”گولين جي وسڪاري ۾ ضايع ٿيل سموري ماڻهوءَ، ۽ ٻچي ويل ماڻهوءَ جي ضايع ٿيل عضون جي ڪيتري قيمت لڳائي اٿئي؟“

مون غور سان هن ڏانهن ڏٺو. هو مون کي عام ماڻهن کان مختلف محسوس ٿيو. هن جي اکين ۾ غير معمولي چمڪ هئي. مون کي خاموش ڏسي پنهنجو سوال ورجايائين، ”گولين جي وسڪاري ۾ ضايع ٿيل عضون جي ڪيتري قيمت لڳائي اٿئي؟“

”مان هڪ معمولي سرڪاري ملازم آهيان.“ الاءِ چو ڦو ڦو ڦو ڦو ٿيندي چيم، ”منهنجي ڪهڙي حيثيت آهي جو انسان، ۽ انسان جي ضايع ٿيل عضون جي ڪا قيمت مقرر ڪري سگهان.“

”ٺيڪ آهي، ٺيڪ آهي. اجائي تمهيد نه ٻڌ.“ هن ڪاوڙيل لهجي ۾ چيو ”مان به انهن ڪامورن جي ڳالهه پيو ڪريان، جيڪي ڪجهه نه ڪندا آهن، پر لڳندو آهي جڻ سڀ ڪجهه ڪندا آهن. ڪيتري

قيمت رکي آهي. پولٽن انسان جي سموري ضايع ٿيڻ جي، ۽ سندس عضوي عضوي جي؟“
بنا ڪنهن سبب جي مون کي هن کان ڊپ محسوس ٿيڻ لڳو. مون هڪڪندي هڪڪندي، کيس تفصيل
ٻڌايا، ”سموري مٿل ماڻهوءَ جو معاوضو آهي. پنجاهه هزار رپيا، ضايع ٿيل هڪ تنگ جا ڏهه هزار ٻنهي
تنگن لاءِ پنجويهه هزار هڪ ٻانهن جا ڏهه هزار ٻنهي ٻانهن لاءِ پنجويهه هزار.“
هڪدم پڇيائين، ”ضايع ٿيل نڪ جي ڪا قيمت لڳائي اٿائون؟“
ڊڄندي ڊڄندي چيم، ”قيمت نه، معاوضو مقرر ڪيو اٿائون.“
”نهيو ڇمچا، اجايو سياڻو نه ٿي.“ هن ڪاوڙ وڃان چيو ”ضايع ٿيل نڪ جو ڪيترو معاوضو رکيو
اٿائون؟“

سموري ڪيمپ ۾ بيٺل ماڻهو ڪنڌ ورائي اسان ڏانهن ڏسڻ لڳا، سواءِ ڪيمپ کان ٻاهر ويٺل شخص
جي. هو پٿر جي بت وانگر خاموش ويٺو هو، ۽ خلائن ۾ نهاري رهيو هو. رفيق گنجو پنهنجي سيت تان اٿي
آيو. سڙپاڻن ۾ چيائين، ”ٿڙيل ٿو ڏسجي. وڌيڪ نه ڳالهائ. جند ڇڏا.“
”اڙي او جارج پنجان. ڇمچي کي ڪهڙي پتي پيو پڙهائين.“ رڙ ڪندي توائي شخص چيو، ”وڃ، وڃي
پنهنجي سيت تي ويهه، ۽ رجسٽر جو پيٽ ڀر.“
رفيق گنجو گنج ڪنهندو هليو ويو.
ان کان اڳ جو مان ڪجهه چوان، هن چيو ”ان جو مطلب آهي ته اسان جي معاشري ۾ نڪ جي ڪابه
قيمت نه آهي - اسان جي معاشري، نه نه، توهان جي معاشري ۾ نڪ جي ڪابه قيمت نه آهي - نڪ جي
ڪابه قيمت نه آهي؟“

مون کي ڪجهه سمجهه ۾ نه پئي آيو. هن جو بظاهر، نڪ سلامت هو.
هن جڻ منهنجين اکين ۾ سوال پڙهي ورتو. عجيب قسم جي ڪيفيت سندس چهر تي تري آئي. مون
زندگيءَ ۾ اڳ ڪڏهن به ڏک، ڪاوڙ ۽ بغاوت جو گڏيل اظهار اهڙي نموني نه ڏٺو هو. ڳالهائين، ته آواز
ڳورو پڙاڙي جهڙو، ۽ غنائن مان ايندي محسوس ٿيو. چيائين، ”منهنجي ڌيءَ ميٽرڪ ڪئي هئي. ڏاڍي
خوش هئي. پنهنجي لاءِ نوان ڪتاب وٺڻ ويئي هئي. تڏهن، تڏهن، جڏهن هوءَ ڪتاب وٺي دڪان مان
نڪتي هئي، گولين جو وسڪارو ٿيو هو. اک ڇنڀ ۾ مٿل ۽ زخمي ٿيل ماڻهن جا انبار لڳي ويا.... جيڪي
بچي ويا، سي جيڏانهن منهن آڻين ٿيڏانهن پڇي ويا.“

هڪ هجور اسان جي چئني طرف گڏ ٿي ويو. هڪ لمحي لاءِ هن ساهه ۾ سڌو روڪي ڇڏيو ۽ پوءِ
هن چيو، ”منهنجي ڌيءَ علائقي جي معزز شخص وٽ پناهه ورتي هئي.... هن، منهنجي ڌيءَ، علائقي جي
معزز شخص وٽ پناهه ورتي هئي... معزز شخص کيس اڻتاليهه ڪلاڪ پنهنجي ۽ پنهنجي دوستن جي

پناهه ۾ رکيو هو.... اڻيتاليهه ڪلاڪ.

هو ٻيهر خاموش ٿي ويو. ڄڻ درد جي وير سندس وجود کي ٻوڙي ڇڏيو. هن خشڪ اکين کي ائين اڳهيو ڄڻ ازل کان اکين ۾ سمنڊ ڪٽي پئي گهميو. پوءِ ٻڌل ٻوڙن وانگر اُڀري آيو. وڏيل وڏيل لهجي ۾ چيائين، ”ڪالهه اسر ويل منهنجي ڌيءَ موٽي آئي هئي. اڄ صبح جو هن خودڪشي ڪري ڇڏي.“

هجوم ۾ بيٺل ماڻهن ڪنڌ ڪٽي هڪٻئي ڏانهن ڏٺو ۽ پوءِ ڪنڌ جهڪائي ڇڏيو. خاموشي ايڏي ڄڻ سڀني جي ساهه جو سلسلو ختم ٿي ويو هو. سڀئي آهستي آهستي پنهنجن پير موٽڻ لڳا. مون کي ائين لڳو منهنجي اڳيان رکيل رجسٽر مان ٻن ڏينهن کان لکيل تفصيل غائب ٿي ويا. پنا اچا ٿي ويا. ”تنهنجي سرڪار وٽ منهنجي لاءِ ڪو معاوضو آهي؟“ هو آهستي آهستي مون کان پري ٿيڻ لڳو. سندس آواز ايندو رهيو. ”تنهنجي سرڪار وٽ منهنجي لاءِ ڪو معاوضو آهي؟ تنهنجي سرڪار وٽ منهنجي لاءِ ڪو معاوضو آهي؟“

سندس آواز لکين ڪروڙين ماڻهن جي ماتمي جلوس ۾ گم ٿي ويو. مون اڳ ڪائنات جي ڪنڊ ڪڙڇ مان اهڙي نموني ماتم جو آواز ڪڏهن نه ٻڌو هو. عجيب لفظ هئا. عجيب جملا هئا، پر ائين پئي لڳا، ڄڻ منهنجي وجود مان ڦاٽي پئي نڪتا. صحيح هئا، غلط هئا، بهرحال منهنجي ناقص سمجھ کان ٻاهر هئا: حسبي ربي جل الله، معافي قلبي غير الله - حسبي ربي جل الله، معافي قلبي غير الله - حسبي ربي جل الله، معافي قلبي غير الله.

ماتمي جلوس منهنجي وجود کي ڇڏي، لتاڙي اڳتي نڪري ويو. هزارين گهوڙن جا مٽيءَ، گپ، ۽ گاري سان ڀريل سنب مون کي چيٽاڙي هليا ويا. مون ڪنڌ ڪٽي رليف ڪيمپ ٻاهران ويٺل وياڪل شخص ڏانهن ڏٺو. هو اُتي موجود نه هو. جتي مون کيس صبح کان ويٺل ڏٺو هو.

مان چرڪ ڀري اُٿي بيٺس. ذري گهٽ ڊوڙندو رليف ڪيمپ کان ٻاهر نڪري ويس. واٽروٽي هيڏانهن هوڏانهن ڏٺم. ڊوڙندي کليل ميدان ۾ وڃي بيٺس، جتان مون کي آسمان تمام ويجهو محسوس ٿيو. تڏهن اوچتو اگربتئين ۽ لوبان جي دونهي سان ڍڪيل جهڙي ماحول ۾، مون کيس ڏسي ورتو. هن جي آڱر هڪڙي تمام ننڍڙي ٻار جي هٿ ۾ هئي، ۽ هو پئي لهندڙ سج جي واٽ تي وڌندا پئي ويا.

”ترسو ترسو.“ مان هنن جي ڪيڊ ڊوڙڻ لڳس، ۽ کين سڏيندو رهيس، ”ترسو ترسو.“

هو نه بيٺا. لهندڙ سج جي واٽ تي وڌندا رهيا.

مان ڊوڙندو ٻنهي کان اڳ نڪري ويس. ڦيرو کائي، ٻنهي جي سامهون ٿي بيٺس. سهڪي رهيو هوس. مون کي آمهون سامهون ڏسي هو پئي بيٺي رهيا. وياڪل شخص جي آڱر ٻار جي مٿ ۾ هئي، ۽ اڳ وانگر

خلائن ۾ نهاري رهيو هو.

”تون ڪير آهين.“ مون ذري گهٽ ليلائيندي ڪانئس پڇيو. ”گولين جي وسڪاري ۾ تنهنجو وڏو ڪو نقصان ٿيو آهي. تون پنهنجي نقصان جا تفصيل مون کي چونه ٿو ٻڌائين.“

هن جواب نه ڏنو. اڳ وانگر خاموش رهيو.

”مان تنهنجي نقصان کان سرڪار کي آگاهه ڪندس. توکي تنهنجي نقصان جو معاوضو ڏيارڻ جي ڪوشش ڪندس.“ کيس ايلاز ڪندي چيم، ”تون ڳالهائين چونه ٿو.“
هن نه ڳالهائيو.

مون ڳالهائيو. چيم، ”تون ڀلي نه ڳالهائ، پر ايترو ته ٻڌاءِ، تون ڪير آهين.“
”تون هن کي نه ٿو سڃاڻين؟“ ٻار ڳالهائيو.

مون چرڪي ٻار ڏانهن ڏٺو. ٻار جي عمر مشڪل سان چار پنج سال هئي، پر سندس لهجو ڏاهن وانگر، گنڀير هو. ٻار پڇيو، ”تون سچ پچ هن کي نه ٿو سڃاڻين؟“
انڪار ۾ ڪنڌ لوڏيندي چيم، ”نه. مان هن کي نه ٿو سڃاڻان.“
ٻار چيو، ”هيءُ عشق جو پيغمبر آهي.“

ڪجهه نه سمجهندي، احمقن وانگر پڇيم، ”گولين جي وسڪاري ۾ هن جو وڏو ڪو نقصان ٿيو آهي ڇا؟“

”ها.“ ٻار چيو، ”هن کان وطن ڪسجي ويو آهي.“

مان جواب جي ته تائين پهچي نه سگهيس.

ٻار چيو، ”هينئر توهان جي معاشري ۾ سچل ۽ سامي پيدا نه ٿيندا. فقط سياستدان پيدا ٿيندا ۽ پاڻ کي پير سڏائيندا.“

ٻار جي گفتگو مون کي اڻٽڻ ۾ وجهي ڇڏيو. ايتري ننڍڙي ٻار کي اهڙي چٽي نموني ڳالهائيندي مون اڳ ڪڏهن به نه ٻڌو هو. سڀ ڪجهه پُر اسرار ۽ مبهم محسوس ٿي رهيو هو.

مون ٻار کان پڇيو، ”تون ڪير آهين؟“

ٻار جي چپن تي مُرڪ تري آئي. پڇيائين، ”تون مون کي به نه ٿو سڃاڻين.“

انڪار ۾ ڪنڌ لوڏيندي چيم، ”نه. مان توکي نه ٿو سڃاڻان.“

ٻار چيو، ”مان تنهنجو مستقبل، تنهنجو آئيندو آهيان.“

ڏسنديئي ڏسندي، عشق جي پيغمبر کي منهنجو مستقبل آگر کان وٺي لهندڙ سچ جي واٽ تي اڳتي

وڌي ويو ۽ اک چنپ ۾ الوپ ٿي ويو. ■

ڪانسٽيٽيوشن ايونيوي تي موت

ڪانسٽيٽيوشن ايونيوي تي، قومي اسيمبليءَ جي عين سامهون، جتي خوفناڪ ڪرينون، بلڊوزر ۽ روڊ رولر رستو وڌائي ۽ ويڪرو ڪري رهيا آهن، مان مري ويو آهيان. اسيمبلي بلڊنگ کان اورت، سوين مزور ٺيڪيدارن جي نظرداريءَ ۾ لوهي شيخن جو مضبوط لوڙهو ڪانڪريٽ ۽ سيمنٽ جي بنيادن ۾ بيهاري رهيا آهن. جنهن رفتار سان ڪم هلي رهيو آهي، مان سمجهان ٿو ٺيڪيدار ڪجهه ڏينهن اندر لوهي شيخن جو لوڙهو اسيمبلي بلڊنگ آڏو بيهاري ڇڏيندا.

مان ڏاڍي عجب نموني مري ويو آهيان! مري وڃڻ جي باوجود مان پوري يقين سان محسوس ڪري سگهان ٿو ته ڪجهه دير اڳ مان جيئرو هوس، ۽ پنهنجن پيرن تي بيٺل هوس. ڪانسٽيٽيوشن ايونيوي تي ڦهڪو ڪري، ڪري پوٽ، ۽ مري وڃڻ کان اڳ مون پنهنجي ماروٽ مولِي بخش ڪاري لاءِ واجهايو هو. پُراسرار نموني، اوچتو ئي اوچتو هُو ڪيڏانهن غائب ٿي ويو هو. هلندي چلندي، ڳالهائيندي ٻولھائيندي هو گرم ٿي ويو هو! مون کي ڏاڍو تعجب ٿيو هو. ڪن لاءِ سمجهيو هوم ته شايد جهنگ جي خيال سان جهنگ ڏانهن هليو ويو آهي. پر پوءِ، ڪافي دير تائين انتظار ڪرڻ جي باوجود جڏهن مولِي بخش موتي نه آيو تڏهن، مون جهنگ ڏانهن منهن ڪري کيس سڏ ڪيو هو. مولِي بخش هو هو هو!

مولِي بخش ڪاري بدران جهنگ مان ٻه چار بگهڙ نڪري آيا هئا. منهنجو ساھ سُڪي ويو. چپ خشڪ، ۽ نرڙ آلو آلو ٿي پيو. مون زندگيءَ ۾ اڳ ڪڏهن به ڪنهن بگهڙ کي دويدو نه ڏٺو هو. اڪيون خوانخوار - رت هاڻيون، ڏند چنھنبائي ۽ تڪا، ڪن ڪڙا، نڪ جون ناسون ڦونڊاريل، وات کليل، هٿ جيڏي چپ ٻاهر نڪتل! هو مون ڏانهن جوهه وجهي ڏسي رهيا هئا. اُتان ڪسڪي وڃڻ ۾ مون پنهنجي عافيت ۽ خيريت سمجهي هئي. اک بچائي مون ڪانسٽيٽيوشن ايونيوي تي هلڻ شروع ڪيو هو - اول آهستي ۽ پوءِ تڪو ڳيل ڪن وڪون ڪڍي، ڪنڌ ڦيرائي مون بگهڙن ڏانهن ڏٺو هو. بگهڙ ڳاڙهين اکين سان مون ڏانهن ڏسي رهيا هئا. مون هڪدم ٻيهر هلڻ شروع ڪيو. اسلام آباد ۾ طرحين طرحين جا جانور آهن. بگهڙ، گدڙ، سوئر، ڀولا وغيره. پر، جڏهن ڪپڙا لٽا پائي، ۽ تيل ڦليل ڪري سامهون ايندا آهن، تڏهن جهڙا ماڻهو! ڪافي اڳتي نڪري وڃڻ کان پوءِ، مون وري دل ٻڌي پنٿي نهاريو. ڏنم ته بگهڙ اسيمبليءَ جي عمارت ڏانهن وڌي رهيا هئا. جڏهن اسيمبليءَ جي ويجهو پهتا، تڏهن چوڪيدارن، اردلين ۽ نائب قاصدن ڀڄي وڃي ڪرينن، بلڊوزرن، ۽ روڊ رولرن پٺيان پناهه ورتي هئي، ۽ بگهڙ اسيمبلي بلڊنگ ۾ داخل ٿي ويا هئا.

تڏهن، مون اول آسمانن ڏانهن ڏٺو هو ۽ پوءِ ڌرتيءَ ڏانهن. ان کان پوءِ ڦهڪو ڪري مان ڪري پيو

هوس، ۽ مري ويو هوس. مون کي پنهنجي اوچتي مري ويڃڻ کان وڌيڪ مولا بخش ڪاري جي گم ٿيڻ تي تعجب آهي!

موليٰ بخش ڪارو اصل ۾ ايڏو ڪارو نه هو جو ڪارو سڏجڻ ۾ اچي! حقيقت هن ريت آهي، جو اسان جي ڳوٺ رئيس هن ڪٽ خاشخيليءَ ۾ ٻه مولِيٰ بخش هئا. هڪ اسان وارو ماروت، ۽ ٻيو ماستر رب ڏني عرف ربن جو پٽ. اسان وارو ماروت مولِيٰ بخش رنگ جو سانورو هو. ماستر رب ڏني عرف ربن جو پٽ رنگ جو اچيڙو هو پر ايڏو به نه جو ڏسڻ ۾ انگريز اچي! ٻنهي مولِيٰ بخشن جي سڃاڻپ خاطر ماستر رب ڏني عرف ربن جو پٽ مولِيٰ بخش، اچو سڏجڻ ۾ آيو ۽ اسان وارو ماروت مولِيٰ بخش، ڪارو.

پر، مولِيٰ بخش ڪارو ويو ڪيڏانهن! مان برابر مري ويو آهيان - عين قومي اسيمبليءَ جي عمارت جي سامهون، ڪانسٽيٽيوشن ايونيويٽي. ان ۾ ڪنهن به قسم جي شڪ شبه جي گنجائش نه آهي. مولِيٰ بخش ڪاري لاءِ واجهائيندي مان جڏهن ڦهڪو ڪري، ۽ ڦيرائي ڪائي ڪاري ڏامر جي ويڪري سڙڪ تي ڪري پيو هوس، تڏهن اونڌي منهن ڪريو هوس. اسيمبلي عمارت جي حفاظت ڪندڙ سادن ڪپڙن وارا ڪجهه ڪمانڊو قسم جا ماڻهو رستو پار ڪري مون ڏانهن وڌي آيا هئا. مون کي چرسي يا هيروئي سمجهيو هئائون. مون کي لانگ بوٽن جي نوڪرن سان اُتاري کڙو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئائون. مون کي دل تي ماءُ پيٽ جون گاريون به ڏنيون هئائون. پر مان پنهنجي جاءِ تي ائين، جيئن چپ! تڏهن، منجهان هڪ ٿلهي ڪمانڊو نما شخص، جنهن مون کي سڀ کان وڌيڪ گاريون ڏنيون هيون، ۽ پاسرائين ۾ لانگ بوٽ جون لتون هنيون هيون، ڏاڍي ڊرامائي انداز ۾ مون کان پري ٿي ويو - اُتي پير هڻندو ويو، ۽ رڙيون ڪري پنهنجن برجستن ساٿين کي به پري ٿيڻ جي تلقين ڪندو ويو. ”هتي وڃو پري ٿيو، پري ٿيو، هتو هتو.“

سندس ساٿين هڪدم هٽڻ شروع ڪيو. هڪ جڳي ٿلهي ڪمانڊو کان پڇيو، ”خير ته آهي! ڳالهه ڇاهي؟“

ڪمانڊي سهڪندي، ۽ مون ڏانهن اشارو ڪندي چيو هو، ”اهو شخص دشمن جو ايجنٽ آهي - تائيم ٻم قسم جو ايجنٽ آهي. سمورو بارود سان ڀريل آهي. ڪنهن به وقت وڏي ٺڪاءُ سان ڦاٽي پوندو، ۽ وڏي تباهي مچائيندو.“

اها ڳالهه ٻڌڻ شرط سمورا طاقتور ۽ صحتمند ڪمانڊو هڪدم ڌرتيءَ تي لپتي پيا هئا، ائين، جيئن بمباريءَ کان اڳ زمين تي لپتي پئبو آهي.

”توهين تائيم ٻم تي نظر رکڻ.“ ٿلهي ڪمانڊو چيو، ”مان ٻم ڊسپوزل يونٽ کي اطلاع ڪري اچان ٿو.“

ٿلهو ڪمانڊو ڊوڙندو اسيمبلي بلڊنگ ڏانهن هليو ويو هو.

مون کان سڌ پنڌ تي لپتيل ڪمانڊو نما شخص منهنجي باري ۾ قياس آرايون ڪرڻ ۾ مصروف ٿي ويا هئا.

”سامهون پيل تائيم ٻم، جهڙو ماڻهو!“

”سائنس ڏاڍي ترقي ڪئي آهي!“

”هو تائيم ٻم ناهي. هو تائيم ٻم قسم جو ماڻهو آهي.“

”هو ماڻهو ناهي. هو ماڻهو جهڙو يا ماڻهو جي نسل جهڙو تائيم ٻم آهي.“

”اُستاد چيو پئي ته هو بارود سان ڀريل آهي، ۽ ڦاٽي پوڻ کان پوءِ وڏي تباهي آڻيندو.“

”استاد چيو پئي ته هو ڪنهن دشمن ملڪ جو ايجنٽ آهي!“

”ممڪن آهي.“

”ڪهڙي ملڪ جو؟“

”هندستان جو، اسرائيل جو.“

”آمريڪا جو به ٿي سگهي ٿو.“

”آمريڪا سان اسان جا ڏاڏا دوستاڻا ناتا آهن.“

”روس جو؟“

”شايد.“

”ڀوتان جو؟“

”نه. ڀوتان سان به اسان جا سٺا تعلقات آهن.“

ان کان پوءِ هو سڀيئي وڏي سوچ ۾ گر ٿي ويا هئا. پاڻ ۾ سُس سُس ڪئي هڻائون، جيڪا مون کي سمجھ ۾ نه آئي هئي. مان سمجھان ٿو. مختلف ملڪن جا نالا کڻي هنن هڪٻئي کان منهنجي باري ۾ راءِ ورتي هئي ته مان ڪهڙي ملڪ ۽ ساخت جو تائيم ٻم هوس — پر هو ڪنهن به راءِ تي متفق نه ٿيا هئا. ۽ پوءِ منجهائن هڪ جڳي رڙ ڪندي چيو هو ”مان سمورو مامرو سمجھي ويو آهيان. هيءُ ديسي ساخت جو ٻم آهي.“

تڏهن اوچتو هنن پاڻ ۾ ڳالهائڻ بند ڪري ڇڏيو هو.

هنن جڏهن پاڻ ۾ ڳالهائڻ بند ڪري ڇڏيو. تڏهن مون ٻيهر موليٰ بخش ڪاري جي باري ۾ سوچڻ شروع ڪيو هو. متان سمجھو ته مري وڃڻ کان پوءِ ماڻهو سوچڻ ڇڏي ڏيندو آهي! نه نه. ائين نه آهي. مان جيستائين جيئرو هوس، ۽ توهان وانگر ساهه کڻي سگهندو هوس، تڏهن پائيندو هوس ته مري وڃڻ کان پوءِ سڀ ڪجهه ختم ٿي ويندو آهي! حواس ۽ اندريون ڪم ڪرڻ ڇڏي ڏينديون آهن! پر، مان ڀليل هوس.

ڪانسٽيٽيوشن ايوبنيو تي ڪري پَوَڙ، ۽ مري ويڇڻ کان پوءِ مون محسوس ڪيو آهي ته، مري ويڇڻ کان پوءِ ماڻهوءَ جي سوچ ختم نه ٿيندي آهي - اُتلندو مري ويڇڻ کان پوءِ ماڻهو وڌيڪ سوچڻ لڳندو آهي! گهٽ ۾ گهٽ مون سان ته ائين ئي ٿيو آهي.

جڏهن کان مري ويو آهيان، لاڳيتو مولِي بخش ڪاري جي باري ۾ سوچي رهيو آهيان. منهنجي مري ويڇڻ کان ڪجهه دير اڳ تائين هو مون سان ساڻ هو. سنئون سڌو ماڻهو هو. غيبت نه هو. جو اوچتو ئي اوچتو گم ٿي ويو هو. مان سندس اڳ ڀڻ کان پلي پت واقف آهيان. ماروٽ هٽڻ جي ناٽي، مان کيس چڱي طرح سڃاڻان ٿو.

مولِي بخش ڪاري ميٽرڪ ڪرڻ کان پوءِ ڳوٺ رئيس هڻ ڪڍ خاشخيليءَ جي پرائمري اسڪول ۾ ماستري ڪئي هئي. هو ڏينهن جو ٻارن کي پڙهائيندو هو ۽ رات جو پاڻ پڙهندو هو. پڙهائيندي ۽ پڙهندي هوايم اي ڪري وينو. ان دوران هن ڳوٺ جي مائي ماحول ۾ عجيب قسم جي بيچيني پکيڙي ڇڏي. بظاهر ڪجهه نه ڪندو هو. پنهنجي پڙهڻ ۽ پڙهائڻ واري ڪرت سان ڪم رکندو هو. بس، روزانو شام جو بس اسٽاپ جي ڀرسان صديق جي ڊرائيور هوٽل ۾ وڃي ويهندو هو ۽ محفل مڃائيندو هو. ماڻهن کي اخبارن مان خاص خاص خبرون پڙهي ٻڌائيندو هو ۽ پوءِ ڳوٺريءَ مان ڪو ڪتاب ڪڍي پڙهي ٻڌائيندو هو. ڪتاب انگريزي يا ٻئي ٻوليءَ ۾ هوندو ته تڙي ڪڙي ترجمو ڪندو ويندو هو. الاءِ ڪهڙا ڪهڙا ڪتاب ماڻهن کي پڙهي ٻڌائيندو هو. انهن ڏينهن ۾ مان نوڪريءَ سانگي ڳوٺ کان ٻاهر ڌڪا کائيندو هوس، ۽ پوءِ ڌڪا کائيندي کائيندي اسلام آباد کان اچي نڪتو هوس. ٻڌو هوم ته مولِي بخش خبيث قسم جي ڪتابن جا ترجما ڪري ماڻهن کي پڙهي ٻڌائيندو هو. ڪجهه عرصي کان پوءِ ڳوٺ جا ماڻهو اُهي ماڻهو نه رهيا، جيڪي صدين کان هئا. سندن سوچ بدلجي ويئي. ڳوٺ جي چئن چڱن ۽ بينلن کي مولِي بخش ڪاري جي اها حرڪت پسند نه آئي. پڇنديءَ وارا هئا. هنن هٿ پير هڻي مولِي بخش کي نه فقط نوڪريءَ مان ڪڍرائي ڇڏيو پر کيس علائقي جو ناپسنديده شخص قرار ڏياري، پوليس جي مدد سان ڳوٺ مان در بدر ڪرائي ڇڏيو. انهن وارداتن جي خبر مون کي ڳوٺ مان ايندڙ چنئين چپاٽين مان پوندي رهندي هئي. ۽ پوءِ هڪڙي ڏينهن مولِي بخش ڪارو پاڻ اسلام آباد کان اچي نڪتو - انصاف جي تلاش ۾، پر گم ٿي ويو.

قومي اسيمبليءَ جي سامهون. ڪانسٽيٽيوشن ايوبنيو تي مان اونڌي منهن مٽو پيو هوس. سڌ پند تي ڪمانڊو قسم جا برجستا ڪجهه ماڻهو مون تي نظر رکي فوجي انداز ۾ زمين تي لپتيا پيا هئا. تڏهن، سندن اُستاد بم ڊسپوزل، يعني بمن کي ناڪارو ڪرڻ واري جتي سان ظاهر ٿيو. جيئن ئي بم ڊسپوزل ڪرڻ وارا ڪارندا منهنجي ويجهو پهتا، ڪمانڊو قسم جا جاننا زمين تان اُٿي، هڪدم اُتان هليا ويا. فقط سندن اُستاد موجود رهيو.

بم ناکارو ڪرڻ وارن مان هڪ چٽو ڊڄندي ڊڄندي، ڏاڍي خبرداريءَ سان منهنجي ويجهو آيو. ٻئي طرف کان هڪ ٻيو چٽو هو، هو ساڳئي انداز ۾ منهنجي ويجهو آيو. اهو تماشو مون کي ڏاڍو دلچسپ محسوس ٿيو هو. سندن چرچائين جهڙي چال تي مون کلڻ چاهيو هو. پر، پوءِ محسوس ڪيو هوم ته مري وڃڻ کان پوءِ ماڻهو سوچي ته سگهندو آهي، پر کلي نه سگهندو آهي. پير پير ۾ ڪٽندا، ٻئي چٽا منهنجي ويجهو آيا. اوزارن سان مون کي چڪاسيو هئائون. پوءِ، مايوسيءَ وچان منهن ورائي، پريان بينل ساٿين ڏانهن ڏسي ناڪار ۾ ڪنڌ لوڏيو هئائون. سمورا ڪارندا مون ڏانهن وڌي آيا هئا. جن مون کي اوزارن سان تپاسيو هو تن مان هڪ چٽي چيو هو ”هيءُ ڪنهن به قسم جو نائيم بم نه آهي. ماڻهو آهي.“

هنن پڻ ٺوڪرن سان مون کي اُٿارڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. ”هيروئن جو وڏو وزم ورتو اٿائين“، منجهائن هڪ چٽي چيو هو. ٻن چٽن مون کي ڪنڀي، ٻانهن ۽ ڪلهي کان جهلي، ڦيرائي سڌو ڪري ڇڏيو هو. ۽ منهنجو منهن آسمان ڏانهن ٿي ويو هو. تڏهن کان منهنجو منهن آسمان ڏانهن آهي. هڪ چٽي منهنجي ٻانهن مٿي ڪري، ڪارائيءَ تي آڱريون رکي منهنجي نبض تلاش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. سندس منهن تي تعجب تري آيو هو. هن جُھڪي، پنهنجو ڪن منهنجي سيني تي رکي، دل جي ڌڙڪڻ جو آواز ٻڌڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. ڪجهه دير جي جستجو کان پوءِ هو چرڪي، هتي ويو هو. پنهنجن ساٿين ڏانهن ڏسندي چيو هئائين، ”هيءُ شخص مري ويو آهي.“

ڪمانڊو قسم جي اُستاد هٿ جي اشاري سان پنهنجي هڪ ماتحت کي سڏ ڪيو هو. ويجهو اچڻ تي کيس چيو هئائين، ”ڪنهن اسپتال کي هڪدم فون ڪريو، ۽ حاڪم وقت جي سواري اچڻ کان اڳ هيءُ لاش هتان ڪٿائي ڇڏيو.“

تڏهن کان مان ڪانسٽيٽيوشن ايوبنيو تي پيو آهيان، ۽ ايمبولينس جو انتظار ڪري رهيو آهيان، ۽ پنهنجي ماروٽ مولِي بخش ڪاري جي باري ۾ سوچي رهيو آهيان.

مون کي هڪ ڏينهن مرڻو هو. مان مري ويو آهيان. پر، مولِي بخش ڪارو ڪيڏانهن ويو! اهڙي پُراسرار نموني الوپ ٿيڻ کان بهتر آهي ته ماڻهو مري وڃي! ته پوءِ، مولِي بخش ڪارو مرڻ بدران الوپ چوڻي ويو آهي! اهو ته چڱو ٿيو جو مان مري ويو آهيان. جيئرو هجان ها، ته مولِي بخش ڪاري جي مائٽن، خاص ڪري پنهنجي ماميءَ، گلان پناڻيءَ کي ڪهڙو جواب ڏيان ها، جن پٽ سَت ڪري، پاڙو پتو هٿ ڪري مولِي بخش ڪاري کي داد فرياد لاءِ اسلام آباد روانو ڪيو هو، ۽ منهنجي حوالي ڪيو هو! اسلام آباد جي راجڌانيءَ ۾ نوڪري ڪندي جيئن ته مون کي ڏهه - پنڌرهن سال گذري ويا آهن، بلڪه گذري ويا هئا، تنهن ڪري ڳوٺ هڻ ڪڍ خاشخيليءَ ۾ منهنجن مائٽن کي پڪ هئي ته مان اهڙو ڪو وِٽل نه هوندس، ۽ مولِي بخش ڪاري کي انصاف وٺي ڏيڻ ۾ وسان ڪين گهٽائيندس: کيس انصاف ڪيسي ۾ وجهي اسلام

آباد مان روانو ڪندس! پر، انصاف کي ته ڇڏيو، مان ته مرڳو مولِي بخش ڪاري کي صحيح سلامت واپس ڪرڻ جهڙو به نه آهيان! مان مري ويو آهيان. ڪلاڪ ڏيڍ کان ڪانسٽيٽيوشن ايوبنيو تي، اسيمبلي عمارت جي عين سامهون، رستي تي مٿو پيو آهيان. مولِي بخش ڪارو ڪيڏانهن گم ٿي ويو آهي. عجيب ماجرا آهي!

مولِي بخش ڪارو ڊپٽي ڪمشنريءَ لاءِ درخواست ڪڍي اسلام آباد نه آيو هو. هُو پرائمري ماستري موتائي وٺڻ، ۽ پنهنجو نالو علائقي جي ناپسنديده ماڻهن جي لسٽ مان ڪڍائڻ جي درخواست ڪڍي آيو هو. ڪُجهه ڏينهن کان مون وٽ رهيل هو. وڏي جاکوڙ کان پوءِ اسان پنهنجي ڳوٺ هٽ ڪڍڻ خاشخيليءَ جي ايم اين اي، يعني قومي اسيمبليءَ ۾ پنهنجي ڳوٺ جي طرفان چونڊائي موڪليل ميمبر کي ڳولي هٿ ڪيو هو. جڏهن به وٽس وياسين، هو اسان کي ڏاڍو مصروف نظر آيو هو — ملڻ ۽ اسان سان ڳالهائڻ کان پڙ ڪڍي بيٺو هو. هُو ايتريقدر مصروف نظر ايندو هو جو اسيمبليءَ جي اجلاس ۾ ويڃڻ جي به ڪيس فرصت نه ملندي هئي. شروعات ۾ هو جڏهن ڳوٺ هٽ ڪڍڻ خاشخيليءَ مان چونڊجي آيو هو، تڏهن به ٽي دفعا اسيمبليءَ جي اجلاس ۾ شريڪ ٿيو هو. هڪ دفعي چَوَن ٿا ته اسيمبليءَ جو اجلاس هلندي ڪيس نٿو ڪڍي ويئي هئي. ان کان ستت پوءِ، هو ڏاڍو مصروف ٿي پيو هو. بلڪه آهي، مصروف ٿي پيو آهي، ۽ اسلام آباد ۾ مصروف زندگي گذاريندو آهي. هن مولِي بخش ڪاري سان ملڻ ۽ ڳالهائڻ کان بنهه انڪار ڪري ڇڏيو هو.

اسين به سندس در جي چانئڻ جهلي ويهي رهيا هئاسين. هڪڙي ڏينهن مصروفيت دوران الاءِ چو ٻاهر نڪتو. اسان ٻنهي تي نظر پيس ته باهه ٿي ويو. رڙ ڪندي پڇيو هئائين، ”اڙي بدبختو! ڪير آهيو جو منهنجي لاءِ چچڙ ٿي پيا آهيو؟“

اول مون ڳالهايو هو، چيو هيم، ”سائين، مان ڳوٺ هٽ ڪڍڻ خاشخيليءَ جي مشهور ۽ معروف قاصديءَ مراد جوپٽ آهيان، ۽ پندرهن سالن کان قوم جي خدمت ڪري رهيو آهيان.“

ڪاوڙ وڃان چيو هئائين، ”اڙي، مون کي ووت ڏيئي مون تي احسان ڪيو اٿو ڇا!“

”نه، سائين نه! اها ڳالهه ناهي.“ ڏاڍي نمائي نوع ۾ چيو هوم، ”مون ته اوهان کي ووت به نه ڏنو هو: ڪنهن کي به ووت نه ڏنو هو. منهنجو ووت ڳوٺ ۾ هو ۽ چونڊن دوران مان هتي هوس، اسلام آباد ۾، ۽ قوم جي خدمت ڪري رهيو هوس.“

ڪجهه ڪجهه ٿريو هو. مڃڻ تي تائو ڏيندي پڇيو هئائين، ”ڪهڙو ڪم اٿئي؟“

”ڪم مون کي ناهي.“ چيو هوم ”ڪم مولِي بخش ڪاري کي آهي. منهنجو ماروٽ آهي. منهنجيءَ ماميءَ گلان پٺائيءَ جوپٽ آهي. منهنجو مامو مري ويو آهي.“

ميمبر صاحب جوهر وجهي مولِي بخش ڪاري ڏانهن ڏٺو هو. ڏسندي ئي ڏسندي سندس اکيون رت

هاڻيون ٿي پيون. ناسون ڦوندارجي ويس. ڏند چنهبائي، تڪا، ۽ ڪات جهڙا ٿي پيس. منهنجو ساھ وڃي پيرن ۾ پيو هو. ڪنبندي ڪنبندي چيم، ”سائين، مولائي بخش ڪاري اوهان کي ووت ڏنو هو. هن اوهان لاءِ ورڪ به ڪيو هو.“

منهنجي ڳالهه ٻڌي اڻٻڌي ڪندي هو سڌو وڃي مولائي بخش ڪاري جي مٿان بيٺو هو. مولائي بخش ڪارو بنا ڪنهن تاثر جي ميمبر صاحب ڏانهن ڏسي رهيو هو. مون وڃ ۾ چيو هو ”سائين، مولائي بخش ڪارو ڳوٺ هڻ ڪڍ خاشخيليءَ ۾ پرائمري ماستر هو. ايم اي آهي. ڪانئس نوڪري ڪسي، کيس ڳوٺ مان دربدر ڪيو اٿائون.“

”مون کي خبر آهي – مون کي خبر آهي.“ ميمبر صاحب ڏند ڪرتيندي چيو هو ”مون کي حيرت آهي، ته هيءُ اڃا تائين جيل کان ٻاهر ڇو آهي!“

ڪجهه نه سمجهندي مون ميمبر صاحب کان پڇيو هو، ”سائين، جيئنڊا قبل، منهنجي ماروٽ مولائي بخش ڇا ڪيو آهي؟“

”هن ڳوٺ هڻ ڪڍ خاشخيليءَ جي ماڻهن ۾ بيچيني، بي اطميناني، ۽ بدامني پکيڙي آهي.“ ميمبر صاحب چيو هو. ”مون کي سموريون خبرون ملنديون رهيون آهن – سنڌ ۾ لڳندڙ ڌاڙن پٺيان تنهنجي ماروٽ جو هٿ آهي. هليا وڃو – نوڪري وڃو – ٻيهر هن طرف آيا آهيو ته ٽيپ ڪارائيندو مانو.“

ميمبر صاحب در ڦهڪائي اندر هليو ويو هو. ۽ وري ڏاڍو مصروف ٿي ويو هو. مولائي بخش ڪارو اُٿي بيٺو هو. هن ڪنڌ جهڪائي ڪانسٽيٽيوشن ايوبنيو تي هلڻ شروع ڪيو هو. وات تي مون ڪانئس پڇيو هو، ”مولائي بخش، توڳوٺ هڻ ڪڍ خاشخيليءَ جي ماڻهن کي ڇا چيو آهي؟“

هن جواب نه ڏنو هو.

مون ڪانئس پڇيو هو ”توڳوٺ وارن کي اهو ته نه ٻڌايو آهي ته، سڄ نه اوڀر مان اڀرندو آهي، ۽ نه اولهه ۾ لهندو آهي – ڌرتي پنهنجي گردش سبب ڪڏهن اوندهه جو ۽ ڪڏهن روشنيءَ جو سفر ڪندي آهي! سڄ اٿل آهي.“

مولائي بخش ڪاري ڪو جواب نه ڏنو هو. ڪنڌ جهڪائي، هو ڪانسٽيٽيوشن ايوبنيو تي هلندو رهيو هو.

مون مولائي بخش کان پڇيو هو ”تو ڪٿي ڳوٺ وارن کي اهو ته نه ٻڌايو آهي، ته ڳوٺ جي سڪل ڪوهه ۾ سڄ پچ پاڻي ڪونهي – ۽ ٿوهر پوکي ڏاڙهون ۽ ۽ صوف جي اميد نه لڳائي آهي!“

تڏهن، مولائي بخش ڪارو هلندي هلندي عين اسيمبليءَ جي عمارت آڏو بيهي رهيو هو. هن ڏاڍي عجيب، پڙاڏي جهڙي آواز ۾ چيو هو ”ڪڏهن ڪڏهن ائين به ٿيندو آهي، جو پوکبو ته ڏاڙهون ۽ صوف جو

بچ آهي. پر موت ۾ ٿوهر ملندو آهي.“

مولي بخش ڪاري جو آواز منهنجي روح ۾ لهندو ويو. منهنجو وجود ڪنٺ لڳو. مون پنهنجي اندر انيڪ آوازن جا انيڪ پڙاڏا ٻڌا، ”ڪڏهن ڪڏهن ائين به ٿيندو آهي، جو پوکبو ته ڏاڙهون ۽ صوف جو بچ آهي، پر موت ۾ ٿوهر ملندو آهي.“

مان ڦهڪو ڪري، ڪري پيس. ڪانسٽيٽيوشن ايونيويٽي مري ويس. مولی بخش ڪارو هڪدم الوپ ٿي ويو.

مون کي مٿي ٻه ڪلاڪ کن گذري ويا آهن. ڪجهه راهگير بيهي رهيا آهن، ۽ اچرج وچان مون ڏانهن ڏسي رهيا آهن. لڳي ٿو هنن سٽڪ تي مٿل ماڻهو پنهنجي زندگيءَ ۾ پهريون دفعو ڏٺو آهي. اسيمبليءَ جي عمارت آڏو لوهي شيخن جو لوڙهو بيهارڻ لاءِ هلندڙ ڪم بيهجي ويو آهي. لوهي شيخن کي ڏامر ۾ سيمنت ۽ ڪانڪريٽ سان ڦاسائيندڙ مزور مون ڏانهن ڏسي رهيا آهن. اسيمبليءَ جي عمارت آڏو بينل ڪمانڊو قسم جي ماڻهن ۽ قانون نافذ ڪرڻ وارن ادارن جي ڪارندن ۾ ڏاڍي بيچيني آهي. هو هڪ ايمبولينس جي اچڻ جا منتظر آهن. حاڪم وقت جي سواري اچڻ کان اڳ هو منهنجو لاش اسيمبلي بلڊنگ آڏو ڪٽائڻ چاهين ٿا.

منهنجي چو طرف تماشائين جو تعداد وڌي رهيو آهي. هڪ تماشائيءَ چيو آهي، ”جڏهن لوهه جي شيخن جي پچري جهڙي پٽ اسيمبلي بلڊنگ آڏو اڀي ڪئي ويندي، تڏهن ان مان ٻه فائدا حاصل ٿيندا. هڪ ته ڪوبه ڪارو ڪوجهو اسيمبلي بلڊنگ جي ويجهو اچي نه سگهندو، ۽ ٻيو ته ڪوبه اهڙو تهڙو شخص اسيمبلي بلڊنگ جي عين سامهون مري نه سگهندو ۽ ملڪ لاءِ بدناميءَ جو باعث نه ٿيندو.“

مان سمجهان ٿو. ايمبولينس اچڻ کان اڳ حاڪم وقت جي سواري پهچي ويندي. حاڪم وقت آمريڪا ۾ اسٽيچو آف لبرٽي (آزاديءَ جي مجسمي) آڏو اگر ٻئي ٻارڻ جهڙو نمايان ڪارنامو ڪري موٽيو آهي. هو پنهنجا تاثرات، ۽ مشاهدا ميمبرن کي ٻڌائڻ لاءِ هوائي اڏي کان سڌو اسيمبليءَ ڏانهن اچڻو آهي. مون کي حيرت آهي ته منهنجو لاش ڪٿل لاءِ اڃا تائين ڪابه ايمبولينس نه پهتي آهي!

ائين برابر آهي ته مان اسيمبلي عمارت جي عين سامهون، ڪانسٽيٽيوشن ايونيويٽي مري ويو آهيان، ۽ هينئر ڏسڻو آهي ته حاڪم وقت جي سواري اچڻ کان اڳ مون کي ڪٿل لاءِ هڪ ايمبولينس ايندي، يا حاڪم وقت جي شاهي سواري ايندي! پر مان مولی بخش ڪاري جي باري ۾ سوچي رهيو آهيان. ڪٿي ائين ته ناهي، جو مولی بخش ڪاري مون وانگر مري ويڃڻ تي گم ٿي ويڃڻ کي ترجيح ڏئي آهي – ڇو جو مري ويل موٽي نه ايندا آهن، پر، گم ٿيل تاريخ جي صفحن مان ٻيهر موٽي ايندا آهن! ■

اڄ اسهان توپرائي ديس

24 - مارچ 1843 ع جي نماشام ڪا رواجي نماشام نه هئي. اولهه طرف عرش کي ڄڻ باهه جا پٺيٽ ورائي ويا هئا. سنڌ جي آسمان تي لهندڙ سج رت جي لام چڙهي ڏني هئي. هيٺ ڌرتيءَ کي سنڌڙيءَ جي سپوتن ۽ سرڪش جوڌن رت جو ريج ڏنو. ماحول موت وانگر ماٺ ۽ گنڀير هو. سج اڳ به لهندو هو پر ان شام جهڙو اداس ۽ المناڪ نه لڳندو هو. شهيدن جي شام ڇا آئي، ڄڻ غيب مان روحن جي آخري سفر جي صدا آئي. فلڪ ۽ ملڪ حيرت وڃان دٻي ۾ اڪيون اٽڪائي ويهي رهيا.

دٻي جو ميدان، جتي ٽپهريءَ تائين موت ۽ زندگيءَ جو معرڪو لڳو هو. اتي نماشام تائين مڪليءَ جهڙي ماٺ اچي واسو ڪيو. سڄو ميدان عضون جو ڪوس - گهر هو. هر طرف لاشن جا انبار هئا. منظر اهڙو جو دلير دهلجي وڃن ۽ ڏونگر ڌري پون! قبرستان جهڙي خاموشي وايو منڊل کي اڳري ويئي. هوائون ساھ روڪي بيهي رهيون.

.... تڏهن، ميجر جيڪب جي ڪيمپ ۾ سر چارلس نيپيئر جو ڪٽڪ اچي پهتو. نيپيئر جو فتح جو سهرو پنهنجي سر تي رکڻ لاءِ آيو هو. هن اچڻ شرط جام چپن تي آندو ۽ بيوگل وڄائڻ جو حڪم ڏنو ڇاڪاڻ ته سپاهي ميجر جيڪب جي تنبوءَ ٻاهران اچي بيٺا. بيوگلن جو رخ رت آلود آسمان ڏانهن ڪري، ڦٽڙن ۾ ساھ ڦوڪي، فتح جو آواز آلاپيائون. آواز تڪو ۽ طويل هو ۽ سنگينن وانگر سنڌ جي سيني ۾ لهي ويو. سنڌ پاسو ورايو. موت جو فرشتو امان گهري پري ٿي بيٺو. هوشوءَ رت - هاڻيءَ جي مٽيءَ مان منهن مٽي ڪيو.....

بيوگل جو آواز ٻڌي، سندس اتاولو روح سانوڻ جي سنڌوءَ وانگر بيقابو ۽ شهزور ٿي پيو. هن ڪاٻي ٻانهن وڌائي هڪ ڪهاڙي ڪٽي ورتي. ڪهاڙيءَ جي ڳن کي قابو ڪري، ڪوڙي، آهستي آهستي، هو ڪارڙو ۽ ڪوجھڙو طاقتور ۽ قد آور جوڌو لاشن جي وچ ۾ اٿي بيٺو. هن جو سڄو جسم رت جي کنهه ۾ رڱيل هو. وارن کان پيرن تائين، عضوو عضوو زخمن کان چچر جي چور ٿي چڪو هوس. ماس لڳن کان ڌار ٿي ويو هوس. ساڄي ٻانهن ڪلهن کان ڪڇجي، مشڪن جي هڪ تند ۾ لٽڪي رهي هيس. تيرن ۽ تلوارن، بڙڇين ۽ پالن، بندوقن ۽ سنگينن سندس سنڌ سنڌ ڀرڻ ڪري ڇڏيو هو. هن جي جسم تي چوونجاهه گهرا گهاوهئا.

هو اٿي بيٺو ته عذاب جو احساس هيري جي ڪٽ وانگر سندس وجود مان پار ٿي ويو. ڪنڌ ۾ ڪنڍي

تير جو رک ڦاٿل هوس، ۽ تير جي هيٺان تلوار جو اونهو گهاءُ هوس، جيڪو مشڪن کي ڪپيندو. مغزي ڏوريءَ تائين وڃي پهتو هوس.

هن آهستي آهستي اڪيون کوليون. پنٺين ۾ رت جا ذرڙا ياقوت جي ڊاٽن وانگر پوتل هئس. تڪليف کان سڄو ماحول رت جي ڦيٽي وانگر ڦرندو محسوس ٿيس. اکين آڏو اوندهه اچي ويس. چپر چپن وانگر ڪري پيس. گوڏا وڃي رت هاڻي مٽيءَ سان لڳس. هن نرڙ ڪهاڙيءَ جي ڳن تي رکي ڇڏيو. سندس رڳ رڳ مان رت ٽمندو رهيو.

پوءِ، گهڙي کن رکي، سگهه ساري، ڪهاڙيءَ جي ڳن تي زور ڏيئي، ٻيهر اٿي بيٺو. ڦٽ ڪلي پيس، اندر ۾ عذاب جا آرا هلڻ لڳيس، پر هن آهه کي دل جي قيدخاني مان نڪري چپن تائين اچڻ نه ڏنو – دانهن نه ڪيائين. گهنڊ وجهي، ميجر جيڪب جي ڪيمپ ڏانهن ڏٺائين. سنڌ جي آزاد هوائن ۾ انگريزن جو رنگا رنگي جهنڊو جهولندو ڏسي، سندس وجود ۾ نفرت ۽ حقارت جو ٻرندڙ جبل ڦاٽي پيو. وڙهڻ لاءِ وڪ وڌايائين، پر وڌائي نه سگهيو. هونائينءَ وانگر ڪامندو جيءَ ۾ جلندو رهيو.

پوءِ، اڪيلي سر، جتي سندس سورهيه سر ويڇ ساڻي سنڌيءَ تان جندڙي قربان ڪري شهيد ٿي چڪا هئا، هوشو زخمي شينهن وانگر گجگوڙ ڪري دشمن کي للڪاريو پڪاريو. رڻ گجيو، راڙو ٿيو. بيوگل جي نڙيءَ ۾ پاڻءَ ته پلي جو ڪندو اٽڪي پيو. سر چارلس نيبيئر کان چرڪ نڪري ويو. ميجر جيڪب جي چپن تائين فتح جام ايندي ايندي چلڪي پيو. هو ٻيئي ۽ ڪئپٽن رچرڊسن تنهن مان ٻاهر نڪري آيا.

هوشوءَ کاپي هٿ ۾ ڪهاڙيءَ جو ڳن مضبوط ڪري، هڪ ڌڪ سان لڙڪندڙ ساڄي ٻانهن ڪلهي کان ڌار ڪري ڇڏي.

انگريزن کان دانهن نڪري ويئي. سر چارلس نيبيئر حيرت مان، وڃ ميدان ۾ بيٺل سنڌي سورمي ڏانهن ۽ پوءِ ميجر جيڪب ڏانهن ڏٺو.

ميجر جيڪب چيو ”هيءُ هوشو آهي. اڇوڪيءَ جنگ ۾ هڪ ڊيميٽرس کان سواءِ راييل برٽش آرميءَ جا سڀئي جوڏا هوشوءَ سان زور آزمائي، مري مات ٿيا آهن.“

جنگجو پهلوان ڊيميٽرس مٿي کان پيرن تائين لوهه جي زرهه ۾ جهنجهيل هو. هونهي وٽ اچي بيٺو. ميجر جيڪب چيو ”مان سترهن جنگين ۾ وڙهيو آهيان، مون هوشوءَ جهڙو بي ڊپو ۽ سرڪش جرنيل نه ڏٺو آهي. سندس بي پناهه بهادري ڏسي، مون کي ساڻس نفرت ٿي ويئي آهي.“

ڊيميٽرس مائٽي لاهجي ۾ چيو ”هوشو جيڪڏهن آسماني ڪتابن کان اڳ پيدا ٿئي ها ته سندس نالو حضرت شمعون سان گڏ لکيو وڃي ها. هن جي دليريءَ جا داستان ڏند ڪٿائن وانگر سنڌ ۾ صدين تائين

ٻڌايا ويندا.

”مونکي خبر آهي،“ سر چارلس نيپيئر چيو. ”مون کي اها خبر آهي ته اڄ رڻ تتي جڏهن هوشوءَ جي توب جو بارود ختم ٿي ويو هو. تڏهن هن لوهي توپ پاڪر ۾ پري، ڦيرائي، اسانجن سپاهين تي اڇلائي هئي.“

ميجر جيڪب ڪيپٽن رچرڊسن ڏانهن ڏسندي چيو، ”ڪيپٽن، هوشوءَ اڇوڪي هڪ ڏينهن ۾ اسان جا ايترا ته جوڌا ماري آهن جو ڳڻڻ کان ٻاهر آهن. مان توکي حڪم ٿو ڏيان ته کيس ماري، سندس سر سنگين تي چاڙهي، سر چارلس نيپيئر آڏو اچي پيش ڪر.“

ڪيپٽن رچرڊسن، پنهنجي جنگجو پهلوان ڊيميٽرس کي وٺي، ميدان ۾ ڪاهي پيو. هو ٻئي لاشن کي اورانگهيندا پگڙ هٿيارن کي لتاڙيندا، وچ ميدان ڏانهن ڌوڪيندا ويا، جتي هوشو هماليا جبل وانگر ڳاٽ اوچو ڪيو بيٺو هو.

اڃا هو ٻيئي هوشوءَ کان ڪجهه پريرو هئا ته زره ۾ جهنگهيل ڊيميٽرس چيو، ”ڪيپٽن رچرڊسن، هوشوءَ جي بهادريءَ جو ذڪر منهنجي بزدليءَ جو اعتراف نه آهي.“

ڪيپٽن رچرڊسن منهن ورائي ڊيميٽرس ڏانهن ڏٺو.

ڊيميٽرس چيو، اڇوڪيءَ جنگ ۾ هوشوءَ جتي جتي پير رکيو ٿي، اتي ڌرتي ڌٻي ٿي، ڪنبي ٿي. تلوار جو وار ڪيائين پئي ته آسمان لرزيو ٿي.

”تنهنجن حواسن تي هوشوءَ جو خوف چانئجي ويو آهي،“

ڪيپٽن رچرڊسن چيو، ”هينئر هوزخمي آهي.“

”مون اڄ ڏينهن تائين فقط خوف جو نالو ٻڌو هو.“ ڊيميٽرس چيو، ”اڄ جڏهن هوشوءَ کي وڙهندي ۽ وار ڪندي ڏٺو اٿم، تڏهن خوف جو مفهوم سمجهيو اٿم.“

ڪيپٽن رچرڊسن کي منهن ۾ گهند پيو. هو ٻيئي هوشوءَ ڏانهن وڌندا رهيا، ڳالهائيندا رهيا. نيٺ هوشوءَ کي سڏ پنڌ تي اچي پهتا.

ڪيپٽن رچرڊسن پنهنجي جنگجو پهلوان جي دل مٿي ڪرڻ لاءِ چيو، ”ڊيميٽرس، تون عهد روم جي گليڊيئٽرن جهڙو بهادر آهين. تنهنجا جنگي جوهر عظيم رچرڊ جي ڪارنامن سان پيٽڻ لائق آهن. تنهنجو وار آدمخور چيتي جي اچل آهي. ڏسين ڇا ٿو حملو ڪر!“

ڊيميٽرس هوشوءَ ڏانهن ڏٺو. هوشوءَ هٿ سان پنڀڻين ۾ اٽڪيل سڪل رت جا ذرڙا، مهتي، لاهي ڇڏيا. اڄ کان ٺوٺ ٿيل چپ ڌري پيا هئس. ڳيت ڏنائين، ته رت ٿينديون ڪندو ڦڦڙن ۾ وڃي ڦاٽس. هن ڊيميٽرس ڏانهن ڏٺو. ڪهاڙيءَ جي ڳن تي سندس مٿ لوهه وانگر قابو ٿي ويئي. آهستي آهستي ڦريو ۽ ڪيپٽن

رچرڊسن ۽ جنگجو ڊيميٽرس کي دويدو ٿي بيٺو.

”ڊيميٽرس،“ ڪئپٽن رچرڊسن رڙ ڪئي، ”ڏسين ڇا ٿو حملو ڪر.“

ڊيميٽرس ڪئپٽن رچرڊسن کان عمر ۾ وڏو هو. هن ڪئپٽن رچرڊسن ڏانهن ڏسڻ بنا چيو ”ڪئپٽن، هيءُ هوشو، جنهن جو سنڌ سنڌ زخمن کان چور آهي، جيڪو وارن کان پيرن تائين رت ۾ رڱيل آهي، سواج جڏهن اسان جي فوج تي ڪڙڪيو هو ته وڃ وانگر ڪڙڪيو هو اسان جي صفن ڏانهن وڌيو هو ته طوفان وانگر وڌيو هو. جيئن جيئن بڙچيون ۽ پالا لڳس پئي، تيئن تيئن گجيو ٿي. ڪئپٽن رچرڊسن، ياد رک، هوشوءَ جو آواز صدين تائين سنڌ ۾ گونجندو رهندو.“

ڪئپٽن رچرڊسن اٽڪلي هو، حرفتي هو. هن پنهنجي جملي تي زور ڏيندي چيو، ”ته پوءِ ايڏي وڏي جرنيل کي مارڻ جو فخر حاصل نه ڪندين!“

ڊيميٽرس پنهنجو فولادي توپ مٿي ڪري ڪئپٽن رچرڊسن ڏانهن ڏٺو ۽ چيو ”هوشوءَ کي ڪوبه ماري نه سگهندو!“

ڪئپٽن رچرڊسن کي پنهنجي جنگجو پهلوان جو جواب ناگوار محسوس ٿيو. هن ڪهري لهجي ۾ ڊيميٽرس کي چيو ”ڊيميٽرس مان، رايبل برٽش آرميءَ جو ڪئپٽن رچرڊسن، توکي حڪم ٿو ڏيان ته هوشوءَ تي حملو ڪر!“

ڊيميٽرس سڌو ٿي بيٺو. مياڻ مان تلوار ڪڍندي چيائين، ”مان رايبل برٽش آرميءَ جو معمولي پگهاردار سپاهي، تنهنجو حڪم مڃان ٿو. مان پنهنجي قيامت ڪاري ڪريان ٿو. هڪ گهايل ۽ زخمي سورمي تي وار ڪري، مان پنهنجي ماءُ کي لڄايان ٿو.“

ڊيميٽرس وڪ ڪٽي هوشوءَ ڏانهن وڌي آيو. هڪ پگهاردار سپاهيءَ وانگر، تلوار سڌي ڪري هوشوءَ تي

وريو.

هوشو ڪهاڙيءَ جي ڳن تي مٺ مضبوط ڪري، رهيل سهيل طاقت بدن ۾ پري، ٻانهن اُڀي ڪري، ڪهاڙي ڊيميٽرس کي اُڇلائي هنئي. ڪهاڙي ڪنوڻ وانگر ڪوندي، زره کي ڪاغذ وانگر ڪپيندي، ڦر سميت، اڌ ڳن تائين ڊيميٽرس جي سيني ۾ لهي وئي. ڊيميٽرس جي هٿ مان تلوار ڇڏائجي ويئي. وات وحشت مان ڦاٽي پيس، پر رڙ نه نڪتس. هو ڪري پيو. مٿيءَ جي بوتلي وانگر پري پيو.

ڪئپٽن رچرڊسن بنا دير جي، اک چنپ ۾، زهريلو پالو زخمي ۽ بي هٿيار هوشوءَ کي سموريءَ سگهه سان اُڇلائي هنيو. پالو هوشوءَ جي سيني کي چيريندو پٺيءَ تائين پار ٿي ويو. پالو هوشوءَ جي سيني ۾ ڪپي پيو.

هوشوءَ جي وات مان صدا بلند ٿي:

”مرسون مرسون، سنڌ نه ڏيسون!“

هوشوءَ پنهنجو هٿ پالي ۾ وجهي، ست ڏيئي، سيني مان چڪي ٻاهر ڪڍي ورتو. ڪڇڻن رچرڊ سن جو ساهه خوف کان سڪي ويو. هن هوش نه سنڀاليو هو جو هوشوءَ اهو پالو چٽائي ۽ ڪپائي، ڪڇڻن رچرڊسن جي کوپر تي وهائي ڪڍيو. ڪڇڻن جي ڪيبراتي ذريون ذريون ٿي ويئي. هو رڙ ڪري، پهڙ وانگر ڌرتيءَ تي ڪريو ۽ برف وانگر نري ويو.

هوشوءَ اُجهامندڙ اک سان آسمان ڏانهن ڏٺو. آسمان تي لهندڙ سڄ رت – هاڻي لامچڙي ڏني هئي. هوشوءَ ڌرتيءَ تي دان ڏٺو. سندس هانءَ مان وهندڙ ۽ ٽمندڙ رت ڏسي، جا لڪيءَ چشما بند ٿي ويا. سنڌونديءَ جو وهڪرو ماٺ ۽ سانت ۾ سڪندو ويو. کير ٿر جون سر بلند چوٽيون جهڪنديون – هڪ طويل رکوع ۾ نمنديون ويون.

هوشو ٿڙندو ٿاڀڙندو، وڪ کن وڌيو. اکين اڳيان اوندھ اچي ويس. اکين آڏو ماحول ڌنڌ ۾ ٻڌندو ويس. هو آهستي آهستي، گوڏا کوڙي، رت – پنيءَ ڌرتي تي ويهي رهيو.

روح اڻ – ڪٿ پلار ۾ پنواتيون ڪاٺ لڳس، ڪائنات جي بي انت پڪيڙ ۾ پڪيءَ وانگر پرڙا هڻندو رهيس. ڪرنگهو ڪمان ٿيس. هو ابدي سجدي ۾ ڌرتيءَ تي جهڪي آيو. پنهنجا رت – هاڻا چپ سنڌ جي مٽيءَ سان ملائيندي چيائين،

”سنڌڙي منهنجي ماءُ،

جيگل منهنجي ماءُ،

تنهنجي سڌ تي سر ڏيئي،

مون جامر شهادت پيئو.

اڄ اُسهان ٿو ديس پرائي،

جتان وري مان ورندي

صدين جا رخ موڙي،

حق جو جهنڊو عرش تي کوڙي،

۽ واڳ وقت جي موڙي،

مان تنهنجي سڌ تي ايندي.

جيگل منهنجي ماءُ،

سنڌڙي منهنجي ماءُ،

جڏهن به توتي اوندھ ايندي،

ظلم جي نگري ٿيندي
رات ڏينهن کي اُڳري ويندي
۽ ڪيپ ڪوڙ جي ٿيندي
مان اهڙي وقت ۾ ايندس،
۽ سر جو صدقو ڏيندس.
جيگل منهنجي ماءُ،
سنڌڙي منهنجي ماءُ
مان تنهنجي خاطر ڏاڍ ڏمر سان وڙهندس،
سر جي سين هڻي مان ايندس،
حق تان صدقي ٿيندس:
مان ايندو رهندس،
مرندو رهندس،
مري، وري مان جيئن دس،
پراچ اسهان ٿو ديس پراڻي،
جتان وري مان ورنديس.

هوشوءَ پنهنجيءَ بيپناهه بهادريءَ ۽ بيمثال حب الوطنيءَ سان دٻي جي شڪست کي سنڌ جي سڀ کان
وڏي فتح ۾ بدلائي ڇڏيو.

جنهن وقت ڪائنات مڪمل اوندھ ۾ گم ٿي رهي هئي، ۽ جنهن وقت انگريزن جي ڪيمپ مان
ڪئپٽن رچرڊسن ۽ جنگجو ڊيميٽرس جي موت تي ترميٽ جي دردناڪ صدا بلند ٿي رهي هئي، تنهن
وقت جنرل هوش محمد شيديءَ پنهنجي زندگيءَ جا آخري ساهه کنيا ۽ پوءِ ٽڪل ٽٽل پاروانگر، جيگل
سنڌ جي هنج ۾ منهن رکي سمهي پيو. ■

زندگي هڪ ڪُن

هيءَ عورت، جنهنجا اڻيا وار وڪريل، اڪيون اداس آهن ۽ جيڪا ڏسڻ ۾ ڏپري، ڪمزور، ٽڪل ٿيل ۽ بيمار ٿي اچي. تنهن اڄ صبح جو هڪ حرامي ٻار کي جنم ڏنو آهي.

گهڙيءَ گهڙيءَ کي گهات، ۽ پل پل کي پڇتاءُ ڪرڻ لاءِ گهڻن ئي جاننن جوانن سندس ساٿ ڏنو پر زندگيءَ جي پوائتي سفر ۾ هميشه گڏ رهڻ وارو ڪوبه ڪونه هيس. هوءَ رنڊي آهي. وئشيا آهي. اهڙين عورتن جي وجود مان جنم وٺندڙ ٻار حرامي سڏائيندا آهن.

هينئر هوءَ وڪٽوريا روڊ تي سينٽ ميري چرچ ٻاهران بيٺي آهي. شوڪيسن جي جرڪندڙ روشني شيشن مان پار ٿيندي سندس گدلي، ميري وجود کي اجاگر ڪري رهي آهي. سندس نگاهون عبادت گاهه جي پٽ تي اُڪريل بيبي مريم جي مجسمي تي ڪٽل آهن. اليڪٽرڪ پول جي ٿيوب لائيت ۾ اُڪريل نقش جي هڪ هڪ ليڪ ظاهر آهي، کيس چٽي طرح نظر اچي رهي آهي. بيبي مريم جي هنج ۾ ننڍڙو ابهم عيسيٰ آهي ۽ چپن تي ابدي ۽ لازوال مرڪ.

هن عورت جا چپ سڪل آهن، جڳهه جڳهه تان ڦٽل آهن. سندس منهن تي مايوسيءَ جون ريكائون آهن. هوءَ وياڪل آهي، ويراڳڻ آهي. سندس ٻانهن ۾ ان ٻار جو لاش آهي، جنهن کي ٽو مهينا پنهنجن تن ۾ سانڍي اڄ صبح جو هن دنيا ۾ آندو هئائين. دنيا جي گوڙ گهمسان ۾ ٻارڙو فقط هڪ رڙ جو اضافو ڪري خاموش ٿي ويو هو. تڏهن، هن عورت جي سيني ۾ ممتا جو جگر ڌري پيو ۽ سندس اميدن جا پاڇا هڪ ئي حقيقت جي اُس ۾ گر ٿي ويا. هن ٻانهن ڦهلائي اڏرندڙ رڙ کي جهٽڻ چاهيو هو. ۽ پوءِ، ٻئي لمحي، پنهنجي ئي سيني ۾ منهن لڪائي روئي پئي هئي - پنهنجي مجبوريءَ تي، بيوسيءَ تي، تمنا جي لاش تي روئي، رڙي، هنجون هاري، لڙڪ لڙي، آليون اڪيون ويهائي جي چو سان اُگهي دائيءَ ڏانهن ڏنو هئائين. دل تي بار هلڪو ۽ درد جي پيڙا کان پاڻ کي آڇو ٿيندو محسوس ڪيائين. دائيءَ ڏانهس ڌيان نه ڏنو ۽ پنهنجي ڪم ۾ رڙڻ لڳي رهي. هوءَ گذريل پنجويهه سالن کان عورتن کي ويم ڪرائيندي ۽ ڪنوارين جا حمل ڪيرائيندي رهي هئي. پنهنجي هنر ۽ فن جي ماهر هئي. کيس ڄاڻ هئي ته مثل ٻار جي ڄمڻ تي يا ڄمي هڪدم مري وڃڻ تي هر ڪا عورت اهڙي نموني ئي هنجون هاريندي ۽ آه واري ڪندي آهي. جيئن ليليٰ ڪئي هئي. ٻار جي لاش تي جڳ مان پاڻي پيئيندي هن منهن ورائي ليليٰ ڏانهن ڏٺو.

ليليٰ تهڪ ٻڏي گينڊيءَ ۾ پاسيرو پيل ٻار جو لاش ڏسي رهي هئي. ٻار جون ٻئي اڪيون ٻوٽيل، گوڏا سيني سان لڳل ۽ بند هٿن جون مٿيون کاڌيءَ هيٺان هئس. ڪڪا وار رت ۾ ڳوهجي ٻار جي نرڙ ۽ لوندڙين

کي چنڊڙي پيا هئا.

”چڱو جو مري ويو.“ ليليٰ جي هڪ جملي دائيءَ جي تجربن جو بنياد اُٿلائي ڇڏيو.
”ڇو؟“

”چو!“ ليليٰ دائيءَ ڏانهن ڏسندي چيو ”وار اُس ۾ ته اڃا نه ڪيا ٿئي.“

دائيءَ ٻار جي وارن مان رت جا ته ڇڏائيندي ورائيو ”جن ماڻهن جا وار اُس ۾ اڃا ٿيندا آهن، سي سڀئي بيوقوف ڪونه ٿيندا آهن، ليليٰ. ۽ جن جا وار ڇانو ۾ اڃا ٿيندا آهن، سي سڀئي سياڻا نه هوندا آهن.“
”تنهنجون ڳالهائون ڪاري گڏه جا ٿٽ آهن، دائي ساران،“ ليليٰ چيو ”جيئرو رهي ڇا ڪري ها! سور ۽ سختيون سهي ها. ڪير به کيس ۾ ۾ بيھڻ نه ڏي ها.“
”ڇو؟“

”ڇو جو رنڊيءَ جو پٽ سڏائي ها، حرامي سڏائي ها. ڪوبه سندس پيءُ نه هجي ها.“
”حضرت عيسيٰ کي به پيءُ نه هو.“ دائي ساران جا لفظ ٺٺوليءَ ۾ ٻڌل هئا. سندس جملو دل جي ڪنهن ڪنڊ ۾ ڇيندڙ نفرت مان ڦاٽ ڪائي نڪتو هو.
”حضرت عيسيٰ خدا جو پٽ هو ساران.“

”ڪفر ٿي بڪين لئي.“ ساران جي سڃايل منهن تي شرارت آميز مرڪ نمودار ٿي.
”ڪفر! هون،“ ليلا ويهاڻي تان منهن ڪڍي فرش تي ٽڪ اُڇلائي، ”مان هندن، مسلمانن ۽ عيسائين سان راتين جون راتيون سمهي چڪي آهيان. منهنجو ڪوبه مذهب ڪونهي. مان وٽشيا آهيان.“
ان جواب تي دائي ساران ٻئي هٿ ڳوڏن تي رکي ڏانهس ٺهاريو هو. کيس جواب نه ڏنو هئائين. هن هڪ نظر ۾ ليليٰ جون ڳتيل پرون ۽ پرون پٺيان مغز ۾ پيدا ٿيل ڪروڙ جاچي ورتو. کيس سڌ هئي ته ان ڪروڙ کان پوءِ ليليٰ جي تن بدن مان ضد جو آتش فشان ڦاٽي نڪرندو. هوءَ بنا ڪنهن سوچ سمجهه جي، جيڪي ڪجهه اندر مان اُڏما کائي نڪرندس اوڪاريندي ويندي، ٿوڪاريندي ويندي. ذهن ۾ لڳل آڳ جي شعلن ۾ سڙندي، پڇندي، پڇندي هوءَ ڪنهن جي به پرواهه نه ڪندي آهي. ٺوڪر سان سينين کي پنهنجي پاسي مان اُٿاري کڻو ڪندي آهي. هڪ دفعو حد جي صوبيدار کي سپاهين جي موجودگيءَ ۾ گار ڏيئي منهن ۾ ٽڪ هڻين هئائين، ۽ پوءِ کيس ان جرم جي عبرتناڪ سزا پوڳڻي پئي هئي.

ڳالهه جو رخ مٽائڻ خاطر ساران چيو ”لاش آءُ پاڻ سان ڳني ٿي وڃان. گورا قبرستان وٽ ڪنهن کڏ ۾ ڳٽائينديس.“

ليليٰ کيس جواب نه ڏنو.

دائِي ساران لاش تي جگ مان پاڻي به پيئڻدي وئي ۽ هڪ هٿ سان مهڻندي به وئي. گينڊيءَ جو پاڻي

ڳاڙهو ٿيندو ويو. ٻار کي ٻانهن کان وٺي مٿي ڪري، مٿانئس پاڻي پيڻيائين. ٻار جو کير جهڙو بدن اڇو اڇرو ٿي ٻهڪڻ لڳو. پاڻيءَ جا ڦڙا بدن تي موتين وانگر جرڪڻ لڳس. هڪ ٻانهن دائي ساران جي مٿ ۾ ۽ ٻي پاسي کان لڙڪي رهي هيس. تنگون، ننڍڙيون ننڍڙيون، ڪونٽريون ڪونٽريون، هڪ ٻئي کان ڌار ڪندڙ ۾ خم. منهن ڪاٻي ڪلهي تي پيو هوس.

ليلي جون اکيون ٻار ۾ اٽڪي پيون. جڏهن کان سندس پهريون مهينو بند ٿيو هو. تڏهن کان هن لاتعداد اميدون ٻار ۾ اٽڪائي ڇڏيون هيون. کيس بدناميءَ جو پيؤ نه هو ڇو جو هوءَ اڳ ئي بدنام هئي، نالي چڙهي هئي. کيس پڪ هئي ته سندس پيٽ ۾ ٺهندڙ ٻار ڇوڪرو هوندو. هو گول گول، نرم نرم، پشم جهڙو ڪونٽرو ۽ صحتمند هوندو. هوءَ پنهنجي لال کي اهڙي نموني پاليندي، نپائيندي، جنهن جا صدين تائين مثال ڏنا ويندا. هوءَ ڪراچيءَ مان هلي ويندي. پيشو ڇڏي ڏيندي. هر ممڪن ڪوشش ڪري پنهنجي پيانڪ ۽ داغدار ماضيءَ جو پاڇو پنهنجي ٻار تي پوڻ نه ڏيندي. ۽ پوءِ پنجن مهينو لڳندي هئي هن پيشو ڪرائڻ ڇڏي ڏنو. سيني ۽ سرڪاري آفيسرن جون موٽرون در تان موٽائي ڇڏيائين. هر وقت، هر گهڙي ڪنهن ويچار ۾ گم، اميدن جي ريگستان ۾ خيabanن جو تصور کڻي مرڪندي رهندي هئي – امڙ منهنجي پياري امڙ، تون منهنجي لاءِ ايڏي محنت نه ڪندي ڪر. ڏس، تنهنجي هٿن ۾ لقون پئجي ويون آهن، تنهنجي آڱرين جا ڏوڏا گسي ويا آهن. هوءَ جواب ۾ مرڪندي، پيار کان بيتاب ٿي پنهنجي پٽ جو چهرو چمڻ لڳندي هئي ۽ هڪ ڏينهن، هڪ ڏينهن هو ڊوڙندو ايندو. امڙ، مان..... مان، يونيورسٽيءَ ۾ پهريون نمبر آيو آهيان. هينئر توکي محنت نه ڪرڻي پوندي، هينئر مان ڪمائيندس، محنت ڪندس دنيا جو هر هڪ سڪ سميتي، ميڙي، گڏ ڪري تنهنجي آڏو اچي رکندس. هوءَ ڪلندي، پنهنجي لال کي سيني سان لڳائيندي، سندس چهرو چمڻ لڳندي. هوءَ ائين ئي سوچيندي رهندي هئي. اميدن جي ريگستان ۾ خيabanن کي تلاش ڪندي رهندي هئي. موت ۾ کيس ملي ريگستان جي رڃ ۽ سڃ، ساڻو ڪندڙ اُڃ. موت ۾ مليس هڪ هلڪڙي رڙ هڪ دانهن، جنهن کي هوءَ جهٽي نه سگهي.

”آءُ وڃان ٿي ليلي.“ ساران جي آواز تي ليلي جي خيالن جو سلسلو ڇڄي پيو.

”ڪيڏانهن؟“

”گورا قبرستان جي ڪنهن کڏ ۾ لاش ڦڳائينديس.“ دائي ساران ٻار جو لاش ٽوال ۾ چاهي، ڪاري ڪپڙي ۾ ويڙهي پنهنجي ڳوٺڙيءَ ۾ وجهي ڇڏيو هو. هوءَ ويڙ ۽ تيار هئي. ليلي جي دل رڪڻ لاءِ چيائين ”تون دلجاءِ ڪر ليلي.“

دلجاءِ! دل ليلي جي وس ۾ نه هئي. رکي رکي اڏما پي ڪاڏائين. دل خيالن جي سمنڊ ۾ لڙهندي رهيس. ويچارن جي وير سندس سڪون جي ڪنارن کي لٽي ڇڏيو. ۽ هوءَ وهمن ۾ وڪوڙجي وئي – ٻار جي لاش

تي ڳجهن کي لهندو ڏٺائين - چتن کتن کي ٻار جون ٻوٽيون ڇٻاڙيندي ڏٺائين - وهمن جي ڪارن ڪوهن تان به ڪانو اڏامندا آيا - ڪيڪون ڪندا آيا - ٻار جي سيني تي ويهي پنهنجيون ڪاريون نوڪدار چهنون ٻار جي اکين ۾ تنبي، چڪي ٻاهر ڪڍيائون - ٻار جا تارا ڪانون جي چنهنن ۾ هئا.

ليلي کان ڏانهن نڪري وئي، ”نه ساران نه.“

ساران ڳوٺري رکي ليلي ڏانهن ٺهاريندي چيو ”اڪيلائيءَ کان ڏکين ٿي ليلي؟“

”ها ساران، ڏڪان ٿي،“ ليلي دل جي ڳالهه زبان تي نه آندي.

”پهلوان سان نه ڦٽائين ها ته لئي هن ڏکئي وقت ۾ تنهنجي ڪم اچي ها.“

”لعت موڪل پهلوان تي،“ ليلي نفرت وچان چيو ”دلو حرامي، منهنجي ڪمائيءَ مان ٿي حصا پاڻ

ڪٽندو هو سوئر.“

”تي حصا پاڻ ته هٿ ۾ نه ڪندو هو. ان مان ٻه حصا حد جي پوليس کي به ڪارائيندو هو.“

”تو کي خبر ناهي ساران. ڪم ٿيو هو.“

”پر تنهنجي لاءِ گراڪ فست ڪلاس آڻيندو هو.“

”مان ٿرڊ ڪلاس آهيان ڇا!“

”نه لئي نه،“ ساران ورائيو. ”تون ته مرڳو فرشتن جا وضو به توڙي ڇڏين.“

ليلي جي آڏاس، بي رونق منهن تي هلڪي مرڪ تري آئي. مرڪ آئي، ترسي، هلي وئي پر هن نه

ڳالهائيو.

ساران ڳالهائيو ”مان وڃان؟“

”نه ساران،“ ليلي پاڻ کي ٺوٺين تي مٿي ڪندي چيو ”ڪجهه دير لاءِ نه وڃ.“

”ڇو ڪجهه پڇڻو اٿئي؟“

”ها.“

”ڇا؟“

”مان“ هوءُ هٻڪي پئي. جملو پورو ڪري نه سگهي.

”ڏس ليلي، آءُ توکي هڪڙي صلاح ڏيان ٿي،“ دائي ساران ليلي جي پلنگ ڏانهن وڌي آئي، ”وري

ڪڏهن به ٻار جڻج جي غلطي نه ڪجانءِ. آپريشن ڪري ٻچي داني ڪيرائي ڇڏ، يا هر هفتي پابنديءَ

سان امداس جو جلاب وٺندي ڪر.“

ليلي کيس جواب نه ڏنو. دائي ڳوٺري ڪٽي ليلي ڏانهن ڏٺو ۽ در ڏانهن وڌي وئي.

”منهنجي دل نٿي چاهي ساران“

ساران در وٽ بيهي رهي. اتان ئي منهن ورائي پڇيائين، ”ڇا نه ٿي چاهي؟“

”ته منهنجو ٻار ڪنهن ڪڏا يا گند جي ڊهه تي ڏوندي ٿي سڙهندو رهي.“

”تون ڇا ٿي چاهين؟“

”مان نٿي چاهيان ته منهنجو ٻار مرڻ کان پوءِ به اڌ وال ڌرتيءَ کان محروم رهي.“

”ناجائز ٻارن جا لاش دفنائبا ناهن، فقط اُڇلاٽبا آهن.“

”ڇو؟“

”ڇو جو انهن ٻارن جو به حضرت عيسيٰ وانگر پيءُ نه هوندو آهي.“ ساران جي منهن تي پُراسرار مرڪ ڦهلجي وئي. زندگيءَ ۾ جيڪي لاتعداد تجربا تحفي طور مليا هئس، تن ۾ هوءَ پنهنجي ميگهواڙ گهراڻي مان هڪ هندو سين جي پٽ سان پڇي وئي هئي، جنهن کيس چڱي طرح چوڙيو ماڻيو ۽ کيس واڻياڻي ڪري ٿر ڏانهن گم ٿي ويو. ميرپورخاص ۾ هڪ ملان کي هٿ لڳي وئي، جنهن کيس مسلمان ڪري ساڻس نڪاح وجهي پنهنجي چوٿين زال ڪري پنهنجي گهر وٺي ويو. ساران کي اها ڳالهه نه وڻي هئي ۽ ملان کي چيو هئائين، تنهنجو گهر آهي يا چڪلو! هڪ مرد ٿي چئن عورتن سان عيش ٿو ڪرين. مان به چئن مردن سان هڪ مهل شادي ڪنديس.“ ملان ٺهه ٻه کيس طلاق ڏيئي ڇڏي. ان کان پوءِ حيدرآباد جي هڪ گرجا ۾ پنگياڻي ٿي ڪم ڪرڻ لڳي، جتي گرجا جي فادر سان 6 مهينا کن ناجائز تعلقات رکڻ کان پوءِ سندس ئي چوڻ تي، ڪرستان ٿي هئي. حيدرآباد ۾ هوءَ هڪ دفعو ٻيهر جنت جي لالچ ۾ امام دين نالي هڪ چرسيءَ جي چوڻ تي مسلمان ٿي ڪراچيءَ کان وڃي نڪتي. ڪراچيءَ ۾ امام دين کانئس برنس روڊ جي هڪ فليٽ ۾ پيشو ڪرائيندو هو. هڪڙي ڏينهن امام دين نشي ۾ چور لڏندو لمندو آيو ۽ ٿرام کي مچر سمجهي هلندڙ ٿرام کي ٽڪر هڻي ڪڍيائين، ۽ ٿڌي تي مري ويو. تڏهن کان ساران پنهنجي فليٽ تي ”زچ خان جو بورڊ هڻي ٻار ڄڻائڻ ۽ ڪيرائڻ جو ڪم شروع ڪيو ۽ اڃا تائين ڪندي ايندي آهي.

ليلي جي ٻار جو لاش ڪٿي هوءَ در ڏانهن وڌي وئي. ليلي کيس سڏ ڪري روڪيو. ”ڪجهه به ٿي پوي

ساران، مان پنهنجي ٻار جو لاش ڪتن جي حوالي نه ڪرائينديس.“

دائي ساران ڳوٺري در وٽ رکي ليلي ڏانهن وڌي آئي. هڪ پير پلنگ تي رکندي ڪهري آواز ۾ چيائين،

”مغز ته خراب نه ٿئي ليلي؟“

”مغز!“ ليلي جي چوڏن لڳل چپن تي هڪ ويران مرڪ ليئو پائي گم ٿي وئي.

”ڏس ليلي“ ساران ليلي جي ڀرسان ويهي رهي. وارن ۾ آڱريون ڦيرائيندي چيو. ”تون ٻار ناهين ليلي

تنهنجو دوست ڪوبه نه ۽ دشمن گهڻا آهن. اجايو پاڻ کي لئي ڪنهن مصيبت ۾ نه وجهي ڇڏين.“

”پنهنجي ٻار کي دفن ڪرائڻ ڏوهه آهي؟“ ليلي پڇيو.

ساران لاجواب ٿي ليلي ڏانهن نهاريو.

”مون کي جواب ڏي ساران. پنهنجي ٻار کي دفن ڪرائڻ ڏوهه آهي؟“

”تنهنجو ٻار ناجائز آهي. کيس پيءُ ڪونهي جيڪو سندس لاش کي رسم مطابق دفن ڪرائي سگهي.“

”پيءُ ڪونهيس ته ڇا ٿيو. ماءُ ته آهيس. مان سندس ماءُ موجود آهيان. مون کي پنهنجي ٻار جو لاش دفن

ڪرائڻ جي اجازت ڪونهي؟“

”آهي. چونه آهي.“ ساران لاجواب ٿي ورائيو. ”تون ڏاڍي ڌوم ڌام سان پنهنجي پهرين غلطي ڪم

ڪرائڻ ٿي چاهين ڇا!“

”ها،“ ليلي اُٿي ويئي. ”مان اسلامي ريتن رسمن مطابق پنهنجي ٻار جو لاش دفنائڻ چاهيان ٿي.“

ساران جي اکين ۾ اڇرج ۽ حيرت جي روشني تري آئي. هوءَ سوسائٽيءَ ۾ پنڌرهن - ويهن کن

”آرتسٽ“ چوڪرين جي تپاس ڪندي آهي، جيڪي ٽولين ۾ يا اڪيلي سر ڪيبري ۽ اسٽيج آرٽسٽ

سڏائي پيشو ڪرائينديون آهن. منجهان ڪنهن کي به ڪو جنسي مرض وڪوڙي ويندو آهي تنهنجو

يوناني نسخن ۽ ڦڪين پڙين سان علاج ڪندي آهي. انهن ۾ فقط ليلي ئي آهي جيڪا سندس چئي کان

نڪري ويندي آهي.

”اجايو ضد نه ڪر ليلي،“ ساران کيس سمجهايو. ”ان لاءِ توکي بي - ڊي صاحب کي اطلاع ڏيڻو پوندو.

توکان طرحين طرحين جا سوال پڇندو ۽ ممڪن آهي ته توتي ٻار کي گهڻو ڏيئي مارڻ جو الزام به

لڳائي.“

”هوائين نه ڪندو.“

”ڪندو. پاڻ کي سرخرو ڪرڻ لاءِ ڪندو. گري لاءِ پاڻ کي اجايو مصيبت ۾ ٿي وجهين ٿي.“

ليلي خاموش ٿي وئي. پيشانيءَ جا ليڪا اُڀري آيس چيائين، ”مان ماڻ ميٺ ۾ ٻار کي دفن

ڪرائينديس. ڳجهن جي حوالي نه ڪرائينديس.“

”اهو ڪم مون کان نه ٿيندو. آءٌ پاڻ کي قانونن سامهون نٿي آڻيان هروڀرو آفيسرن ۽ پوليس ۾ عزت

ويندي رهندي.“

”اهو ڪم مان ڪنديس، ساران.“

”تون!“

”ها، مان.“

”چري نه ٿيءُ.“

”تبليغ نه ڪر.“

”آءِ توکي ڏيءَ وانگر چاهيندي آهيان. ڪيئن نه سمجهايائين.“

”تون ڪوڙي آهين، ڏکڻي آهين ساران.“

”ليلي!“

”منهنجو ٻار منهنجي ڀر ۾ رکي هتان هلي وڃ.“

ساران جا پير ڌرتيءَ کي چنبڙي پيا. سڄو تجربو ڪنن مان سيٽيون وڃائيندو نڪري ويس. زبان

تارونءَ سان وڃي لڳس.

”ڏسين ڇا ٿي،“ ليلي ڪاوڙمنجهان چيو ”دير نه ڪر. ٻار منهنجي ڀر ۾ رکي هتان هلي وڃ.“

”ليلي.“

”نڪري وڃ، ۽ وڃي پنهنجن ڏڳڙن کي سلام ڏي.“

ساران ڳوٺريءَ مان ڪاري ڪپڙي ۾ ويڙهيل ٻار جو لاش ڪڍي ليلي جي ڀرسان پلنگ تي رکي، تڪڙا

قدم کڻندي ٻاهر هلي وئي.

ساران جي ويڙ کان پوءِ ليلي ڪجهه دير تائين لاڳيتو ڪمري جي ڇت کي گهوريندي رهي. دل جي

اڙنگائي ۽ دماغ جي چنتا سندس ذهن کي ولوڙي ڇڏيو. ڏسنديئي ڏسندي ڇت ڪوهيڙي وانگر ڌنڌ جا

ڪڪر ٺاهي بيهي رهي. ليلي جون نگاهون ڇت جي ڪوهيڙي مان پار ٿينديون ويون. اڳتي وڌنديون ويون.

ڌوڪينديون ويون. لامحدود خلائن ۾ تحليل ٿينديون ويون. ليلي جي اکين آڏو سڄي ڪائنات هڪ

طويل، بي انت بيان ۾ بدلجي وئي هن پاڻ کي واريءَ جي پتن ۾ اڪيلو ڏٺو. هر طرف، نگاهه جي پهچ تائين

چلڪندڙ واري ۽ واريءَ جا دڙا سندس تنهائيءَ جو احساس وڌي ويو. ريگستان جي خاموشيءَ ۾ هوائن جا

سيسڙاٽ، واريءَ تي رڃ، نڙيءَ ۾ اُڇ، مٿان جلندڙ سڄ جو گولو. اوچتو خاموش فضا ۾ واريءَ جي طوفان جو

گهمسان جاڳي اٿيو. اک چنپ ۾ جبل جيڏا واريءَ جا دڙا پنهنجي جاءِ تان گم ٿي ويا ۽ جتي لس هئي، اُتي

فلڪ بوس پهائڻ جيڏا واريءَ جا دڙا ڪڙا ٿي ويا. سڄ جو ٻرندڙ گولو آسمان جي چمٽي مان ڇڏائجي ويو ۽

ڦرڻيءَ وانگر ڦرندو. بولاتيون ڪائيندو ريگستان تي لهڻ لڳو. واري ٽپي لوهه ٿي وئي. واريءَ مان اُٿندڙ موت

ڪائيندڙ ڪرڻن ۾ سڄو بيابان سمنڊ وانگر چوليون هڻڻ لڳو. سڄو ماحول ڪنهن ڀراسرار تندور جي دائري

۾ گهيرجي ويو. وحشت ۽ دهشت کان ليلي جون اکيون ڦاٽينديون ويون. سڄي بدن مان پگهر جا آخري ڦڙا

ٻه نڪري ويس. اڇ ۽ خشڪيءَ سبب سندس ڌريل چپن ۽ زبان مان رت ٽمڻ لڳو. سنڌ سنڌ ڦٽندو ويس.

سندس عضوي عضوي مان رت رِلا ڪري وهندو رهيو ۽ واريءَ ۾ جذب ٿيندو رهيو. گوڏن تائين تنگيون

واريءَ ۾ گجر وانگر پڇي پيس. انگ انگ ۾ باهه پڙڪندي محسوس ڪيائين. تڏهن هن دل ٿي دل ۾ مري

ويڙجي تمنا ڪئي، پر سندس لفظ جلي پسم ٿي ويا هئا. هن روح جي گهراين مان رڙيون ڪري روئڻ

چاهيو پر سندس آواز به سڙي خاڪ ٿي ويو هو. ليلي جي گوڏن مان ست نڪرندو ويو ۽ هو ۽ اونڌي منهن پچرندڙ واريءَ تي وڃي ڪري. سندس وجود مان اذيت ناڪ ٽڪليف جي ڪري سيسڙاٽ نڪري ويو. سڄي قوت سان پاڻ کي ڪنڊيءَ ۾ ڦاٿل مڇيءَ وانگر اڇل ڏنائين.

۽ اوچتو ڪنهن از غيبي مقناطيس سڄ جي گولي کي ست ڏني. سڄ گهڙي ڪن لاءِ ڌرتي ۽ آسمان جي وچ ۾ لتڪي پيو ۽ پوءِ آسمان ڏانهن موٽڻ لڳو. واريءَ جي چولين ۾ وير واري خاموشي موٽي آئي. ريگستان ڪوهيڙي ۾ بدلجي ويو ۽ ڪوهيڙو ڦرندو گهرندو ڪمري جي ڇت تي پيو. جنهن جي وچ ۾ وڏو سائي رنگ جو گلوب لتڪي رهيو هو.

ليلي بي اختيار ٿي ٻار جي لاش سان چنبڙي پئي. وار چمي، چهرو چمپائينس. ننڍڙا پتڪڙا هٿ ڪڍي چمڻ لڳي ۽ اوچتو هڪ سڙڪو هڪ آه اندر مان اُڀريس ۽ هو ۽ پنهنجي ٻار جي لاش کي هنج ۾ ڪڍي روئي پئي. سندس اکين مان اشڪ وهندا، ٻار جي نازڪ گلن ۽ نرڙ کي آلو ڪندا رهيا.

جڏهن سيني ۾ اڻڄاڻ چتا جا آخري شعله گهور نراشا جي رک کي پاڪر پائي سمهي پيا، ۽ جڏهن من جو مونجهارو بي چين سمنڊ جي ڪنهن خاموش وير وانگر موٽي ويو. تڏهن ليلي جي ذهن ۾ ٻار جو مسئلو ڪنهن ڏند ڪٿا جي راکاس وانگر ڏند شيڪي بيهي رهيو.

هو ۽ چرڪ پري اُٿي ويئي. ٻار جو لاش هنج مان لاهي پلنگ تي لپتايائين. مٿس چادر وجهي ڇڏيائين. جنهن ڪم جي هام پري هٿائين، سو مرحلو مشڪل نظر آيس. ڪير آهي جيڪو ٻار کي قبرستان تائين ڪڍي ويندو - ڪير آهي جيڪو مناسب جاءِ تي قبر کوٽائيندو. ڪير آهي جيڪو ٻار جي چمڻ ۽ مرڻ جو اطلاع اختياريءَ وارن کي ڏيندو - ڪير آهي، ڪير به نه، ڪوبه نه.

هو ۽ بيچين ٿي اُٿي ڪمري جي هر ڪا شيءِ سندس نظرن جي دائري ۾ پينوائين کائڻ لڳي. دل ڪنهن ڌڙ ۾ لهندي ويس. جنهن بيپناه درد مان جان آجي ڪرائي هٿائين، تنهنجي ٽڪليف وساري ڇڏيائين. پلنگ جي پاڻيءَ تي ويهي، ٻئي نونين گوڏن تي رکي، منهن ٻئي هٿن ۾ جهلي سوچ ۾ غرق ٿي وئي.

تڏهن ٿل خيالن جا سلسلا ٻيهر جڙڻ لڳس. پنهنجي ٻار کي رسم مطابق دفنائڻ جو ارادو سندس ذهن ۾ پختو ٿي ويو. سوچيائين: پنهنجي ٻار جي لاش کي سپرد خاڪ ڪرڻ لاءِ اهو ڪي ڪندي ڇڻ ٻار چمندي نه مٿو هوبلڪ قوه جوانيءَ ۾ اجل سان وڃي مليو هو. ٻار کي غسل ڏياريندي، ڪفن ۾ ويڙهيندي. لاش تڏي ۾ نه پر انجمن اسلامي جي ڏولي ۾ قبرستان موڪليندي. جنهن وقت هجوم ماڻهن جو جنازي کي ڪلهو ڏيندو قبرستان ڏانهن روانو ٿيندو تڏهن هو ۽ اوچنگارون ڏيئي روئي پوندي، سڙڪا پريندي پريندي سندس ساهه درد جي ٿوهر سان وڇڙي پوندو.

خيالن جي سلسلي جون ڪڙيون هڪ هنڌ اچي ٿي پيس. هن منهن ورائي ٻار جي لاش تان چادر لاهي

چڏي ڪجهه دير تائين بنا اک ڇهنڀڙ جي ٻار جي ڪومايل منهن ۾ ڏسندي رهي. هيٺ جهڪي، ٻار جي سرد گل تي چمي ڏيندي چيائين: تون حضرت عيسيٰ نه آهين منهنجا لال، دنيا جي هر عورت تنهنجي ماءُ، هر ٻار تنهنجو پيءُ آهي.

ٻار تي بيهڙ چادر وجهندي ليليٰ فيصلو ڪيو ته هوءَ پنهنجي حسن ۽ جوانيءَ جو خيال نه ڪندي، هر رات اٺن اٺن گراهڪن وٽ ويندي، پنهنجو هڏ گڏ پائمال ڪرائيندي ۽ دولت گڏ ڪندي رهندي. هڪ ڏينهن پنهنجي لال جي قبر تي تاج محل اڏائيندي.

خيالن جي ان سلسلي کي ٻار دفنائڻ جو مسئلو ڳڙڪائي ويو. ڪو ته هوندو جيڪو منهنجي مدد ڪندو هن ڏکئي وقت ۾ منهنجي ڪم ايندو هن سوچيو. هن تصور ۾ هر ان مرد جي تصوير آڻي مٿائي ڇڏي جنهن سان ڪڏهن سندس خاص تعلق رهيو هو. کيس هڪ رسالي جو فوٽو گرافر ياد آيو جيڪو ساڻس سڄي محبت جي دعويٰ ڪندو هو ۽ هڪ ڏينهن کيس دوکو ڏيئي سندس اگهاڙا فوتا ڪڍي ورتا هئائين. انهن فوتن جي آمدنيءَ مان هن موهيو وڌ جو ڪمپليٽ سوت سڀايو هو. ليليٰ چين ۾ فوٽو گرافر کي ٻه چار اگهاڙيون گاريون ڏيئي سندس خيال لاهي ڇڏيو. دوکيباز حرامي، منهنجي ڪهڙي مدد ڪندو هن سوچيو.

هوءَ ڊريسنگ ٽيبل جي آئيني اڳيان وڃي بيٺي. ذهني ۽ جسماني ڪشمڪش کان پوءِ به منجهس جنسي ڪشمڪش موجود هئي. جسم سنبل جهڙو ڪونٽرو ۽ سنگ مرمر جهڙو لسو هئس. ڇاتي تان هٿ ترڪائيندي سٿرن تائين ڪٽي وئي. هڪ دفعو پروفيسر دين محمد، جيڪو هڪ ڪاليج ۾ ديني تعليم جو استاد هو، تنهن هڪ رات کيس پاڪر ۾ پريندي چيو هو: تنهنجو جسم واللہ الحمرا جي ڀاري جهڙو چلڪندڙ ۽ چلڪندڙ ڏند تسبيح جي داڻن جهڙا آهن. سبحان الله، الله جو شان آهي. سندس چپ چمندي چيو هئائين، ”تنهنجا چپ واللہ دوزخ جي باهه آهن.“

ليليٰ ڪانٽس سورييا وٺي پرس ۾ وڌا هئا. پروفيسر کيس ٻانهن کان چڪيندو پنهنجي لائبريريءَ ۾ وٺي ويو هو. لائبريريءَ جي غاليجيءَ تي ليليٰ کي لپٽائي سندس جسم کي ڇهنڀڙن ۽ چڪن سان ساڻو ڪري ڇڏيو هئائين. ليليٰ برداشت ڪري نه سگهي هئي، تڏهن چيو هئائين، ”مون کي ماري ڇڏيندين ڇا؟“ پروفيسر وراڻيو هو، ”تون منهنجي زال آهين ليلا، اسان جي دين ۾ آهي ته عورتون توهان جو لباس آهن، مان لباس کي جيئن چاهيان استعمال ڪري سگهان ٿو.“ ليليٰ کيس جواب ڏنو هو، ”مان رنڊي آهيان، نه، تون منهنجي زال آهين، پياري، سورييا تنهنجو حق مهر آهي. مون توسان هڪ رات لاءِ متاع ڪيو آهي.“ ليلا چيو هئس، ”تون ته سني آهين، پروفيسر.“ ”مان سني آهيان نه شيعو، مان اسلام جو سچو پرستار آهيان.“ ڇو ٿو پنهنجي دل کي ڪوڙا دلاسا ڏئين، پروفيسر. گناهه کي گناهه سمجهي ڪر ته وڌيڪ مزا ماڻيندين.

پروفيسر فخر سان ورائيو هو. مان ديني تعليم جو ماهر آهيان. مون وٽ آمريڪن يونيورسٽي ڪيليفورنيا جو ٿيالا جي ٽيچنگ ڊپلوما آهي ۽ خبر اٿئي، وٽ هن سال حڪومت مون کي پيرس ۾ ٿيندڙ سيمينار ۾ اسلام ۾ جديد ڦير ڦار جي عنوان تي ڳالهائڻ لاءِ موڪلي رهي آهي. ”ماشاء الله“ پروفيسر ليليٰ کي ڳرائڻي پائيندي پڇيو هو. ”تون هڪ رات لاءِ فقط هڪ سورييا چو وٺندي آهين پياري؟“ اهو منهنجو ريت آهي، ”تنهنجو ريت تمام گهٽ آهي“، پروفيسر سورييا وصول ڪندي چيو هو ”مون کي ڪتابن سان عشق آهي، پر اڄ ولله دل گهري ٿي ته هن لائبريريءَ جا سمورا ڪتاب وڪڻي موڙي تنهنجي مٿان قربان ڪري ڇڏيان.“ ليليٰ کي پروفيسر ياد آيو. پروفيسر جو جديد ديني نظريو ياد آيس. سوچيائين، هو مسجد جي ملن وانگر دقيانوسي نه آهي، ماڊرن مولوي آهي، ڪمپليٽ سوت، فليٽ هيٺ ۽ تاءِ سان اسلام ۾ جديد لاڙن جو پرچار ڪندو آهي. هو فقط هو منهنجي مدد ڪندو.

پروفيسر کان پوءِ ٻين جي باري ۾ به سوچيائين، پر ڪنهن تي به قوي اميد رکي نه سگهي. هڪ ميجسٽريٽ، هڪ وڪيل، حد جي صوبيدار جي باري ۾ به سوچيائين، پر سڀئي کيس مطلبتي نظر آيا. هو سڀئي سورييا ڏيئي کيس ڏيڍ سوريين جيترو استعمال ڪندا هئا.

ان سوچ ۾ سڄو ڏينهن ڳاري ڇڏيائين. سج لهي ويو، سانجهي آئي، تڏهن به هوءَ پروفيسر دين محمد کي ٻين ڄاتل سڃاتل گراهڪن سان پيڻيندي رهي. ائين ڪرڻ سان دل ۾ اميد پوري ٿيڻ جي پڪ مضبوط ٿيندي وئي. آخر، رات جي نائين لڳي هن پاڻ ۾ هلڻ جي ٿورڙي سگهه ساري. پروفيسر سان ملڻ جو پڪو پيه ڪري وڃڻ لاءِ تيار ٿي بيٺي. ائين وارن تي به چار دفعا ابتي سبتي ڦٽي ڦيرائي، هوءَ آهستي آهستي وڪ ڪڍندي ڪمري مان نڪري ورندي ۾ وڃي بيٺي. ورندي مان منهن ڦيرائي لاش ڏانهن ڏٺائين.

شهيد ملت روڊ تان ٽيڪسي ڪري. پروفيسر دين محمد سان ملڻ لاءِ سولجر بازار ڏانهن وئي. پروفيسر جي فليٽ جو در ڪڙڪائي، پت کي ٽيڪ ڏيئي بيهي رهي. تنگن مان ست نڪري ويو هئس. دل سيني ۾ جهڪي ٿيندي پئي ويس. ڪمزور هئي. پاڻ کي چڱي طرح شال ۾ ويڙهي ڇڏيائين..... به چار پاڙي جا چوڪرا ڏاڪڻ لهندي ليليٰ کي گهوريندا هيٺ هليا ويا. هنن اڪثر ليلا کي پروفيسر جي فليٽ تي ايندي ڏٺو هو. پروفيسر پاڙي وارن کي پڪ ڏياري ڇڏي هئي ته هوءَ سندس شاگردياڻي هئي، ۽ ڪائٽس ٿيوشن وٺڻ ايندي هئي.

پروفيسر ٿوري دير کان پوءِ در کولي وئي مان ليئو پائيندي چيو ”ڪير آهي، يا اخي؟“

”مان ليليٰ آهيان پروفيسر صاحب.“

”الله جو شان، قربان.“ پروفيسر ليليٰ کي اندر آڻيندي چيو. ”اهلا وسهلا مرحبا.“

ليليٰ کي ساڻ ڪري پنهنجي لائبريريءَ ۾ آيو. کيس آرام ڪرسيءَ تي ويهاري پڇيائين، ”اڄ چئن

مهينن کان پوءِ آئي آهين پياري، فراق ۾ اسان کي مجنو ڪري ڇڏيو هيئي. ڀلا ڏي خبر، بار هڪو ڪيئي؟“

”ها.“

”سبحان الله.“

”مان ڪم سان آئي آهيان، پروفيسر.“ ليليٰ ساھ قابو ڪندي ڳالھيو. ”ڪم، ڪهڙو ڪم؟“ پروفيسر آرام ڪرسيءَ جي ٻانهن تي ويهي ليليٰ کي پاڪر ۾ پريندي چيو ”ڪنهن کي پاس ڪرائڻو اٿئي؟ ايم – اي فائينل جا پيپر ڏسي رهيو آهيان. حڪم ڪر ته وٺ سڀني کي هڪ ڌڪ ۾ پاس ڪيان يا فيل.“

”مان ٻئي ڪم سان آئي آهيان.“

”حڪم ڪر.“ پروفيسر پنهنجو بار ليليٰ تي ڇڏي ڏنو.

”مان بيمار آهيان پروفيسر.“ ليليٰ کيس ٻانهن پري ڪندي چيو ”اڄ اسر جو ٻار ڄڻو اٿم.“

”اڄ!“ پروفيسر کان رڙن ڪري وئي، ”اڄ ۽ ويهن ڪلاڪن کان پوءِ مون وٽ آئي آهيان، نعوذ بالله.“

”مان سورييا ڪمائڻ نه آئي آهيان. ٻئي ڪم سان آئي آهيان.“

پروفيسر جنهن جون مڃون ميدان، ۽ منهن تي فرينچ ڪٽ ڏاڙهي هوس. ڏاڙهي مهيندي پڇيائين، ”چٽ، حڪم ڪر، ڪهڙو ڪم اٿئي.“

”تنهنجي مدد گهرجي.“

”مدد!“ پروفيسر پائپ ڊڪائي واڇ ۾ وڌو ۽ اڌ ٻوٽيل وات سان چوڻ لڳو. ”تون حڪم ڪر ليليٰ، هن

لائبريري جا سڀئي ڪتاب وڪڻي موڙي تنهنجي حوالي ڪري ڇڏيان.“

”مون کي پيسن جي ضرورت ناهي.“

پروفيسر ڪش هڻي پائپ وات مان ڪڍندي چيو ”ته پوءِ حڪم ڪر، منهنجي عربستاني حور.“

”ٻار کي دفنائڻ ۾ منهنجي مدد ڪر.“ ليليٰ چيو ”مان عورت آهيان، اڪيلي آهيان، اهو ڪم مان ڪري نه سگهنديس.“

پروفيسر دين محمد ليليٰ کي جواب نه ڏنو. ڪرسيءَ جي ٻانهن تان اٿي، ٽيبل جي ڪنڊ تي وڃي ويٺو.

ليليٰ چيو ”مان چاهيان ٿي پروفيسر، ته منهنجي ٻار جو لاش اسلامي دستور موجب دفن ٿئي.“

”تنهنجو مغز خراب آهي ليليٰ.“

”منهنجو مغز خراب آهي ته پوءِ دنيا جي هر ماءُ جو مغز خراب آهي.“

اوچتو پروفيسر منهن ورائي ليليٰ جي هيڊ هاريل منهن ۾ چٽائي ڏنو. پائپ جو ڪش هڻي لاپرواهيءَ

مان چيائين، ”حرامي ٻارن جا لاش دفن نه ٿيندا آهن.“

ليلي کي هيانءَ ۾ بڙجي لڳي. دل زخمي، روح گهاٽل ٿي پيس.

”منهنجي ڳالهه نه وڻي هوندءَ ليلي،“ پروفيسر سياست هلائيندي چيو. ”پر جيڪي ڪجهه چيو اٿم سو سچ تي مبني آهي.“

”اسان رندين لاءِ سچ ۽ ڪوڙ جي وچ ۾ خيالي ديوار هوندي آهي، پروفيسر صاحب،“ ليلي غصو ڏيکاري چيو. ”جنهن مهيني مون کي پيت ٿيو هو تنهن مهيني جون اڪثر راتيون توت گذاريون هيون.“

”تنهنجو مطلب آهي ته ا“

”منهنجو مطلب آهي ته ٻار تنهنجو به ٿي سگهي ٿو.“

پروفيسر کان چرڪ نڪري ويو چيائين، ”تون هوش ۾ ناهين ليلي. مان ديني تعليم جو ماهر ۽ تون چئين ٿي ته مان هڪ حرامي ٻار جو پيءُ آهيان! نعوذ بالله.“

”مان هوش ۾ آهيان، تون ئي هوش ۾ ناهين،“ ليلي کيس چڙب ڏيندي چيو. ”مان توکان پنهنجي ٻار لاءِ تنهنجي ملڪيت مان حصو وٺڻ نه آئي آهيان.“

پروفيسر وڏي اچي ليلي جي ڪلهي تي هٿ رکيو. ليلي ڏانهس نهاريو. پروفيسر چيو. ”تون چري آهين، ليلي.“

”ها، مان چري آهيان. چري آهيان، تڏهن ته اميد ڪئي توت آئي آهيان.“ ليلي پريل آواز ۾ ڳالهايو.

”تون سمجهين ڇو نٿي ليلي،“ پروفيسر کيس سمجهائيندي چيو. ”تنهنجو ٻار ناجائز آهي.“

”۽ تون؟“

”پل مون کي گاريون ڏي ليلي،“ پروفيسر ليلي جي چوٽ پچائي چيو. ”پر تنهنجو ٻار ناجائز آهي.“

”ڇو ناجائز آهي؟“

”ڇو جو تنهنجي ٻار جو ڪوبه پيءُ ڪونهي.“

”حضرت عيسيٰ کي به پيءُ نه هو.“

”لا حول ولاه“

”مان شيطان نه آهيان، رنڊي آهيان.“

”ڳالهه ٻڌ ليلي. مان جيڪي ڪجهه توکي ٻڌائيندس سو مذهب جي جديد ۽ قديم لاڙن جي حوالي سان ٻڌائيندس.“

”ڇا ٻڌائيندين؟“

”ناجائز ٻارن جو دنيا جي ڪنهن به شي تي حق نه هوندو آهي.“ ”ڇو؟ آخر ڇو؟“ ليلي ڪرسيءَ تان اٿي

پروفيسر جي سامهون بيٺي، ”ڇا ناجائز ٻار انسان نه هوندا آهن؟ ڇا عام ناجائز ٻار ٻارن کان ڏسڻ ۾ مختلف

هوندا آهن؟ ڇا ناجائز ٻارن ۽ عام جي نرڙ تي حرامي حلالي لکيل هوندو آهي؟“
”مان بحث ۾ وقت وڃائڻ نٿو چاهيان،“ پروفيسر چيو. ”مان توکي فقط هڪ سهڻي صلاح ڏيندس.“
”ڪهڙي؟“

”ڪنهن دائي ۽ ڪي خرچي ڏيئي ٻار جو لاش گم ڪرائي ڇڏ.“
”هون،“ ليليٰ غاليچي تي ٿڪ اچلائي، ”تو منهنجي ڪا به مدد نه ڪندين.“
”مان ڪوبه ڪم اسلام جي اصولن خلاف نه ڪندو آهيان،“ پروفيسر پائپ پيئندي چيو. ”مان ناجائز ٻار جي ڪفن دفن ۾ هٿ وجهي معاذ الله، خدا ۽ خدا جي رسول کي ناراض ڪرڻ نٿو چاهيان.“
ليليٰ تير جهڙي تيز نگاهه پروفيسر تي وڌي ۽ لائبريريءَ جو در ڦهڪائي فليٽ مان ٻاهر نڪري وئي.
ليليٰ ڦٽ پاٽ تي اچي بيٺي. ڪمزوري آهستي آهستي وڌي رهي هئي، سڄو شهر اکين آڏو ويران ٿيندو ويس. پاڻ کي بيوس ۽ لاچار محسوس ڪيائين. اڪيلي سر ايڏو وڏو ڪم ڪرڻ جي پاڻ ۾ سرت نه ساريائين جنهن مرد کي مصنوعي محبت جي مام سان مجبور ڪيو هئائين، ان مرد جي بدليل نگاهن سندس اميدن تي پاڻي ڦيري ڇڏيو. اندر ۾ پوست محسوس ڪيائين.

چاهيائين ته دنيا جي مردن کي هڪ ميدان ۾ کڙو ڪري کين خوب دل کولي گاريون ڏئي.
پوءِ ائين ئي، بنا ڪنهن مقصد جي، نيو تائون ڏانهن ويڃڻ لڳي. ٻنهي ڪلهن تي ڪاري شال چڱي طرح ويڙهي ڇڏيائين. سندس ذهن جي ڪنڊ ڪٽڇ ۾ مذهب خلاف نفرت ۽ ٻار کي دفن ڪرائڻ جو مسئلو پاڻ ۾ الجهي رهيا هئا. هوءَ پروفيسر کي دل ۾ گاريون ڏيندي رهي.
جڏهن هر ڪا وات بند نظر آيس تڏهن کيس اوچتو ئي اوچتو سيٺ ٽيڪمداس ڌرمڊاس جيساڻيءَ جو خيال آيو. نبل بدن ۾ پل محسوس ڪيائين. ساڻين تنگن ۾ ساهه پيس، بلبن جون جهڪيون روشنيون سندس نگاهن ۾ جرڪي اٿيون.

هن هٿ جي اشاري سان ٽيڪسي بيهاري. ٽيڪسيءَ واري کي جوڙيا بازار ڏانهن هلڻ لاءِ چئي، پاڻ کي پوئين سيٽ تي ڇڏي ڏنائين. مٿو ٽيڪ سان لڳائي اڪيون پوري ڇڏيائين. ٽيڪسي بندر روڊ تي ڊوڙ لڳي — نيان سائين جا اشتهار پوئتي ڇڏيندي وئي.

سيٺ ٽيڪمداس کي صابڻ ۽ بنا سڀني گيهه جا ڪارخانا آهن. وڏن وڏن آفيسرن ۽ پوليس سان گهاتي دوستي اٿس. دوستيءَ جو حق دولت، ليليٰ جهڙيون عورتون ۽ شراب جون بوتلون پيش ڪري ادا ڪندو آهي. سيٺ کي هڪ وڻيل ستيل، ٿلهي، بندري زال آهي، جنهن مان ست پٽ ۽ اٺ ڌيئرو آهن. سيٺ پنهنجي زال کان ايترو ئي ڏکندو آهي، جيترو انڪم ٽيڪس آفيسر کان. هوءَ ٻارن جي کيس بچ ڪندي رهندي آهي ۽ ڪڏهن ڪڏهن پاڻ به ٻه چار بچا وهائي ڪڍندي اٿس.

رات جو دير تائين بنا سڀتي گيهه جي ڪارخاني ۾ ڪم جي نگراني ڪندو آهي. آفيس سينگاريل
اٿس جنهن ۾ ليليٰ جهڙين عورتن کي گهرائيندو رهندو آهي.
هو ليليٰ کي ڪارخاني جي پوئين در کان آفيس ۾ گهرائيندو هو. کيس ٻولي ڪيل رقم کان به رپيا
وڌيڪ ڏيندو هو پر کيس پنهنجي سامهون گوشت ڪاٽڻ جي اجازت نه ڏيندو هو. ان جو هڪ ڏينهن ليليٰ
ڪائنس سبب به پڇيو هو جنهن تي سيٺ ورائيو هئس، اري ڀائي مان وڃڻو آهيان. ڪبر اٿئي اڻان لاءِ
گوشت حرام آهي، جيئن توهان لاءِ شوئر، ليليٰ کي ڄاڻ هئي ته سيٺ دل جو صاف ۽ سڀتيو ماڻهو هو.
ٽيڪسي جڏهن جوڙيا بازار وٽ پهتي ته هن ٽيڪسي ڊرائيور کي گيهه جي ڪارخاني وٽ بيهڻ لاءِ
چيو.

نوڪرن ڇاڪرڻ ۽ پٺاڻ ڇوڪيدارن ليليٰ کي سڃاڻي ورتو. هڪ پٺاڻ ڇوڪيدار ڊوڙندو سيٺ جي
آفيس ۾ ويو. سيٺ ڳوڙهي خيالن ۾ گم هو.
پٺاڻ چيو، خوچي سيٺ ساب، ليليٰ ساب آيا هي.
”اڙي وڙي اس کواندر لي ڪي آئون لاڻا.“
لالو ڊوڙندو ويو ۽ ليليٰ کي سيٺ جي آفيس ڏانهن وٺي آيو.
”خوچي، تم اندر جاتو.“
ليليٰ آفيس جو در کولي اندر داخل ٿي.
سيٺ ڏند ڪڍندي چيو، ”اري ڀائي ڪيئن آهين ليليٰ.“
”نيڪ آهيان.“
”ڏاڍن ڏينهن کان پوءِ درس ڏنوا ٿئي.“
”پيٽ سان هئس نه.“
”ها، ها، اها ته ڪبر آهي، ٻار ڪيرايو يا نه؟“
”ڄڻيم، پر جنم وٺندي مري ويو.“
”ڇڱو ٿيو.“
ليليٰ ڪاوڙ مان سيٺ ڏانهن ڏٺو. پر هڪدم ڪاوڙ ضبط ڪري ورتائين.
”ويه نه ڀائي، تون ڌاري ٿورو ئي آهين.“
ليليٰ ڪوچ تي ويهي رهي.
سيٺ پاسي ۾ ويهندي پڇيس، ”ڪم جو رپئي ڏسجين ليليٰ.“
”اڄ صبح جو ٻار ڄڻو اٿم.“

”هري رام. تون جن ته ناهين ليلي؟“
”مجبور هئس. ڪم خاطر تووت رڙهي آئي آهيان.“
”اري. اشان ته تنهنجا ڪاڊم آهيون.“ سيٺ ليلي کي ڪنڌ ۾ ٻانهن وجهي پاڻ ڏانهن ڇڪڻ چاهيو.
ليلي مهارت سان پاڻ ڪسڪائي وئي.
”سيٺ ٿڌو ساھ ڪڍندي چيو ”پاڻي اشان کي ته سڪائي ڇڏيو اٿئي.“
”توهان زالن وارا سڪوڻا ته پوءِ ويچارا ڪنوارا ڪيڏانهن ويندا.“
ليلي نه چاهيندي به، دل تي جبر ڪري چرچو ڪيو.
”سيٺ نڪ ڦٽا ٿيندي ورائيو“ مون کي گگن ماءُ جي بت مان پيشاب جي پوءِ ايندي آهي.“
ليلي هڪ اُداس تهڪ ڏنو. ڄڻ ته روئي پوندي.
”اڄ ڳالهين ٻولهين نٿي ڪرين؟“
”مان پريشان آهيان سيٺ.“
”پريشان ٿين تنهنجا دشمن“ سيٺ ليلي کي پاڪر پائيندي چيو. ”ڀڳوان ٿو ڄاڻي، توکان سواءِ اسان جون ٻين ڪون بي مڃي ٿي ويون هيون. اجهو ويجهرائي ۾ انڪم ٽيڪس وارن اچي ستايو. تون هجين ها ته سالن جو وات بند ڪري ڇڏيان ها.“
ليلي خاموش رهي. سيٺ جي ٻانهن ڪنڌ مان لاهي ڇڏيائين.
”سيٺ ليلي جي ستر تي هٿ ڦيرائيندي چيو ”چوناراج آهين ڇا؟“
”نه سيٺ.“
”ته پوءِ ڳالهائين چونتي؟“
”مان سچ پچ بيحد پريشان آهيان.“
”ڇو ڪير ته آهي؟“
”مون کي تنهنجي مدد گهرجي سيٺ.“
”سيٺ جو منهن لهي ويو. سڄو جوش ڍرو ٿي ويس.
”مئل آواز ۾ بيدليءَ سان چيائين، ”ڇه.“
”اول واعدو ڪر ته ڪم ڪندين.“
”اري پاڻي تون ڇه ڪٿي.“
”منهنجو ٻار ڄمنديئي مري ويو“ ليلي ڳيت ڏيئي ڳالهايو.
”پاري اوري وارا، يا پوليس وارا ستائين ٿا ڇا؟“

”نه.“

”ته پوءِ!“

”مان پنهنجي ٻار جو لاش ڪنهن قبرستان ۾ دفن ڪرائڻ چاهيان ٿي.“

”هري رام!“ سيٺ ليليٰ ڏانهن حيرت مان ڏسندي پڇيو. ”توهان مشلمان حرامي ٻار کي به دفن ڪندا

آهيو ڇا؟“

”حرامي ٻار جو ڪوبه مذهب نه هوندو آهي. سندس لاش ساڙي به سگهجي ٿو دفن به ڪري سگهجي

ٿو.“ ليليٰ تلخ لهجي ۾ ورائيو.

”ڪير، تون ته پاڻي جو آهين، توسان ڪير پڇندو!“

”مون سان پڇڻ جي ضرورت ناهي. مان چاهيان ٿي ته تون منهنجي مدد ڪر.“

”ڪهڙي؟ ڇا جي مدد؟“

”تنهنجي ڪارخاني ۾ مسلمان مزور ۽ چوڪيدار آهن. انهن جي مدد سان مان پنهنجي ٻار جو لاش

ڪنهن به قبرستان ۾ دفن ڪرائڻ چاهيان ٿي.“ ليليٰ چيو ۽ اميد ڀريل نگاهن سان سيٺ ڏانهن ڏسڻ لڳي.

سيٺ سندس ڀر مان اٿي پري وڃي بيٺو.

”تون گهٻرائين ڇو ٿو سيٺ،“ ليليٰ چيو. ”ٻار منهنجو آهي، تنهنجو ناهي.“

سيٺ هڪ بڪايل نگاهه ليليٰ تي وڌي ۽ ڪجهه سوچي چيائين، ”اهو ڪم آسان آهي، ليليٰ.“

”اوه سيٺ، تو منهنجي مُشڪل آسان ڪري ڇڏي.“

”پر.....“

”پر ڇا؟“

”ان ڪم ۾ مان تنهنجي مدد نه ڪندس.“

”ڇو؟“

”ڇو جو مان هندو آهيان. اهو ڪم منهنجي ڌرم خلاف آهي.“

ليليٰ اکيون بند ڪري ڇڏيون. خيالن ۾ غرق ٿي وئي. سيٺ جي جواب سندس دل جي عارضي خوشين

کي ڪافور ڪري ڇڏيو. دل چاهيس ته سيٺ جو ململ جو چولو ڇاڪ ڪري کيس پيٽ ۾ لتون وهائي

ڪڍي، هن سيٺ لاءِ اهو ڪي ڪيو هو جيڪو ٻيون چوڪريون نه ڪنديون هيون. هو ڄاڻڻ ۽ ناجاڻڻ

نموني، فطرتي ۽ غير فطرتي نموني سيٺ کي راضي ڪندي رهندي هئي.

ليليٰ جي ذهن ۾ خيالن جو آتش فشان ڦاٽي پيو. انيڪ خيال هڪ ٻي ڪڍ سندس ذهن کي سوين

سوداءَ ڏيندا گم ٿيندا ويا.

تڏهن ليلي پنهنجي دل کي پرچايو. خيالن کي قابو ۾ آندائين. هڪ اونهو ساھ ڪٽي چيائين، ”مان پنهنجي ٻار جو لاش ڪنهن شمشان ۾ ساڙائڻ لاءِ به تيار آهيان.“

”پاپ مها پاپ.“

”ڇا جو پاپ!“

”بي ڌرم جو لاش جو ڪريا ڪرم ڪرڻ پاپ آهي.“

”مان رنڊي آهيان وئشيا آهيان سين صاحب،“ ليلي زهر اوتيو ”منهنجو ٻار حرامي آهي. نه منهنجو نه منهنجي ٻار جو ڪو مذهب آهي.“

”هي رام ڪلجڳ،“ سين نڪ تي آگر ڦيرائڻ لڳو.

”خدارا منهنجي مدد ڪر سين،“ ليلي کيس عاجزي ڪندي چيو تون رهائيءَ وارو آهين، تنهنجي هر هنڌ پهچ آهي. ڪوبه تنهنجو وار ونگو ڪري نه سگهندو.“

”ڏس پائي ليلي،“ سين رکي لهجي ۾ ورائيو. ”اسين آهيون هندو لوڪ تون مون کان ڪڍو ڪم ڪرائي شهر ۾ گهڙ ڪرائڻ ٿي چاهين. رام رام ڪري هينئر ته مس مس هڪڙي جنگ بند ٿي آهي، تون هڪ حرامي ٻار لاءِ ٻي جنگ لڳائڻ ٿي چاهين!“

ليلي خالي خالي نگاهن سان سين ڏانهن ڏسڻ لڳي. سندس اکين ۾ ڪنهن به قسم جا جذبا نه هئا. لڙڪ نه ها. نفرت نه هئي.

هوءَ پوئين پير سين جي آفيس مان ٻاهر نڪري وئي. ڪارخاني جون مشينون واءِ ويلا ڪري رهيون هيون.

جوڙيا بازار رات جي خاموشيءَ ۾ گم ٿي ويندي آهي.

ليلي ڪارخاني مان ٻاهر اچي بيٺي. اليڪٽرڪ پول ۾ هڪ ميرانجهڙو بلب لٽڪي رهيو هو. هن موٽر رکشا بيهاري ۽ شهيد ملت روڊ ڏانهن رواني ٿي وئي.

موٽر رکشا ۾ کيس دائي، ساران ياد آئي. سوچيائين ته کيس گهر مان وٺندي وڃي ۽ ٻار جو لاش سندس حوالي ڪري ڇڏي. هوءَ ان ڪم جي ماهر هئي هر مهيني ٻه چار لاش گم ڪندي رهندي هئي.

ان خيال کي سندس ازلي ضد ڳڙڪائي ويو. ساڳي اوندهه کيس وڪوڙي وئي، جنهن ۾ ڪابه واٽ نظر نه آيس. هوءَ راهه تلاش ڪندي رهي. هڪ راهه ۾ ٿاڀا ڪاٺ کان پوءِ ٻيءَ راهه ۾ فرار تلاش ڪيائين، ان راهه ۾ رنڊڪون مليس ته ٽين راهه ۾ چوٽڪاري لاءِ واجهاپيائين. هڪ ڪٽيل راهه ٻيءَ ڪٽيل راهه ۾ داخل ٿي کيس منجهائيندي رهي.

ٿڪل ٿڪل، ساڻي ساڻي، هوءَ پنهنجي جاءِ تي موٽي آئي. در جو ڪلف کوليندي سوچيائين ته اندر

وڃي، اوچنگارون ڏيئي روئي پوندي. پر جڏهن اندر داخل ٿي ته چاهيندي به روئي نه سگهي. چاهيندي به به لڙڪ لاڙي نه سگهي.

تڏهن ليليٰ کي خيال آيو ته سندس زندگي هڪ گُن هئي. هر وقت گردش ۾. هر وقت ڦيرائين ۾. هر لمحو پينوائين، هر گهڙي هڪ چڪر، هن چادر هٽائي ٻار ڏانهن ڏٺو. ٻار جو ڪنول جهڙو چهرو ڪومائجي واڱائي ٿي ويو هو. پيٽ ڦوڪجي ويو هوس ۽ سڄو بدن سرد ۽ سخت ٿي پيو هوس.

هن ٻار جو لاش ڪاري ڪپڙي ۾ ويڙهي هنج ۾ ڪنيو ۽ در بند ڪري خالي رستن تي نڪري آئي. رات جي اوندھ ۾ ڪٿي ڪٿي، پري پري، هڪ ٻن هنڌ، ٽيوب لائيت روشن هئي.

هوءَ خالي رستن تي هلندي رهي. ڪڏهن ڪڏهن ڪا موٽر مٿانئس روشني وجهي اڳتي وڌي ٿي وئي. هن دل ٿي دل ۾ فيصلو ڪري ڇڏيو ته هوءَ ائين ئي، پنهنجي ٻار جو لاش هنج ۾ کڻي هلندي رهندي، هلندي رهندي، جيستائين تنگن ۾ ساھ هوندس هلندي رهندي، ٽڪجندي ڪري پوندي ته رڙهندي رهندي، ڌرتيءَ تي ڪسڪندي رهندي، بدن چلجي ويندس، پر ٻار کي هنج مان نه لاهيندي.

رستن مان رستا ڦٽندا رهيا. راهن مان راهون نڪرنديون رهيون. هوءَ ڪري ناهي، هلندي رهي آهي. الاءِ ڪيئن، الاءِ ڪٿان سندس ڏڀري ڏيل ۾ ايتري سگهه، ايترو عزم ڀرجي ويو آهي! ٻار کي سيني سان چهٽائي هوءَ هلندي رهي آهي هلندي هلندي هُن محسوس ڪيو آهي جڻ ته هوءَ زندگيءَ جي ابتدا کان هلندي رهي آهي ۽ انتها تائين هلندي رهندي.

سندس اڻڀا وار وڪريل، اڪيون اُداس آهن. هوءَ ڏسڻ ۾ ڏڀري، ڪمزور ٿڪل، ٿٽل ۽ بيمار ٿي اچي. هوءَ وڪٽوريا روڊ تي سينٽ ميري چرچ ٻاهران بيٺي آهي. کيس ٻانهن ۾ پنهنجي ٻار جو لاش آهي. سندس نگاهون عبادت گاهه جي پٽ تي اُڪريل بيبي مريم جي مجسمي تي ڪٽل آهن. بيبي مريم جي هنج ۾ ننڍڙو حضرت عيسيٰ آهي ۽ سندس چپن تي ابدي ۽ لازوال مرڪ. ■

جنم

ڪولمبو ايئرپورٽ جي ڊپارچر لائونج ۾ داخل ٿيندي، مون سوچيو هو، پوئتي منهن ورائي نه ڏسندس. الوداع چوڻ وارن ۾ پنهنجي نئين وجود کي ڳولڻ جي ڪوشش نه ڪندس. پر، مان ائين ڪري نه سگهيس. مون شدت سان محسوس ڪيو، جڻ ڪو آهي، جيڪو مون کي الوداع چوڻ آيو آهي. آخري دفعو هٿ لوڏي هميشه لاءِ اوجھل ٿيڻو آهي. احساس جي شدت کي مون پنهنجي ظاهر ۽ باطن جي دليلن سان رد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ٻه چار ٻر انگهون ڪٽي مان اڳتي نڪري ويس. تڏهن، اوچتو محسوس ڪيم، ته مان هڪ وڪ وڌيڪ ڪٽي نه سگهندس. منهن ورائي پوئتي ڏسڻ کان سواءِ رهي نه سگهندس. جيڪڏهن ائين ڪرڻ جي ڪوشش ڪيم، ته پوءِ پنهنجي باطن ۽ ظاهر سميت پرزا پرزا ٿي ويندس، پري پوندس، پڇي پوندس. مون منهن ورائي پوئتي ڏٺو. نه تعجب ٿيو ۽ نه ئي مون کي اچرج محسوس ٿيو: فقط تصديق جو احساس پختو ٿيو. رنجني اڀيوان الوداعي بالڪوني جي پريئين ڪنڊ ۾، سڀني کان پري توييني هئي. هميشه وانگر اچي ساڙهي ۾، وار ڪلهن کان هيٺ تائين ڪليل ۽ ڳچيءَ ۾ هيڊي رنگ وارن ٿلهن موتين جي مالها! دل چاهيو کيس چڱي طرح ڏسي ڇڏيان. جيءَ ۾ جڙي ڇڏيان. سوچيم، ڪجهه دير کان پوءِ، جڏهن هوائي جهاز سري لنڪا جي ڌرتيءَ تان پرواز ڪندو، تڏهن هوءَ به مراقبي ۾ ويٺل مها آتما گوتم ٻڌ وانگر مون کان پري ٿي ويندي ۽ زندگيءَ ۾ وري ڪڏهن نظر نه ايندي. اسين زندگيءَ ۾ جيڪي ڪجهه ڏسندا آهيون ۽ محسوس ڪندا آهيون، سو ڌرتيءَ جي حوالي سان ڏسندا ۽ محسوس ڪندا آهيون. جيڪڏهن ائين نه هجي ها، ته پوءِ جيڪر پنهنجي نئين وجود کي مان ٽيڪسيلا ۾ ٻڌمت جي ويران ڪنڊرن، ۽ عبادتگاهن ۾ ضرور ڏسان ها. فقط انسان جلاوطن نه ٿيندا آهن. عبادتگاه، درسگاه، شهر ۽ يادگار به جلاوطن ٿي ويندا آهن.

ساجي هٿ ۾ جهليل بريف ڪيس مون فرش تي رکي ڇڏيو. هٿ مٿي ڪيم، چپن ۾ چيم: ”ٻئي دفعي مان انوراڌا پورا جي ڪنهن پڪشوءَ جي گهر جنم وٺندس، ۽ پوءِ وڇوڙي جي درد کان چوٽڪارو وٺي، نرواڻ حاصل ڪندس.“

رنجنيءَ هٿ مٿي ڪيو. سندس هٿ ۾ سورج مڪي جو گل هو. هڪ دفعو ٻيهر تمنائن جو تاج محل تعمير ٿي پيو. سوچيم، سري لنڪا ۾ رهي پوان. پوئتي ڇڏي آيل هر رشتي سان تعلق منقطع ڪري ڇڏيان. هميشه لاءِ هتي پناهه وٺي ڇڏيان! اهڙو خيال گذريل ويهن ڏينهن ۾ انيڪ دفعا مون کي آيو هو. پر هر دفعي ڪڏهن منهنجي گهر واريءَ جو تصور اکين آڏو تري پئي آيو. نماڻي، نبل ۽ مائيٽي، جنهن زندگي ۾ فقط

هڪ شڪايت ڪئي آهي ته مان اوهان لاءِ اڃ به اوپري آهيان. پنهنجن سان وڙهيو آهي، نهبو آهي، ڪا ڳالهه مڃي آهي، ڪا ڳالهه مڃرائبي آهي، ڪڏهن ڪاوڙائبو آهي، پر اوهان ائين ڪڏهن نه ڪيو آهي. نه ڪا ڳالهه مڃرائيندا آهيو نه وڙهندا آهيو. نه ڪاوڙيا آهيو! بس، اوپرا اوپرا ۽ اجنبي لڳندا آهيو. پريات، منهنجي ڌيءَ، سيني کان وڌيڪ پياري، يونيورسٽي ۾ پڙهندي آهي، مون کي سڏيندي آهي، چاچا. سبب ٻڌائيندي چوندي آهي ته پيئر ته پتن سان محبت ڪندا آهن. اوهان ته مون کي وڌيڪ چاهيندا آهيو. ساڻيءَ کان سٺو دفعا وڌيڪ. عجيب بابا آهيو! بس، مان اوهان کي سڏينديس، چاچا! ۽ ساڻي، منهنجو پٽ ايندڙ سال انجنيئر ٿيندو. ڪڏهن ڪڏهن حيرت وچان ۽ وري ڪاوڙ وچان چوندو آهي: ”اوهين ڪهڙي قسم جا بابا آهيو جو نه پڙهڻ لاءِ ٿا چئو نه ڪنهن ڳالهه کان جهليل ٿا ڪريو. پنهنجي ڪا ڳالهه به نه ٿا مڃايو. اوهين ڪهڙي قسم جا بابا آهيو؟ ڏاڍا ڪي عجيب آهيو!“ ۽ منهنجي هڪلي، اڪيلي پيٽ، جنهن امان جي وفات کان پوءِ مون کي ماءُ وانگر پاليو ۽ سنڀاليو آهي ۽ منهنجي ڏکڻ هاڻي سنڌ، سک نه سنڀري ويجهڙ! توڙي سگهندس اهي رشتا! نه هن حياتي ۾ ته هرگز نه.

منهنجيون نگاهون هزارين عبادتن جو تقدس کڻي رنجني اڀيوان جي وجود سان وڃي مليون هيون. ڪسٽم، سيڪيورٽي، اميگريشن ۽ پاسپورٽ جي ڪا پابندي / حد بندي حائل نه هئي. سمجهان ٿو. مون وڏي واڪ چيو هو: ”تون، منهنجي لاءِ دڪا (ڏک) جو سبب نه آهين، رنجني!“

تڏهن، ڪنهن منهنجي ڪلهي تي هٿ رکيو ۽ آواز آيو ”آندا!“
مون منهن ورائي ڏٺو. منهنجي آڏو گيڙو ڪپڙن وارو ساڳيو پڪشو بيٺو هو. جنهن کي مون ويهه ڏينهن اڳ پهرين دفعي ڪولمبو ايئرپورٽ جي ارائيول لائونج ۾ داخل ٿيڻ کان پوءِ ڏٺو هو.
ان کان اڳ جو چوان ته مان آندا نه آهيان، پڪشوءَ چيو ”فقط حسد، لالچ، دشمنيءَ، دولت ۽ دنيا سان دل لڳائڻ دڪا جو سبب نه آهن.“

مون هڪدم پيهر منهن ورائي رنجنيءَ ڏانهن ڏٺو. هوءُ اتي موجود نه هئي، جتي گهڙي کن اڳ مون کيس ڏٺو هو.

”آندا!“ پڪشوءَ منهنجي ڪلهي تي هٿ رکيو. مون منهن ورائي کيس ڏٺو. هن چيو: ”هڪ لاهاصل محبت جي جستجو به دڪا جو سبب ٿي پوندي آهي، جنهن جي تلاش ۾ انسان هڪ جنم کان ٻئي جنم تائين سفر ڪندو رهندو آهي ۽ نرواڻ ڪڏهن به حاصل ڪري نه سگهندو آهي.“

”بريف ڪيس، پليز!“ پٺيان سيڪيورٽي آفيسر جو آواز آيو. مون چرڪ پري سيڪيورٽي آفيسر ڏانهن ڏٺو. هو مرڪي رهيو هو. بريف ڪيس کيس ڏيئي ڇڏيم. هن بريف ڪيس اسڪينر ۾ وجهي ڇڏيو ۽ مون کي برقي در مان لنگهڻ لاءِ چيو. بريف ڪيس جو عڪس، هر شيءِ سميت، اسڪينر اسڪرين تي

نظر آيو. ان وچ ۾ مان برقي در مان نڪري، ٻئي پاسي وڃي بينس. سيڪيورتي آفيسر بريف ڪيس ڪٿي مون کي ڏنو. ڊپارچر لائونج مان مون ٻاهر نهاريو. پڪشومون کي نظر نه آيو. ٻڌندڙ دل جي آخري خواهش تي مون وزيترس گيلري ڏانهن ڏٺو. وزيترس گيلري جي پوئين ڪنڊ ۾ رنجني بيٺي هئي. هوءَ گهڙي ڪن لاءِ اڀرائڻ وانگر مون ڏانهن ڏسندي رهي، ۽ پوءِ ٻئي هٿ جوڙي، عورتن ۽ مردن جي انبوهه ۾ گم ٿي ويئي. تڏهن سُرپاٽن ۾ مون پڪشوءَ جو آواز ٻڌو. ”هڪ لاهاصل محبت جي جستجو دڪا جو سبب ٿي پوندي آهي. جنهن جي تلاش ۾ انسان هڪ جنم کان ٻئي جنم تائين سفر ڪندو رهندو آهي، ۽ نرواڻ ڪڏهن به حاصل ڪري نه سگهندو آهي.“

ڪجهه دير کان پوءِ، پاڪستان ورندي، مون جهاز ۾ لکيو. ”هڪ لاهاصل محبت جي جستجوءَ ۾ مان نرواڻ تان هٿ ڪٽان ٿو ۽ دڪا کي هميشه لاءِ قبول ڪريان ٿو.“
شروعات:

سري لنڪا جي بين الاقوامي هوائي اڏي ڪولمبو تي چڱا مسافر لٿا هئا. مان سمجهان ٿو جهاز ۾ سوار اڏو اڏو مسافرن جي منزل سري لنڪا هئي. ذري گهٽ سڀيئي سياح هئا، مختلف قوميتن جا مرد ۽ عورتون، مان سياح نه هوس، مان يونيسڪو طرفان سري لنڪا جي فاصلاتي تعليم کاتي ۾ ٽيليويزن ذريعي پڙهائڻ جي سکيا ڏيڻ لاءِ موڪليو ويو هوس. مها آتما گوتم ٻڌ لاءِ بي انتها عقيدت ۽ احترام سبب مون پنهنجي دل ۾ سري لنڪا لاءِ هميشه حب ۽ اڪير محسوس ڪئي آهي. هونئن به سري لنڪا منهنجي لاءِ مصر، يونان ۽ روم کان وڌيڪ پراسرار مقدس ۽ دل جي وسوسن لاءِ شانتيءَ جو ديس آهي. جڏهن کان دل دنيا ۽ دنياڌاريءَ تان ڪڍي وئي آهي، مون هميشه لاءِ سري لنڪا ۾ رهي پوڻ ۽ آخري ايام گوتم جي گيان ۽ ڌيان ۾ گذارڻ بابت سنجيدگيءَ سان سوچيو آهي. حياتيءَ ۾ هڪ وقت اهڙو به ايندو آهي، جڏهن سڀ ڪجهه بيمعنيٰ ۽ بيمقصد محسوس ٿيڻ لڳندو آهي. تڏهن دل نئين واٽ ۽ نئين لاءِ واجهائڻ لڳندي آهي. سچ جي ڳولا ۽ بي معنيٰ ۾ ڪا معنيٰ تلاش ڪرڻ جي جستجو زندگيءَ لاءِ موت کان ڪجهه مدت جي مهلت جو سبب ٿي پوندي آهي.

انهن ئي ڏينهن ۾، جڏهن مون سچ جي ڳولا ۾ زندگيءَ لاءِ موت کان ڪجهه مدت جي مهلت طلب ڪئي هئي، مون کي يونيسڪو طرفان سري لنڪا موڪليو ويو هو. پاڻ کي ڪولمبو ايئرپورٽ جي ارائيول لائونج ۾ ڏسي يقين نه پئي آيو. سڀ ڪجهه خواب وانگر محسوس ٿي رهيو هو. اهڙي خواب وانگر، جنهن تي هميشه حقيقت جو گمان ٿيندو آهي. اميگريشن ڪائونٽر وٽ مان پنهنجي واري جو انتظار ڪري رهيو هوس. مون کان اڳ ڪجهه آمريڪي سياح بيٺا هئا، جن کي سري لنڪا ۾ تامل جي عليحدگيءَ واريءَ تحريڪ سان دلچسپي هئي. اميگريشن جو عملو سندس پاسپورٽ ۽ ٻيا ڪاغذ جاچي رهيو هو ۽ هو

عليحدگيءَ واري تحريڪ ۾ ٿيل خونريزيءَ بابت پاڻ ۾ بحث ڪري رهيا هئا. تڏهن، ڪنهن منهنجي ڪلهي تي هٿ رکيو ۽ چيو ”آند.“

مون کي تعجب ٿيو. مون منهن ورائي ڏٺو. منهنجي سامهون گيڙو چادر ۾ هڪ پڪشو بيٺو هو. سندس ڏاڙهي، مڇون ۽ مٿي جا وار ڪوڙيل هئا. گچيءَ ۾ هيڊن مٿڪن جي مالها ۾ هٿ ۾ ڪشڪول هوس. پيرين اگهاڙو هو. الاڻي چو هو مون کي سڃاتل سڃاتل محسوس ٿيو. هن ٻيهر چيو ”آند.“

آند! آند، نالو مون کي ٻڌل ٻڌل محسوس ٿيو. پر مان ته آند نه آهيان. سوچيم: پڪ پليو آهي، پر ان کان اڳ جو چوانس ته منهنجو نالو آند نه آهي، اميگريشن جي آفيسر مون کان پاسپورٽ ۽ سفر جا پيا ڪاغذ گهريا.

مون منهن ورائي اميگريشن آفيسر ڏانهن ڏٺو. هو مرڪي رهيو هو. مون بريف ڪيس مان پاسپورٽ ۽ گهريل ڪاغذ ڪڍي ڪائونٽر تي رکيا ۽ منهن ورائي پڪشو ڏانهن ڏٺو. پڪشو موجود نه هو. مون هن لاءِ واجهائيندي هيڏانهن هوڏانهن ڏٺو. مون کي ڏاڍو تعجب ٿيو. هو اک چنپ ۾ اوجھل ٿي ويو هو.

اميگريشن ۽ ڪسٽم کان واندو ٿي، مان ارائيول لائونج کان ٻاهر آيسز فاصلاتي تعليمي سرشتي جو هڪ آفيسر جياسندر مون کي وٺڻ آيو هو. هو منهنجو سڃاتل هو. سال کن اڳ هو اسلام آباد ۾ فاصلاتي تعليمي نظام جي باري ۾ سڌايل ڪانفرنس ۾ آيو هن مون سان گراڻڙي پاڻي مليو. سرڪاري گاڏي ۾ آڻي ويهاريائين، چيائين: ”تنهنجي رهڻ لاءِ ٻه بندوبست ڪيل آهن، گال روڊ تي هٽل ريموڪا ۾ عارضي طرح هڪ ڪمرو بڪ ڪرايل آهي، ۽ ايگريشن هاسٽل ۾ به هڪ ڪمرو تنهنجي نالي مخصوص ٿيل آهي، ڪٿي رهندين؟“

گال روڊ سري لنڪا جو سڀ کان مصروف رستو آهي. ڪراچي جي طارق روڊ يا ايلفي وانگر دڪانن، هوٽلن ۽ ريسٽورنٽن سان جهنگايل رستو. مون جياسندر کان ايگريشن هاسٽل جي باري ۾ پڇيو. چيائين: ”ناريل جي گهاٽن وٽن ۾ وڪوڙيل سانتيڪي جاءِ آهي، بلرس روڊ جي ڀرسان آهي، جتان سموري شهر جي ڪنڊ ڪڙڇ لاءِ بسون، ٽيڪسيون ۽ رڪشا ملي سگهندا آهن.“

مون ٺهه ٻه فيصلو ڪري ڇڏيو ته ايگريشن هاسٽل ۾ رهندس. پنهنجي فيصلي بابت ان وقت مون کي ڪو خاص سبب سمجهه ۾ نه آيو هو. هاسٽل متعلق جياسندر جو جملو مون کي وڻي ويو هو ته هاسٽل ناريل جي گهاٽن وٽن ۾ وڪوڙيل سانتيڪي جاءِ آهي، جياسندر پڇيو: ”بور ته نه ٿيندين؟“

چيم، ”نه“ ۽ پوءِ وڌيڪ ڪجهه چوندي چوندي پاڻ کي روڪي ورتو. چوڻ پئي چاهيم، زندگي جڏهن گوڙ جي سمنڊ ۾ لڙهي ويندي آهي، تڏهن انسان ناريل جي گهاٽن وٽن ۾ وڪوڙيل ڪنهن سانتيڪي پناهه گاهه لاءِ واجهائيندو آهي. پر، مون ڪجهه نه چيو. خاموش رهيس. سوچيم: اهڙي سانتيڪي هنڌ سوچ جا

سلسلا ٻيهر جوڙيندس، ڪڙيون ڪڙين سان ملائيندس، نجات جو رستو ڏپ ۽ دلاسن جي جهنگ ۾ نه ڳوليندس، مان دڪا (ڏک) جي باري ۾ سوچيندس. مان دڪا کان نجات جي باري ۾ سوچيندس.

ايئر پورٽ کان ايگريرين هاسٽل تائين اڌ ڪلاڪ کن جو رستو هو. واٽ تي مون کي پڪشوءَ جو خيال آيو. مون بدن ۾ سيسٽاٽ محسوس ڪيو. اک چنپ ۾ سندس اوجھل ٿيڻ منهنجي شعور ۾ چيت وانگر چيندو رهيو. مون جياسندر کان پڇيو:

”آند ڪير آهي؟“

”آندا! جياسندر ڪجهه تعجب وچان پڇيو ”ڪهڙو آند؟“

چيم ”ڪوبه آند.“

وراڻيائين، ”هڪ نالو آهي.“

آند جي باري ۾ مون جياسندر کان وڌيڪ ڪجهه نه پڇيو. ڪار جي دريءَ کان ٻاهر مون بانس، ناريل جي سڪل پنن، ۽ ناريل جي شھتيرن تي بيٺل ڪچن گهرن ڏانهن ڏٺو. ڪچن گهرن جو سلسلو تيزيءَ سان پوئتي رهڻو ويو. ڪولمبو جو شهر ويجهو ايندو ويو. مون پنهنجي وجود ۾ پراسرار اڻڻڻ کي وڃر وانگر سوچ جي ڪنارن تائين وڌندي محسوس ڪيو. آندا! ڪير آهي آندا! جيئن پهرين نگاهه ۾ ڪا صورت، ڪا مورت، ڪو گهر، ڪا گهٽي ڏنل وائيل لڳندي آهي، ۽ ان لاءِ ڪو سبب سمجھ ۾ نه ايندو آهي، تيئن آندا به منهنجي لاءِ اوڀرو نالو نه هو. آندا نالو مون کي ٻڌل ٻڌل محسوس ٿيو. مون محسوس ڪيو ته اهو نالو مون اڳ ضرور ٻڌو آهي، يا ان نالي سان منهنجو ڪو واسطو ضرور آهي.

ڳال روڊ کان ساڄي طرف مڙياسين ته جياسندر چيو: ”هي بلرس روڊ آهي. هن روڊ تي اول اقوام متحده جي آفيس ايندي، ان کان پوءِ سري لنڪا براڊ ڪاسٽنگ ڪارپوريشن، ٽيليويزن اسٽيشن ۽ آخر ۾ انٽرنيشنل بندرا نائيڪي هال آهي.“

”پر، اقوام متحده جي آفيس کان اڳ، هڪ پارڪ ۾ رستي سان لڳو لڳ مها آتما گوتم ٻڌ جو سونهري مجسمو رکيل هو.“

مان سمجھان ٿو، جياسندر منهنجين اکين ۾ تجسس پرکي ورتو هو. چيائين: ”هيءُ ڪولمبو يونيورسٽيءَ جو پارڪ آهي.“

پڇيم، ”۽ مها آتما گوتم ٻڌ؟“

وراڻيائين، ”وڌيڪ پراڻو مجسمو نه آهي. پنجاهه سئ کن سالن تائين ڪٿي سگهجي ٿو.“

بلرس روڊ ويڪرو صاف، ٻنهي طرفن کان ساوڪ وارو هو. بڙ ۽ پير جي وٿن پٺيان قديم ۽ جديد عمارتن جو سلسلو هو. اقوام متحده، براڊ ڪاسٽنگ ڪارپوريشن، ٽيليويزن اسٽيشن، وزارت تعليم جو

ڪريڪيولم ونگ لنگهي، جڏهن هڪ پنج ڪنڊي بيحد سهڻي عمارت وٽان لنگهياسين ته مون ٻانهن وڏائي ڊرائيور جي ڪلهي تي هٿ رکيو. هن ڪار جي رفتار گهٽ ڪري ڇڏي. جياسندر کيس سنهالي ٻوليءَ ۾ ڪجهه چيو. هن پاسي کان ڪار بيهاري ڇڏي. منهنجيون نگاهون پنج ڪنڊي عمارت تي کٽل هيون. جياسندر چيو ”هي بندرا نائيڪي انٽرنيشنل هال آهي.“

ڪار مان ٻاهر نڪري هال ڏانهن ڏسڻ لاءِ مون موٽر جو در کولي ڇڏيو. بندرا نائيڪي هال رستي جي ساڄي طرف هو. اسين روڊ جي کاٻي پاسي کان بيٺا هئاسين. ڪنڌ جهڪائي ڪار مان ٻاهر نڪتس، فت پاٽ تي پير رکي ڪنڌ مٿي ڪيم ته ذري گهٽ چرڪي ڪار سان وڃي لڳس. منهنجي آڏو گهٽ ۾ گهٽ ٽي چار فت ڊگها پٿر جا قدم هئا. آهستي آهستي ڪنڌ مٿي کڻي ڏسندو ويس. واٽروٿي ويس. فت پاٽ سان لڳو لڳ، بندرا نائيڪي هال جي ٻنهي سامهون، رستي جي ٻئي پاسي مها آتما گوتم ٻڌ جو اٽڪل ٽيهه چاليهه فت قد آور بت بيٺو هو. ايڏو وڏو بت مون اڳ پنهنجي سموري ڄمار ۾ نه ڏٺو هو.

”هيءُ اصلي مجسمي جو نقل آهي.“ جياسندر چيو ”اصلي مجسمو پالونروڊا ۾ آهي.“
”پالونروڊا!“

”ٻڌمت جي قديم آثارن مان هڪ هنڌ آهي.“

”ڪولمبو کان ڪيترو پري آهي؟“

”چاليهه کن ميل“

مان حيرت، تجسس ۽ اچرج وڃان مها آتما گوتم ٻڌ جي قد آور مجسمي ڏانهن ڏسندو رهيس. بندرا نائيڪي انٽرنيشنل هال مون کان وسري ويو. سمجهان ٿو، ڪيتريءَ دير تائين مها آتما گوتم ٻڌ جي بت ڏانهن ڏسندو رهيو هوس.

جياسندر جو آواز ڪن تي پيو. چيائين، ”هي ٻيو دفعو آهي جو تون مها آتما گوتم ٻڌ جو بت ڏسي حيران ٿيو آهين.“

چيم، ”حيران نه.“

چيائين، ”مون کي ته ائين ئي لڳو آهي.“

مون کيس ٻڌائن چاهيو ته ٽيڪسيلا ۾ به مان مها آتما گوتم ٻڌ جي مجسمن آڏو تعجب وڃان بيهي رهندو آهيان ۽ ٽڪ ٻڌي مجسمن ڏانهن ڏسندو رهندو آهيان. مان پنهنجي ذهني ڪيفيت کي سمجهي نه سگهندو آهيان. مون کي محسوس ٿيندو آهي ته مان مها آتما گوتم ٻڌ آڏو اڳ به احترام سان بيهي چڪو آهيان. زمان ۽ مڪان جي پابندين کان آزاد ٿي مان ڏانهن ڏسندو رهيو آهيان. مان جڏهن به مها آتما گوتم ٻڌ جي ڪنهن عڪس ڏانهن ڏسندو آهيان، تڏهن پنهنجي ذهني ڪيفيت لاءِ لاشعور ۾ تصديق جي

عمل کي محسوس ڪندو آهيان. پر مون جياسندر سان اندر جو حال نه اوريو. خاموش رهيس.

جياسندر چيو: ”مها آتما گوتم ٻڌ جي عڪس پٺيان ايگريرين هاسٽل آهي.“

سري لنڪا ۾ مها آتما گوتم ٻڌ جي مجسمن کي مها آتما جو عڪس سڏيندا آهن. مجسمي لاءِ عڪس

جو لفظ جيتوڻيڪ اوڀرو هو پر وڻندڙ هو.

جياسندر پڇيو ”بندرا نائيڪي هال ڏسندين؟“

چيم، ”في الحال نه، ٻئي، ڪنهن دفعي ڏسندس.“

پاسي کان، کاٻي طرف ويندڙ سٽڪ تي ايگريرين هاسٽل هئي. هاسٽل ڪاٺ جي شهتيرين، ٽئين ۽ ڪامن تي بيٺل هئي. ڇت لهواري ۽ ڳاڙهين سرن واري هئي. سچ ٻچ ناريل ۽ ٻيٽ جي گهاٽن وڻن ۾ وڪوڙيل هئي. سڌ پٺت تان ته ٻنهي ڏسڻ ۾ نه پئي آئي. ٻه ماڙ عمارت هئي. گرائونڊ فلور ۽ فرسٽ فلور ورائڊن ۽ ڪاريڊارن جون ڳاڙهيون روغني ٽائيلون شيشي وانگر چمڪي رهيون هيون. جياسندر سامان ڪٿائي مون کي سڌو رسيپشن ۾ وٺي آيو. هاسٽل جي رسيپشنسٽ ۽ وارڊن هڪ پوڙهي، سٻاجهڙي عورت هئي. نالو هوس سلوانا جياسڪيرا، پر هر ڪو سڏيندو هوس مام. مها آتما گوتم ٻڌ جي پهرين درجي جي پيروڪار هئي، تنهن ڪري پڪشني هئي.

رسيپشن آفيس جي رجسٽر ۾ مون پنهنجي نالي، ملڪ جي نالي ۽ سري لنڪا ۾ اچڻ جي مقصد ۽ قيام جي عرصي متعلق ڪالمن ۾ اندراج ڪيو. ڇاپين واري بورڊ تان هڪ ڇاپي لاهي، مون کي ڏيندي مام چيو ”تنهنجو ڪمرو ڏهون نمبر آهي.“

”ڏهون نمبر!“ چپن تي مرڪ تري آئي. چيم: ”ڏهون نمبر اسان جي ملڪ ۾ پلسترن کي ڏنو ويندو آهي.“

مام نهايت ڌيرج سان انگريزيءَ ۾ چيو: ”عام طرح سان تيرهون نمبر بدنصيبيءَ جو نمبر سمجهيو ويندو آهي، پر ائين نه آهي، نمبر مٿيوئي نمبر آهن. انسان پنهنجن اعمالن سبب پوڳيندو يا لاپ حاصل ڪندو آهي.“

چيم، ”ان باري ۾ تفصيل سان ڳالهائبو.“

سوٽ ڪيس ۽ بريف ڪيس کڻي جياسندر ۽ مان ڏهين نمبر ڪمري تي آياسين. ڏهون نمبر ڪمرو گرائونڊ فلور تي هو ۽ مام جي رسيپشن آفيس کان پري نه هو. ڪمري کي اڳيان هڪ ننڍڙو باغيچو هو جنهن ۾ موسمي گلن کان سواءِ سڀ کان وڌيڪ نمايان هڪ قديم بڙ هو. جنهن کي ڪپڙ بدران تعمير مهل عمارت جو حصو ڪيو ويو هو. بڙ جي ٿر سان لڳو لڳ سيمنٽ جي چبوتري تي پٿر مان تراشيل مها آتما گوتم ٻڌ جو سهڻو ۽ سڪون وارو مجسمو رکيو هئائون. چبوتري تي مها آتما جي قدمن ۾ گلن جون پنڪڙيون

۽ لوبان جي رک پيئي هئي. ڪمري ۾ هڪ طرف تمام سادو پر سهڻو پلنگ پيو هو ۽ پلنگ جي ڀرسان لڪڻ لاءِ ميز ۽ ڪرسي. ميز سان لڳو لڳ دري هئي. پردو هٽائي دري کولي ڏٺم، ٻاهران گهاٽو جهنگ هو. ساوا ڇهڇ وڻ ۽ طرحين طرحين جا ٿوهر.

جياسندر پڇيو، ”ڪيئن ٿو پانئين؟“

جهنگ ڏانهن ڏسندي چيم، ”مون کي هڪ اهڙي ئي هنڌ جي تلاش هئي.“

پڇيائين، ”هوٽل رينوڪا وارو ڪمرو ڪينسل ڪرائي ڇڏيان يا رڪان؟“

ڏانهن ڏسڻ بنا چيم، ”ڪينسل ڪرائي ڇڏ.“

واچ ۾ وقت ڏسندي چيائين، ”جهڙو ٿي رهيا آهن، اڌ ڪلاڪ ۾ سڄ لهي ويندو. آرام ڪندين يا گال

فيس تي سمنڊ جي ڪناري سان سير ڪرڻ هلندي؟“

چيم، ”مان هاسٽل ۾ ئي ترسندس، في الحال ڪيڏانهن نه ويندس.“

پڇيائين، ”رات جي ماني هاسٽل ۾ ئي کائيندين؟“

چيم، ”ها.“

مٿو ڪنهندي چيائين، ”هن هاسٽل ۾ ڪنهن به قسم جو گوشت نه پچائيندا آهن، فقط پاڇيون ۽ داليون

پچائيندا آهن. گڏ اوڀريل چانور ۽ ڦلڪا ڏيندا آهن.“

چيم، ”مان ماحول جي سنگدليءَ سبب گوشت خور آهيان، هونئن گوشت پسند نه ڪندو آهيان.“

مرڪي مون ڏانهن ڏٺائين، وڏي اچي منهنجي سامهون بيٺو. چيائين، ”هڪ عجب جهڙي ڳالهه

ٻڌايانءِ!“

کيس ڪرسيءَ تي ويهڻ لاءِ چيم، هو ڪرسيءَ تي ويهي رهيو. مان لڪڻ واري ميز تي ويهي رهيس.

جياسندر چيو، ”هن هاسٽل جو انتظام ٻڌمت جي پڪشو پوچارين جي هٿ ۾ آهي. هنن ڪجهه عرصي کان

غير ملڪين کي هتي رهائڻ کان ڪيپائڻ شروع ڪيو هو.“

مون کي عجب لڳو ٻڌمت جي بنيادي اصول ۾ گوتم جو ڳيان ڪنهن جي به لاءِ ممنوع نه آهي. دنيا جي

هر ملڪ ۽ مذهب جي ماڻهوءَ جو ٻڌمت ۾ آڌر پاءُ ڪيو ويندو آهي.

جياسندر چيو، ”غير ملڪي هاسٽل ۾ شراب پيئندا هئا ۽ گوشت واپرائيندا هئا، جهلڻ، منع ڪرڻ جي

باوجود.“

”پوءِ؟“

”پوءِ فيصلو ڪيائون ته غير ملڪين کي اڪيون بند ڪري رهڻ لاءِ هاسٽل ۾ جاءِ نه ڏيندا.“

”مون کي ڪيئن ڏٺائون؟“

”اها ئي ته تعجب جهڙي ڳالهه آهي.“
”ڪيئن؟“

”هاستل ۾ رهائڻ يا نه رهائڻ جو سمورو اختيار مام کي ڏيئي ڇڏيو اٿائون،“ جياسندر چيو. ”مون کي پڪ نه هئي ته توکي ڪو هاستل ۾ ڪمرو ڏيندي.“
پڇيم، ”ته پوءِ ڪيئن ڏنائين؟“

ٻڌايائين، ”مام پڇيو ته پاڪستان ۾ ڪهڙي هنڌ جو رهاڪو آهي، ٻڌايو مانس ته تون سنڌ جو آهين. سوچ ۾ پئجي وئي، پوءِ تنهنجي لاءِ هاستل ۾ هڪ ڪمرو بڪ ڪري ڇڏيائين.“

پڇيو مانس، ”سنڌ جو نالو ٻڌي سوچ ۾ ڇو پئجي وئي؟“

وراڻيائين، ”شايد، موهن جي دڙي سبب.“ مون کي عجيب لڳو.

جياسندر اٿندي چيو، ”ته پوءِ مان وڃان ٿو. ڊائننگ هال ۾ به تنهنجي مانيءَ لاءِ ڀارت ڪري ٿو وڃان.“
پڇيم، ”ڇا جي ڀارت؟“

چيائين، ”ته ماني توکي پليٽن ۾ ڏين.“

پڇيم، ”ورنه ڇا ۾ ڏيندا آهن؟“

وراڻيائين، ”ڪيلي جي پن ۾ چانورن تي ڊال وجهي، مٿان ڀاڄي ۽ آچار رکي ڏيندا آهن.“

چيم، ”مان ڪيلي جي پن ۾ ڊال ۽ چانور کائيندس، ڊائننگ هال ۾ ڪنهن به قسم جي ڀارت نه ڪجانءِ.“

ڪليو چيائين، ”مٿان موٽي وڃي اسان جي گلا ڪرين!“

مان نه ڪليس، لهندڙ سڄ ۾ گهاتي جهنگ ڏانهن ڏسندي چيم، ”جياسندر مون کي سري لنڪا ۾ ويهه پنجويهه ڏينهن رهڻو آهي. ائين به ٿي سگهي ٿو جو مان هتي هميشه لاءِ رهي پوان.....“

جياسندر منهنجي ڪلهي تي هٿ رکيو پوءِ وڪ ڪن پري ٿي بيٺو. ٻئي هٿ جوڙي موڪلائيندي چيائين، ”صبح جو ساڍي اٺين لڳي، ورڪشاپ لاءِ توکي گاڏي کڻڻ ايندي.“

پوءِ هن مون کي پنهنجي گهر جو ۽ ڊائريڪٽر جياسيڪرا جي گهر جو ٽيليفون نمبر ڏنو ۽ هڪ دفعو ٻيهر هٿ جوڙي ڪمري مان نڪري ويو. سوٽ ڪيس کولي مان ڪپڙا الماڙيءَ ۾ رکي ڇڏيا. بريف ڪيس مان ورڪشاپ جا کاغذ ۽ ٻيا ڪتاب ڪڍي ميز تي جائيتا ڪيم..... پر دو هٿائي دريءَ کان ٻاهر ڏٺم. سڄ ٻڌي ويو هو. آسمان مان اوندهه لهي آئي هئي. مون چانهه لاءِ پاڻ محسوس ڪئي. اول سوچيم ته ڪمري ۾ ئي چانهه گهرايان، پر پوءِ ڪمري مان نڪري ڊائننگ هال ۾ چانهه پيئڻ لاءِ هليو ويس. ڊائننگ هال هاستل جي پريئين پاسي هو ۽ ريسٽورنٽ وانگر به استعمال ٿي رهيو هو. هاستل ۾ رهندڙ ڪجهه مهمان اڳواٽ ڊائننگ

هال ۾ موجود هئا ۽ چانهه پي رهيا هئا. منجهائن ڪجهه برمي هئا ۽ ڪجهه جاپاني هئا. پوءِ خبر پئي ته هو سڀئي ٻڌمت جا پيروڪار هئا ۽ مها آتما گوتم ٻڌ بابت ڪنهن ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪرڻ آيا هئا. ڪائونٽر تان چانهه جو مڱ ڪئي مان هڪ نوبڪلي ڪنڊ ۾ وڃي ويٺس. دريءَ مان ٻاهر نهاريم، وٽن جي تارين مان روشنيءَ جا ترورا چڻندا، اندر داخل ٿي رهيا هئا. پريان ڪنهن ڪورس ۾ ڳاڻڻ جي ريهرسل جو آواز اچي رهيو هو. لفظ ته سمجه ۾ نه پئي آيا، پر لاءِ ۽ سر رسيو هو. شايد ڪو مذهبي گيت هو!

چانهه پيئندي آندو جو خيال دل تي تري آيو. مون کي لڳو مون اهو نالو اڳ ٻڌو آهي. ان نالي سان منهنجو ڪو واسطو ضرور رهيو آهي. پر ڪٿي؟ نه چاهڻ جي باوجود لاشعور جي سوچ مون کي بيچين ڪرڻ لڳي. مون اندر ۾ اڻتڻ محسوس ڪئي. پوءِ مون جڏهن ڊائننگ هال ڏانهن غور سان ڏٺو ته مون کي محسوس ٿيو ته مان هتي اڳ اچي چڪو آهيان. ساڳئي هنڌ ويهي چانهه پي چڪو آهيان. دريءَ مان چڻي ايندڙ روشنيءَ جا ڪرڻا ڏسي چڪو آهيان. ريهرسل وارو گيت مون اڳ به ٻڌو آهي! پر، ڪيئن! ناممڪن آهي. مان پهريون دفعو سري لنڪا آيو آهيان! هتي جيڪي ڪجهه مان ڏسي رهيو آهيان، جيڪي ڪجهه ٻڌي رهيو آهيان، پهريون دفعو ٻڌي رهيو آهيان. پر نه! ڪوشش جي باوجود، دليلن جي باوجود مان پاڻ کي ڦاٽل ڪري نه سگهيس. مون کي پڪ ٿيڻ لڳي ته مان اڳ به اڳري پرين هاسٽل ۾ اچي چڪو آهيان. ڊائننگ هال جي نوبڪلي ڪنڊ ۾ ويهي مڱ مان چانهه پي چڪو آهيان. ڪجهه به منهنجي لاءِ اوڀرو يا نئون نه آهي. سڀ ڪجهه منهنجي لاءِ پراڻو آهي، مون کي پنهنجي وجود ۾ ڪنٽي محسوس ٿي. چڻ اوچتو موسمون بدلجي ويون. تهه سياري جي رات ماحول تي چائنجهي وئي! مون مڱ مان گرم گرم چانهه جا ڍڪ پري ورتا. چانهه وات ۽ نڙيءَ کي ساڙيندي، منهنجي وجود ۾ شامل ٿي وئي. ڪنٽي گهٽ ٿيڻ لڳي، موسمون چڻ وري بدلجڻ لڳيون. گهٽ، ٻوسٽ ۽ گرميءَ جو احساس وڌڻ لڳو. ڪجهه منهنجي نرڙ ۽ پيشانيءَ تي چڻ لڳو. مون هٿ نرڙ تي رکي ڇڏيو.

منهنجو نرڙ پگهر ۾ آلو هو. پگهر جا ڦڙا لوندڙين تان وهندا، ڪنن جي پاڙين تائين وڃي پهتا هئا. ڪرسيءَ تان اٿي دريءَ ڏانهن منهن ڪري بيهي رهيس. قميص جا مٿيان تي بٽڻ کولي ڇڏيم. گهاٽن وٽن مان چڻي ايندڙ روشنيءَ جي ترورن سان موسيقيءَ جو آواز وڌڻ لڳو. گيت چڻو ٿيڻ لڳو. مون پنهنجي وجود مان پڙلاءِ ٻڌو. تو اهو سنهالي گيت اڳ به ٻڌو آهي. انوراڌا پورا ۾ مقدس ٻڙ جي چانو ۾ ويهي تو پاڻ اهو گيت آلاپيو آهي!

خالي مڱ ميز تي رکي مان ڊائننگ هال مان نڪري ويس.

وراندن ۽ ڪاريڊارن جون بتيون ٻري پيون هيون. وراندي جي ڳاڙهين روغني سرن تي ڪاٺ جي شهتيرين ۽ ٽنن جا عڪس پراسرار لڳي رهيا هئا. ڪاريڊار ۾ لڳل بتيون، ٻنهي پاسن کان هڪ ٻئي جي

سرد لاش جو سفر : امر جليل

سامهون نه هيون. وچوتي چڙي لڳايل هيون، ڪاريدار مان لنگهندي، ٻن چئن پرانگهن کان پوءِ، منهنجو پاڇو ڪاٻي کان ساڄي ۽ وري ساڄي کان ڪاٻي پاسي ٿي پئي ويو. پوءِ، مان ڪاريدار ۾ اهڙي هنڌ بيهي رهيس، جتي منهنجو پاڇو نه ساڄي پاسي هو ۽ نه ڪاٻي پاسي هو. منهنجو پاڇو منهنجو ساٿ چڙي ويو هو. حسرت منهنجو مقدر ٿي پئي. ■

نه ويڃ نه طبيب

اُس وبل اوچتو اک کلي پيئي. آسمان اوڀرو نظر آيو. ماحول موڳو ۽ ملول ڏسڻ ۾ آيو. پنهنجي ڌرتي پراڻي محسوس ٿيڻ لڳي. هر طرف کان ڪوهيڙي ڪاه ڪئي هئي. ڪوهيڙي جي تنهن ۾ هر ڪا شيءِ اڻڇڻي ۽ مڻهم ٿيندي ويئي. وايو منڊل پُراسرار خاموش ۽ ڪاڪ محل جهڙو دوکيباز ٿيندو ويو. گهٽ ۽ ٻوست ۾ منهنجو ساهه منجهڻ لڳو.

مون کڏ تان هيٺ نهاريو. اڻڇڻي ماحول ۾ رونق هئي. موڳا ماڻهو ڏنڌي ڌاڙيءَ لاءِ رستن تي نڪري آيا هئا. تريفڪ جي گوڙ گهمسان ۾ بسون بد روحن وانگر پڇي رهيون هيون. روزاني وهنوار ۾ ڪابه ظاهري ڦير گهير نظر نه آئي. مون کي پنهنجي حال تي حيرت ٿي.

اڱڻ مان بابا جو آواز آيو ”ستوپيو آهين ڇا، ماءِ سن (منهنجا پٽ).“

ورائيم. ”جاڳان پيو.“

”وات (ڇا) جاڳان پيو! سُر سامونڊي جو وٽائس (آواز) چونه پيو اچي؟“

”منهنجو ساهه ٿو منجهي بابا. سُر سامونڊي ڪيئن ڳايان.“

بابا انگريزن جي آخري نشاني سمجهيو ويندو آهي. 1921ع کان 1936ع تائين سنڌ جي انگريز اريگيشن انجنيئر بينجامن ڊگلس جو منشي رهي چڪو آهي. بينجامن ڊگلس کي سنڌيءَ ۾ لکيل درخواستن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري ڏيندو هو. بابا جا يادگار ترجما بينجامن ڊگلس پاڻ سان ڪٽائي ويو ۽ وڃي لنڊن ميوزيم ۾ رکيائين.

بابا رڙ ڪري پڇيو ”يو او - ڪي سن؟ (تون خوش ته آهين نه منهنجا پٽ؟)“

”لڳان ته خوش پيو پر مون کي ساهه ڪٽڻ ۾ تڪليف ٿي رهي آهي.“

”اميڇيڻي (هڪدم) هيٺ اچ.“

مان هيٺ لهي ويس. اڱڻ ۾ گهر جا پاڻي مون کي ورائي ويا.

بابا پڇيو ”ساهه چونه ٿو ڪٽي سگهين.“

”مان سمجهان ٿو. منهنجي نڙيءَ ۾ ڪا شيءِ اٽڪي پيئي آهي.“

”پلي جو ڪنڊو لڳو هوندس.“ منهنجيءَ نانيءَ ڪنڊو وات مچڪائيندي چيو. هوءَ هڪ سئو سترهن

سالن جي آهي.

امان چيو ”پلو کاڌي پنڌرهن ڏينهن ٿي وبا اٿس.“
”ته پوءِ نڙيءَ ۾ صوفي پير اٽڪيو اٿس.“ نانيءَ ڪنڌ لوڏيندي ڳالهايو. نانيءَ جو ڪنڌ هميشه ناڪار ۾
لڏندو رهندو آهي.
”هن موسم ۾ صوفي پير ڪٿان آيا!“ امان چيو.
”ته پوءِ نڙيءَ ۾ ناريل اٽڪيو اٿس.“
بابا کي نانيءَ جي ڳالهه تي سخت ڪاوڙ آئي. چيائين، ”ناريل نه. نڙيءَ ۾ چانهي، يعني هندو ڦاٽو
اٿس. هونءِ!“
نانيءَ چيو ”ٿي سگهي ٿو.“
بابا منهنجو وات کولي نڙيءَ جي تلاشي ورتي. چڱي طرح ڏسڻ کان پوءِ چيائين، ”تنهنجي نڙيءَ ۾ مون
کي ته ڪابه شيءِ اٽڪيل نظر نه ٿي اچي.“
مون پوست محسوس ڪندي چيو، ”منهنجو ساهه ٿو منجهي، بابا. منهنجي نڙيءَ ۾ ضرور ڪا شيءِ
اٽڪي پيئي آهي.“
”هان، هاڻي خبر پيئي!“ منهنجي ننڍڙي ڀاءُ جانوءَ چيو. ”ڪالهه کان منهنجي ريل گاڏيءَ جي انجن
غائب آهي. گڏ منهنجي انجن.“
بابا جانوءَ کي آنڪ ڏني. هو هليو ويو.
ان وچ ۾ منهنجي نڙيءَ جو لنگهه سوڙهو ٿيندو ويو. ساهه جو سلسلو تڪليف ڏيڻ لڳو. مون ڳچيءَ تي
هٿ رکندي چيو، ”منهنجو ساهه ٿو منجهي، بابا.“
امان بيچين ٿي پيئي. پڇيائين، ”اوطاق واري بڙوت ٿڪ ته نه اچي اٿئي.“
تڪليف وچان ورائيم، ”مون کي ياد ناهي.“
”ياد ڪر.“
”مون کي ڪجهه ياد نه ٿو اچي.“
”اوطاق وارو بڙ ڳورو آهي، امان چيو، ”مان سمجهان ٿي، تو اُتي ضرور ٿڪ اچائي آهي. مان هاجران
مستانيءَ کي گهرائي ٿي وٺان. تنهنجي نڙيءَ تي غيبيات جواثر آهي.“
”نو ٽاڪ نانسينس (بڪ بڪ نه ڪر)،“ بابا ڪاوڙجي ويو. چيائين، ”نو (نه) هاجران مستاني. مان
پنهنجي سن (پٽ) کي ڪنهن سٺي فزيشين، يعني ڊاڪٽر کي ڏيکاريندس. ڪئڪ ريڊي (جلدي تيار
ٿي).“
بابا مون کي حيدرآباد جي هڪ مشهور ڊاڪٽر وٽ وٺي آيو.

ڊاڪٽر سرسري تپاس کان پوءِ ويهه رپيا وٺي کيسي ۾ وڌا. بابا کي چيائين، ”پوڙها، تنهنجي پٽ کي
ڪجهه به ڪونهي. بلڪل چاڪ چڱو ڀلو آهي.“

”چڱو ڀلو فقط ڏسڻ ۾ ٿو اچي،“ بابا منهنجيءَ ڳچيءَ تي هٿ رکندي چيو، ”هن کي نڙيءَ ۾ آرٿميٽڪ
(حساب) آهي.“

”ڪجهه ڪونهيس،“ ڊاڪٽر چيو ”مڪر ٿو ڪري وٺي وڃينس.“

بابا کي اطمینان نه ٿيو. ڊاڪٽر کي چيائين، ”وات مني لات (پيسو ڪهڙي شيءِ آهي) لُڪ ماءِ سن ونس
مور (هڪ دفعو ٻيهر منهنجي پٽ کي تپاس). آءٌ ريڊي، ٽيڪ ريڊي ٽوينٽي (مان وڌيڪ ويهه رپيا ڏيڻ لاءِ تيار
آهيان).“

ٻيهر في جا ويهه رپيا وٺي ڊاڪٽر کيسي ۾ وجهي ڇڏيا. پوءِ ٻيهر منهنجي تپاس شروع ڪيائين.
منهنجي وات ۾ ٿرما ميٽر وجهي، نبض تي هٿ رکيائين. اک واچ تي رکيائين. منت ڪن ۾ وات مان ٿرما
ميٽر ڪڍي ٽيبل ليمپ جي روشنيءَ ۾ جاچيائين.

پڇيائين، ”بک لڳيئي ٿي.“

هاڪار ۾ ڪنڌ لوڏيم.

”اڄ لڳيئي ٿي؟“

هاڪار ۾ ڪنڌ لوڏيم.

”بک به لڳندي اٿس، اڄ به لڳندي اٿس،“ بابا ڳالهائين. چيائين،

”بَتَ (پر)، منهنجي پٽ کي نڙيءَ ۾ آرٿميٽڪ آهي، يعني حساب آهي. ڪجهه به کائي پي نٿو سگهي.
ساهه منجهيس ٿو.“

مون ڊاڪٽر کي چيو، ”اٿين محسوس ڪيان ٿو، جڻ ته نڙيءَ ۾ ڪا شيءِ اٽڪي پيئي آهي.“

”هون.“ ڊاڪٽر ڪنڌ لوڏيو. پوءِ پنهنجي ساڄي هٿ ڏسڻ سان، (جيڪا سگريٽن جي دونهي ۾ هيڊي

ٿي ويئي منهنجين اکين کي اٿلائڻ لڳو. مون کي ڊاڪٽر جي آڱرين مان ڌپ آئي.

چيم، ”اکين ۾ ڪجهه ڪونهي ڊاڪٽر. منهنجيءَ نڙيءَ ۾ ڪا شيءِ اٽڪي پيئي آهي.“

پڇيائين، ”سگريٽ چڪيندو آهي؟“

وراڻيم، ”واڻ جي ڪٽ چڪڻ کان سواءِ ٻي ڪا به شيءِ نه چڪيندو آهيان.“

”اکين آڏو ٽورو ڏسندو آهيان.“

”نه. ڪجهه ڏينهن کان فقط ڏينهن جا تارا ڏسندو آهيان.“

”ڪڏهن ڦيري آئي اٿئي.“

”سمجھ ته ڦيرين ۾ آهيان.“

ڊاڪٽر چيو ”اڳاڻو به تو بلڪل ساڳيا جواب ڏنا هئا.“

ورائيم، ”اڳاڻو تو به بلڪل ساڳيا سوال پڇيا هئا.“

ڊاڪٽر صاحب اسٽيٽسڪوپ کڻندي چيو ”سامهون ليتي پيءُ.“

سامهون پٽ وٽ ٽيبل جهڙين تنگن مان هڪ مستطيل تختي تي کير جهڙي اڇي چادر وڇايل هئي.

اڇي اُجري چادر ڏسي مون کي مٿي پليد ٿيل ايفروايشين امن ياد آيو.

ڊاڪٽر چيو ”ڪهڙن پورن ۾ پئجي ويو آهين. جلد ڪر. ٻاهر مريضن جي لائين لڳي پيئي آهي.“

مان اڇي چادر تي بالمر بڻجي ويهي رهيس. ڊاڪٽر چيو ”بوت لاهي ليتي پيءُ.“

بابا پريان رڙ ڪئي، ”متان بوت لاٿو اٿئي.“ پوءِ ڊاڪٽر کي چيائين، ”منهنجي پٽ جي پيرن ۾ برباد

ڪندڙ بدبوءِ هوندي آهي. بيد سميل (خراب بوءِ). رپڙائي بوت لاهيندو ته تون رڙيون ڪري اسپتال مان

پڇي ويندين.“

ڊاڪٽر ڪاوڙ مان ڪنڌ کي لوڏو ڏنو. پوءِ چيائين، ”ڇڱو بوت سميت ليتي پيءُ.“

مان ليتي پيس. بابا منهنجي ڀرسان اڇي بينو. ڊاڪٽر کان پڇيائين، ”ننڍ ٿو ڪرائينس ڇا. ويل، گڏي

گڏي (ڏاڍو ڇڱو).“

ڊاڪٽر ڪنن مان اسٽيٽسڪوپ ڪڍي، بابا ڏانهن نهاريندي چيو ”پوڙها، تون مهرباني ڪري وڃي

ٻاهر ويهه. منهنجو وقت خراب نه ڪر.“

”ويل!“ بابا حيرت مان ڊاڪٽر ڏانهن ڏسندو ٻاهر هليو ويو. ڪمري ۾ ڊاڪٽر ۽ مان رهجي وياسين.

ڊاڪٽر چيو ”قميص مٿي ڪر.“

مون قميص مٿي ڪري، ٻيٽ ۽ سينو ڊاڪٽر جي حوالي ڪري ڇڏيو. ڊاڪٽر منهنجو سينو تپاس

لڳو. اسٽيٽسڪوپ جي ٿڌي ٿڌي ڦٽ هڏائين سيني تي هيڏانهن هوڏانهن لڳائڻ لڳو.

مون آهستي چيو ”ڊاڪٽر صاحب، مون کي سيني ۾ ڪابه تڪليف نه آهي. منهنجي نڙيءَ ۾ ڪا شيءِ

اٽڪي پيئي آهي. ساهه نٿو ڪجي.“

”ماڻ ڪر.“ ڊاڪٽر چڙب ڪيندي چيو ”وڏو ساهه ڪڍ.“

”اها ئي ته گڙبڙ آهي ڊاڪٽر، جو وڏو ساهه ته ڇا، ننڍو ساهه به ڪٿي نٿو سگهان.“

”ڳالهائڻ بند ڪر.“

ڊاڪٽر صاحب ڪاوڙ جو تڪو هو. چيائين، ”هاڻي اٿي ويهه.“ مان اٿي وينس. هن منهنجي پٺيءَ تان

قميص مٿي ڪري ڇڏي.

۽ اسٽيٽسڪوپ جو ٽڙو ٽڙو لوھ منهنجي ڪرنگهي ۽ پاسرين تي رڪڻ لڳو. مون کي ڊاڪٽر جي بيوقوفيءَ تي خار لڳا. چيومانس، ”يار ساھ منهنجي نڙيءَ ۾ اچي ڦاٿو آھي، ۽ تون لڳو پيو آھين منهنجي پٺيءَ کي!“

”وڏو ساھ ڪڍ.“

”وري ساڳي ڳالھ! سائين عرض ڪيم ته منهنجي نڙيءَ ۾ ڪجهه اٽڪي پيو آھي. هيٺ جو ساھ هيٺ ۽ مٿيون مٿي رهجي ويو آھي.“

”ڪوشش ڪر.“

مون وڏي ساھ ڪڍڻ جي ڪوشش ڪئي. اکين اڳيان اوندهه اچي ويئي. مٿو وڃي ڪاٺ جي تختي سان لڳو. ڊاڪٽر جو اسٽيٽسڪوپ ڪنن مان نڪري منهنجي پٺيءَ هيٺان پورجي ويو.

”اُٿي، ڊاڪٽر رڙ ڪئي، ”بيوقوف!“

ڊاڪٽر جي رڙ ٻڌي بابا اندر هليو آيو. چيائين، ”ڊونٽ ڊرڪو مائي سڪ سن (منهنجي بيمار پٽ کي ڊرڪو نه ڏي).“

”تون وڃي ٻاهر ويھ، پوڙھا،“ ڊاڪٽر واچ ۾ وقت ڏسندي چيو ”مان ڪنسلٽنگ فزیشن آھيان، ڪو معمولي ڊاڪٽر نه آھيان.“

بابا ٻاهر هليو ويو. ڊاڪٽر مون کي اُٿاري ويهاريو ۽ اسٽيٽسڪوپ سان منهنجيون پاسريون تپاسڻ لڳو. تپاسيندي جڏهن ڪڇ وٽ پهتو تڏهن مون کان برداشت ٿي نه سگهيو. چيم، ”مون کي سخت ڪٽڪٽائي ٿي ٿئي ڊاڪٽر. ڪڇ وٽان اهو عجيب اوزار پري ڪر، نه ته ڪٿي ڪلي نه ويهان.“

ڊاڪٽر اسٽيٽسڪوپ جي ٽوٽڙي اڳيان ڦيرائي منهنجي سيني تي رکندي چيو ”ڪنگھ.“

”ڪنهن تي؟“

”ڪنگھ. ڪنگھڙ به نٿو ڄاڻين!“

مون ڪنگهيو.

”اڙي بابا منهنجي منهن ۾ ڇو ٿو ڪنگهين،“ ڊاڪٽر ناراض ٿيندي چيو ”ٻئي پاسي منهن ڪري ڪنگھ.“

مون ٻيهر ڪنگهيو پٽ ڏانهن منهن ڪري

”اڙي ڪنگهين ٿو يا نٿولي ٿو ڪرين!“

”بي وقتو ڪنگھڙ بس ائين ئي هوندو آھي.“

”زور سان ڪنگھ، هيئن – ڪئون ڪئون، ڪئون ڪئون.“ ڊاڪٽر ڪنگهي ڏياريو.

مون ڊاڪٽر جي اهل ڪندي زور سان ڪنگهڙ شروع ڪيو. ڪنگهڙ جي دوران ڊاڪٽر مون کي تپاسيندو رهيو. ان وچ ۾ مون محسوس ڪيو ته منهنجي نڙيءَ ۾ ڦاٿل نامعلوم شيءِ نڙيءَ ۾ وڌيڪ پختي ٿيندي ويئي. ساھ منجهڙ لڳو.

ڊاڪٽر چيو ”ڪنگهڙ بند ڪر.“

مون ڪنگهڙ بند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ڪنگهڙ زندگيءَ ۾ غمن وانگر اچڻ شروع ڪيو ته بس ايندي رهي.

”اڙي ڪنگهڙ بند ڪر.“

”ڪئون ڪئون، ڪئون ڪئون.“

”اڙي چيو مانءُ ته ڪنگهڙ بند ڪر.“

”ڪئون ڪئون، ستل سور ۽ پراڻي ڪنگهڙ کي نه جاڳائبو آهي، ڊاڪٽر صاحب.“

ڊاڪٽر صاحب پنهنجي خاني مان هڪ گوري ۽ ٿيل تان پاڻيءَ جو گلاس کڻي آيو. ان وچ ۾ مان زور شور سان ڪنگهندو رهيس. مون کي گوري ۽ پاڻيءَ جو گلاس ڏيندي چيائين، ”ڦڪ.“

”وات (چا ڦڪ!) بابا منهنجي ڪنگهڙ جو آواز ٻڌي اندر هليو آيو.

چيائين، ”فرگيت نات (وسار نه) منهنجي پٽ کي نڙيءَ ۾ ارٿميٽڪ، يعني حساب آهي. ساھ ته چڱي طرح کڻي ٿو. گوري نات پاسيبل ڪائيندو (گوري کائي نه سگهندو).“

”پوڙها، تون ٻاهر ويهه. خبردار جو ٻيهر اندر آيو آهين. سٺي هٽندو مانءُ“ بابا کي پڇاڻڻ کان پوءِ ڊاڪٽر مون کي گوري ڏيندي چيو ”وات ۾ وجهي چوس. ڳڙڪاڻن جي ضرورت ناهي.“

مون گوري وات ۾ وجهي چوسڻ شروع ڪئي.

ڪنگهڙ بند ٿي ويئي.

”ليٽي پٽءُ“ ڊاڪٽر مون کي ٻيهر لپٽائي ڇڏيو. پيٽ ۽ سيني تان قميص پري ڪري ڇڏيائين.

مون ڊاڪٽر کي چيو ”منهنجي هائي ڪاٺيءَ تي نه ويجهانءِ. مرض جو سبب ڳولي جلد ڪا دوا ڏي. مان مريو ٿو ويهان. هاڻ منهنجي نڙيءَ ۾ ڦاٿل شيءِ قابو ٿيندي ٿي وڃي.“

ڊاڪٽر صاحب پنهنجن ٻنهي هٿن جون آڱريون، آڱوڻن کان سواءِ، منهنجي پيٽ ۾ تنبڻ شروع ڪيون. اهو سلسلو هنيا و کان شروع ڪري دن کان هيٺ نرن تائين، ۽ پيٽ جي هڪ پاسي کان ٻئي پاسي تائين جاري رکيائين. ائين محسوس ڪيم، جڻ ڊاڪٽر منهنجي پيٽ تي هر ڪاهي رهيو هو.

”چا پيو ڳولين، ڊاڪٽر.“

ڊاڪٽر جواب نه ڏنو. آڱرين جو هر ڪاهيندو رهيو.

ورائي پڇيومانس، ”منهنجي پيت ۾ ڪارون جو خزانو ته نه ٿو ڳولين.“
هو خاموش رهيو ۽ پنهنجي ڪم ۾ مشغول رهيو. پوءِ منهنجين تاڙين هيٺان آڱريون تنبي اهڙو زور
ڏنائين جو مون کان دانهن نڪري ويئي. دانهن ٻڏي ڊاڪٽر وڌيڪ زور ڏنو. مون کان نڙيءَ ۾ ڦاٿل شيءِ جو
خيال وسري ويو.

مون تڪليف وڃان چيو ”متان وڌيڪ زور ڏنو اٿئي، ميان اسان سنڌين جي پيت ۾ اهڙو بارود ڀريل
آهي، جو جيڪڏهن هيڪر ڦاٽو ته نظام شمسيءَ جو ڪاروبار درهم برهم ڪري ڇڏيندو.“

”وات هڻڻ بند ڪر.“ ڊاڪٽر خاڻ مان چيو ”پير لتڪائي ويهه.“

مان پير لتڪائي وينس. ڊاڪٽر منهنجن ڳوڏن تان سٿڻ مٿي ڪري رٻڙ جي مٽرڪي سان ڳوڏن جي
خاص رڳ ڪٽڻ شروع ڪئي. مٽرڪي جو ڌڪ لڳڻ شرط تنگ اُچل ڪاڏي پئي. تنگن کي اُچلون ڪارائي
ڊاڪٽر پنهنجي ڪرسيءَ تي وڃي ويٺو. مان اُٿي وڃي ميز جي ٻئي پاسي سندس سامهون ٿي وينس.

ڊاڪٽر کان پڇيم، ”ڊاڪٽر هڪڙي ڳالهه ته ٻڌاءِ، مصيبت

منهنجيءَ نڙيءَ ۾ آهي. منهنجو ٿو ساھ منجهي، ۽ تون پيت جي تلاشي پيو وٺين. ائين ڇو؟“

هڪ چمڪندڙ چمٽو ڪٽندي چيائين، ”وات ڪول.“

مون وات نه ڪوليو.

”وات ڪول.“

مون وات نه ڪوليو.

”اڙي پوک، چوانءِ ٿو وات ڪول.“

چيم، ”جيڪڏهن تون ان غلط فهميءَ ۾ مبتلا آهين، ته ان جهرڪي چاپ چمٽي سان منهنجي نڙيءَ

مان ڦاٿل شيءِ ڇڪي ڪڍي وٺيندين، ته پوءِ ليل آهين.“

”اڙي، تون ماٺ ڪري وات ڪول،“ ڊاڪٽر ڪاوڙ مان چيو.

پڇيومانس، ”ڪٿي منهنجي زبان پٽڻ جا ساڻباها ته نه پيو ڪرين.“

”مريض ته ناهين، اصل مٿي جو سور آهين،“ ڊاڪٽر بيزار ٿيندي چيو ”وات ڪول خدا جي واسطي.“

عرض ڪيومانس، ”اها زبان ئي ته آهي، جنهن سان اندر جو حال اوري سگهان ٿو.“

ڊاڪٽر چيو ”ڇڱو ڀلا ڇٽءُ — الله.“

مون چيو ”الله.“

الله چوڻ سان وات کليو. ته ڊاڪٽر به هڪدم چمڪندڙ چمٽو منهنجي وات ۾ وجهي ڇڏيو. چمٽي سان
زبان کي زور ڏيئي، نڙ گهٽ ويڪرو ڪري، منهنجي وات ۾ جهاتي پاتائين. ٻئي هٿ سان تارچ ٻاري

منهنجو اونداهو وات روشن ڪيائين. ڪجهه دير تائين نٿي، نٿيءَ جو لنگهه ۽ نٿ گهٽ ڄاڇڻ کان پوءِ ڇمڻو منهنجي وات مان ڪڍي، تارچ وسائي ڇڏيائين.

بابا ٻين تي هلندو ڪمري ۾ لنگهي آيو. ڊاڪٽر کان پڇيائين، ”منهنجي سن (پٽ) جي ويڊ - ڪٽ يعني آپريشن ته نه پيو ڪرين.“

ڊاڪٽر ورائيو، ”تنهنجي پٽ کي ڪا به ظاهري بيماري نه آهي.“ پنهنجا اوزار رڪندي ڇيائين، ”تنهنجي پٽ کي وهم آهي.“

”وات وهم!“

”وهم.“

مون چيو، ”منهنجو ساهه ٿو منجهي ڊاڪٽر. مون کي ائين ٿو محسوس ٿئي، جڻ بغير خارجي قوتون منهنجي نٿيءَ تي نهن ڏيئي منهنجي نٿيءَ ۾ ڦاٿل شيءِ کي ڇڻڻ جي ڪوشش ڪري رهيون آهن.“

”اهو سڀ وهم آهي.“ ڊاڪٽر چيو، ”منهنجو وقت خراب نه ڪيو. مان ڪنسلٽنگ فزیشن آهيان. ڪو معمولي ڊاڪٽر نه آهيان.“

”منهنجو ساهه ٿو منجهي ڊاڪٽر.“ مون تڪليف وڃان چيو، ”منهنجي نٿيءَ ۾ ڦاٿل شيءِ ڦير يون پائي رهي آهي.“

”سڀ وهم آهي.“ ڊاڪٽر ڪاوڙ منجهان چيو، ”وڃو وڃو. پوڙها، وٺي وڃ پنهنجي پٽ کي.“

بابا جا ڪلها انگريز ايڪٽرن وانگر اُڀا ٿي ويا. ڇيائين، ”ماءُ سن ڊاءِ - اينڊ يو ٽيل گو گو! (منهنجو پٽ مري رهيو آهي، ۽ تون چوبن ٿو وڃو!)“

ڊاڪٽر صاحب ميز جي پاسي ۾ ڪتل بٽڻ تي آڱر رکي. گهنٽيءَ ٻرڙا ٽ ڪيو. هڪ ڇهه فتورا وٺ جهڙو پٽيوالو اندر آيو. ڊاڪٽر اسان ڏانهن اشارو ڪندي کيس چيو، ”هن پوڙهي، ۽ پوڙهي جي جوان وهمي پٽ کي ڏکا ڏيئي اسپتال مان ٻاهر ڪڍي ڇڏي.“

بابا رڙ ڪئي، ”وات! انسليت!“

راوڻ اسان کي اسپتال مان عزت سان ڪڍي ڇڏيو.

بابا ۽ مان جرنيل هوش محمد شيدي روڊ تي اچي بيٺاسين.

بابا چٽائي منهنجي منهن ۾ نهاريو. پڇيومانس، ”ڇا پيو ڏسين بابا.“

ڇيائين، ”پانيو هوم شايد مڪر پيو ڪرين. پر نه. تنهنجا لاهه نڪري ويا آهن. تنهنجي نٿيءَ ۾ ضرور ڪا شيءِ اٽڪي پيئي آهي. توهان ٽربل (ويڌن) آهي.“

پڇيومانس، ”مان مري ويندو سانءِ بابا. منهنجو ساهه ٿو منجهي. پوست ۾ روح ساڻو ٿيندو پيو وڃي.“

”گاڊ از گريت (الله وڏو آهي)،“ بابا چيو ”اھو ايڪترن جھڙو ڊاڪٽر مون کي فرست سائيت (پهرين نظر) ۾ چسو ڏسڻ ۾ آيو هو. جڏو مرض به سڃاڻي نه سگهيو! وات وات ڊاڪٽر هيئر (هتي ڪهڙا ڪهڙا نه ڊاڪٽر پيا آهن).“

دل ٻڌندي پئي ويئي. اکين آڏو هر ڪا چُرندڙ ۽ اُڻچُرندڙ شيءِ جهڪي ٿيندي ويئي. ائين پئي محسوس ٿيو جڻ ماحول تي سچ پچ ڪوهيڙو لهي آيو هو. مان بابا کي چيو ”مون کي گهر وٺي هَل. مان آرام سان مرڻ چاهيان ٿو.“

”ڊيٽ! نو نوماءِ سن (موت! نه منهنجا پٽ)“ بابا مون کي پيار پيريل نگاهن سان ڏسندي چيو ”ڊونٽ اولڊ فادر ساري (پنهنجي ڪراڙي پيءُ کي اهو چئي ڏک نه ڏي).“

بابا ويچار ۾ پئجي ويو. نرڙ تي گهنج چٽا ٿي بينس. مون سمجهيو هو مسٽر بينجامن سان گذاريل وقت ياد ڪري رهيو هو. پر ائين نه هو. بابا چيو ”مون کي هڪ گريت آئيڊيا (ڏاڍو سنو خيال) آيو آهي.“

”منهنجي ڪفن دفن جو؟“

”يو سلي (تون پوک آهين).“

”مان مري وڃان ته منهنجو لاش سنڌوءَ ۾ لوڙهائي ڇڏجانءِ، بابا.“

”نو ٽاڪ ڊيٽ (موت جي باري ۾ نه ڳالهائ).“

منهنجين تنگن مان ست نڪرندو ويو. ساهه ساڻو ٿيندو ويو. پانيم ڦهڪو ڪري پوندس. ڪهاڻي ختم ٿي ويندي. نڙيءَ ۾ ڦاٿل شيءِ جي باري ۾ ڪابه خبر نه پوندي.

تڏهن بابا جو آواز ڪن پير. چيائين، ”مون ڊسائيد (فيصلو) ڪيو آهي، ته توکي اوڏ ويڄ کي ڏيکاريندس.“

”اوڏ ويڄ ڪهڙو؟ جيڪو جن ڪيندو آهي؟“

”رانگ رانگ (غلط). جن بهرام خان پوپو ڪيندو آهي.“

”اوڏ ويڄ ڪير آهي؟“

”پليٽو جو فادر آهي (افلاطون جو پيءُ آهي).“ بابا چيو ”هڪ نظر ۾ مرض سڃاڻي وٺندو آهي.“

”ته پوءِ ٿيندو ٿي اوڏ ويڄ ڏانهن وٺي هليو ها.“

”اولڊ مين فرگيٽ (مون ڪراڙي کان وسري ويو). دير نيور مائينڊ (پرواهه نه ڪر). هَل.“

تڪليف کان منهنجيون اکيون بند ٿي ويون. هرڪو آواز اوڀرو ٿي ويو. مون کي سڏ نه پيئي ته بابا ڪهڙي سواريءَ ۾ چاڙهي مون کي اوڏ ويڄ وٽ وٺي آيو.

”بالڪا اڪيون ڪول.“ آواز تي اڪيون ڪوليم. اوڏ ويڄ منهنجي سامهون ڌرتيءَ تي پلٽي ماري ويٺو هو. بدن

پيوت هوس. مون کي ائين لڳو جڏهن هو هڏ چم جو ٺهيل نه هو. بلڪ سنڌ جي چيڪي مٽيءَ جو مجسمو هو. — قديم دور جي کنڊرن جو پتلو هو. هن منهنجين اکين ۾ اڪيون وجهي ڇڏيون. مون سندس نگاهن مان نٿو محسوس ڪيو.

بابا کان رهيو نه ٿيو. چيائين، ”ويج، چوڪر جون اڪيون ٺيڪ آهن. ارٿميٽڪ (حساب) نٿيءَ ۾ اٿس. نٿيءَ ۾ چوي ٿو ڪا شيءِ اٽڪي پيئي اٿس.“

ويج ورائيو ”اندر ۾ جهاتي پائڻ لاءِ اڪيون ڳڙڪين جو ڪم ڏينديون آهن.“

”لا علاج آهي!“ بابا بيحد حيرت وچان چيو. سندس لهجي ۾ ڏک هو. اڪيون غم کان آليون ٿي پيس.

”ها.“ ويج ورائيو ”تنهنجي پٽ جو مرض لا علاج آهي. دنيا جو ڪوبه ڊاڪٽر يا حڪيم سندس علاج ڪري نه سگهندو.“

بابا حسرت سان مون ڏانهن ڏٺو. هو اوچتو مون کي بيحد پوڙهو ۽ ضعيف نظر آيو. اڪين جون پتليون

پاڻيءَ ۾ ٻڏي ويس. هيٺيون چپ ڪنٺ لڳس. آواز ڀرجي آيس. ويج اوڏ کان پڇيائين، ”ويج، منهنجي پٽ کي ڪهڙي بيماري آهي.“

ويج ورائيو ”تنهنجي پٽ جي ساهه ۾ موهن جو دڙو اٽڪي پيو آهي.“ ■

ڪاري ڪٿي آهي

ٻارن کي الاءِ ڪيئن ڀڙڪ پئجي ويئي ته پاڙي جي ڪنهن گهر ۾ هڪ ڪاري آڻي رهائي هئائون جنهن کي اُس ويل ڪهي، ڳيا ڳيا ڪري واه ۾ اڇلائي ڇڏيندا. ٻارن لاءِ اها خبر حيرت انگيز هئي. ٻارن کي اها ڳالهه اصل سمجھ ۾ نه پئي آئي ته ڪاريءَ کي اُس ويل ڇو ڪهي ڇڏيندا؟ رنگ جو ڪارو هئڻ ڇا ڏوهه آهي؟ هڪ ٻار ڏاڍو فڪرمند ٿي پيو. ڪڏهن مٿو پئي ڪنهيائين، ڪڏهن نڪ مان گينگا پي ڪڍيائين. هن ٻين ٻارن کي چيو ”يار منهنجي ننڍي پيٽ مٿي به ڏاڍي ڪاري آهي. هن کي به ته نه ڪهي ڇڏيندا؟“

”ڍولڻ، تنهنجي پيٽ ڪيتري ڪاري آهي؟“ هڪ ننڍڙي نينگر پڇيو.

ڍولڻ ورائيو. ”سج لهڻ کان پوءِ ڪنهن کي نظر نه ايندي آهي.“

”ابول.“ نينگر واٽڙو ٿي ويو. پڇيائين، ”تنهنجي پيٽ تندرست نه آهي؟“

”نه نه، تندرست آهي.“ ڍولڻ ورائيو. ”تندرست کان ڪجهه گهٽ ڪاري آهي.“

اوچتو ٻارن هڪدم هڪ مهل پاڻ ۾ ڳالهائڻ شروع ڪيو. سمجھ ۾ نه پئي آيو ته ڪنهن ڇا پئي ڳالهائيو. هڪ ٻار ڪجهه برجستو هو. هن جو نالو مترڪو هو. هن سڀني کي ماڻ ڪرائيندي چيو ”معاملو گڙهڙ آهي. اسان کي پنهنجي پنهنجي گهر ۾ ڪاربن جو فڪر ڪرڻ گهرجي.“

ٻار فڪر ۾ پئجي ويا. طمنجي چيو ”منهنجي ماءُ ڏاڍي ڪاري آهي.“

”منهنجي ماءُ تنهنجي ماءُ کان وڌيڪ ڪاري آهي.“ مترڪي چيو ”منهنجي ماءُ شيدائي آهي.“

وڏي بحث مباحثي ۽ سوچ ويچار کان پوءِ فيصلو ٿيو ته سڀ کان اڳ ٻار پنهنجي پنهنجي گهر ويندا. گهر ۾ جيڪا به ڪاري عورت هوندي ان کي خطري کان آگاهه ڪندا. ان کان هڪدم پوءِ پاڙي جي ڪنهن گهر ۾ قيد ڪاريءَ کي بچائڻ جي ڪا ترڪيب سوچيندا.

ٻار پنهنجن پنهنجن گهرن ڏانهن روانا ٿي ويا. ڊوڙندي ۽ سهڪندي سڀ کان اڳ ڍولڻ پنهنجي گهر پهتو. هيڏانهن هوڏانهن ڏٺائين. پوءِ وڏي واک ماءُ کان پڇيائين. ”امان مٿي ڪٿي آهي؟“

ماءُ ورائيو. ”مون کي ڪهڙي خبر ته ڪني چوري ڪٿي آهي. گهٽيءَ ۾ ڌڪا پئي کائيندي هوندي.“

ڍولڻ گهٽيءَ ۾ ڪاهي پيو. سندس پنجن سالن جي پيٽ مٿي پاڙي جي ٻين ٻارڙين سان راند ڪري رهي هئي. ڍولڻ پيٽ کي هنج ۾ کڻي ورتو ۽ گهر موٽي آيو. پيٽ کي ماءُ جي هنج ۾ ڏيندي چيائين، ”لڪائي

چڏينس. ڪهڙو آيا اٿس.

ماءُ کيس چڙب ڪڍي، ”موٽا، مٿو ته نه ڦري ويو اٿئي؟“

”منهنجو مٿو جائيتو آهي.“ ڊولڻ چيو ”ڪات ڪهاڙا ڪٿي آيا آهن. ڪنهن به ڪاريءَ کي نه چڏيندا.“

ماءُ ڊولڻ کي ٿڌ وهائي ڪڍي، ڊولڻ جا ماشا گم ٿي ويا. ماءُ چيو ”موٽا بيحياءِ، پتڪڙي پيٽ کي

ڪاري ٿو چوبن!“

”ڪاري ناهي ته پيو وري چاهي!“ ڊولڻ رنڌڻي مان تنو ڪڍي آيو. ڪاوڙ ڪندي چيائين. ”ذري گهٽ هن

تئي جهڙي ڪاري آهي. لڪائي چڏينس. ڪهي ڳيا ڳيا ڪري چڏيندس.“

متيريءَ گهرڙي ڊولڻ کي پوندو ڏٺو. پوءِ ڇپ ڪڍي ڏيکاريا نيس. ماءُ پادر ۾ هٿ وڌو. ڊولڻ وٺي پڳو.

ذري گهٽ ساڳئي وقت طمنچو گهر پهتو. ماڻس اُن مهل مينهن جو ڪير پي ڏهيو. هو پاڪر پائي ماءُ سان

چنبڙي پيو. ماڻس پري ڪندس چيس، ”اصل نه ڏيندي مانءُ ٽڪو به، موٽا جوٽاري.“

طمنچو وري وڃي ماءُ سان چنبڙي پيو. روڻهار کي آواز ۾ چيائين. ”امان، تنهنجو خير ڪونهي. توکي

ڪهڙو وارا پاڙي ۾ پهچي ويا آهن.“

ماڻس ڪن کان چڪي طمنچي کي پنهنجي سامهون بيهاريو. ”چورا، اهو وري ڇا پيو چوبن؟“

”هڪڙي ڪاريءَ کي اُسر ويل ڪهي، ڳيا ڳيا ڪري واه ۾ لوڙهي چڏيندا.“ طمنچي چيو ”تون به

گهٽ ڪاري ناهين امان. تون ڪٿي لڪي پئي. توکي به ڪهي چڏيندا.“

”اڙي بدبخت چورا!“ ماءُ طمنچي کي بجا هڻندي اٿي بيٺي. چيائين، ”بيشرم، ماءُ کي ڪاري ٿو چوبن!“

”مون کي مارين چوئي؟“ طمنچي سنگهه اڳهندي چيو. ”تون هن مينهن کان گهٽ ڪاري ناهين.“

ماءُ لٽ ۾ هٿ وڌو. طمنچو وٺي پڳو.

لڳ ڀڳ ساڳئي وقت مٽر ڪو به پنهنجي گهر پهتو. سندس ماءُ ڪيچ مڪران جي شيدائي هئي.

مٽر کي ماءُ کي چيو ”امان تون هڪدم ڪيچ مڪران هلي وڃ.“

ماءُ پڇيو. ”چوڙي؟“

مٽر کي چيو ”ڪارين کي ڪهڙو وارا پهچي ويا آهن.“

ماءُ لاپرواهيءَ سان چيو ”ڀلي ڪهن.“

مٽر کي چيو ”تو کي به ڪهي چڏيندا.“

ماءُ مڪراني لهجي ۾ چيو ”مون کي ڇو ڪهندا؟“

مٽر کي چيو ”تون بنهه ڪاري آهين، ان ڪري“

”اڙي آئون ڪارو آهيان!“

مترڪي جي مڪراني ماءُ مذڪر کي مونث، ۽ مونث کي مذڪر ڪري ڳالهائيندي هئي. اصل چري ٿي پيئي. ”اڙي آئون ڪارو آهيان! آئون ڪارو آهيان!“

مترڪو ڊوڙپائي آئينو کڻي آيو. ماءُ کي ڏيکاريندي چيائين. ”تو ڪاري آهين، منهنجي ماءُ ڏس. هن آئيني ۾ ڏس. تون ڪاري آهين.“

ماءُ مترڪي کي چڪي پنهنجي سامهون بيهاريو ۽ پوءِ کيس نڪ تي ٽڪر وهائي ڪڍيائين. مترڪو رت جون نينديون وهائيندو هليو ويو.

ڪجهه دير کان پوءِ سمورا ٻار گهران مار موچڙو کائي موٽي آيا ۽ پاڻ ۾ حالي احوالي ٿيا. ڪواهڙو ٻار نظر نه آيو جنهن جي چڱيءَ چوڪي مرمت نه ٿي هجي. ڪنهن جي مٿي تي ڊول، ڪنهن جي نرڙ تي گومڙو ڪنهن جو چپ ڦاٽل، ڪنهن جو ڪن مروڙيل! هر ٻيو ٻار منڊڪائي پي هليو. گهر ۾ سڀني کي ٺاهوڪي مار ملي هئي. پاڻ ۾ گڏجي ويٺا. ٻارن کي ماجرا سمجھ ۾ نه آئي. ڊولڻ جي پيٽ مٿي صفا تندڻ جهڙي ڪاري هئي. ٻار مائٽس کيس ڪاري مڇڙ لاءِ تيار نه هئي! مترڪي جي ماءُ شيدائي هئي. ڏامر جهڙي ڪاري هئي، پر پاڻ کي ڪاري مڇڙ لاءِ تيار نه هئي. طمنچي جي ماءُ مينهن جهڙي ڪاري هئي، پر ڪاري چوڙ تي طمنچي کي ٺاهوڪي مار ڪڍيائين. ان ڳالهه تي سڀني کي حيراني گهٽ ۽ پريشاني وڌيڪ ٿي پيئي.

پنهنجي پريشاني دور ڪرڻ لاءِ ٻارن فيصلو ڪيو ته هو ڪيئن به ڪري ڪاريءَ کي وڃي ڏسندا. جنهن کي اُس ربل ڪهي. ڳيا ڳيا ڪري واه ۾ وهائي ڇڏيندا. ٻارن اصل ۾ ڏسڻ پئي چاهيو ته ڪاري ڪيتري قدر ڪاري هئي جو پنج ڇهه جاننا جوان کيس ڪهڙ لاءِ کانپ ڪڍي بيٺا هئا. ڪاريءَ کي ڏسڻ کان پوءِ کين خبر پئجي سگهندي ته ڪاريءَ جي ڪاري رنگ ۽ مٿيءَ ۽ طمنچي ۽ مترڪي جي مائٽن جي ڪاري رنگ ۾ ڪهڙو فرق هو؟ ان کان پوءِ هو معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا ته ڇا جڳ جهان ۾ ڪاري رنگ تي بندش پئجي وئي آهي، خاص ڪري عورت جي ڪاري رنگ تي، جو جيڪا به ڪاري عورت زور آورن کي نظر ايندي تنهن کي ڪهي ڇڏيندا!

ٻارن ذري گهٽ اقوام متحده جهڙي ايجنڊا پنهنجي سامهون رکي ۽ ان تي عمل ڪرڻ جو فيصلو ڪري ڇڏيو. سڀ کان اڳ ٻار ان کوجنا ۾ پئجي ويا ته ڪاريءَ کي ڪهڙي گهر ۾ قيد ڪري ويهاريو هئائون. پاڻ ۾ به ٿي، ٽوليون ٺاهي پاڙي جي گهرن ۾ اڃا سڃايو ڪاهي پيا. ڪونه ڪوبه ٺاهي وٺن. بال ڪنهن جي گهر ۾ اڇلائي هڪدم در کڙڪائين. ڇون، ”آنتي، اسان جو بال اوهان جي گهر ۾ اچي ڪريو آهي.“ پوءِ لڳي وڃن بال ڳولڻ کي، پر نگاهون لائيت هائوس وانگر ڦيرائيندا رهن. ڪمرو ڪمرو جاچيندا رهن.

ڪڏهن پاڻي پيئڻ جو بهانو ڪري وڃي ڪنهن گهر جو در کڙڪائين. چون ”ماسي، اُس اصل ماري وڌو

آهي. تڏو پاڻي ته پيئار.“

ٻارن کي نه هو هوش بک جو ۽ نه اُڃ جو. پري پري تائين ذري گهٽ سموري پاڙي جو سروي ڪري ورتائون. کين ڪٿي به ڪاريءَ جي ڪڙڪ پئجي نه سگهي. هر گهر ۾ ماحول روزمره جهڙو هو. سس ننهن نڙاڻ جا جهيڙا، ڏيرن ڏيرائين جا ڌمچر. ٻارن جو روج راڙو. پتون ۽ پاراتا - موٽا مريڻ، ٽيهڙ تپ چڙهيئي. شل جنگه پڇيئي، دستگير جي چپ پويئي. هر گهر مان نج سنڌي سڀيتا ليٽا پئي پاتا.

ٻار مايوس ٿي ميڙ ڪري ويهي رهيا. هڪٻئي کان پڇي پڪ پي ڪيائون ته پاڙي جو گهر کانئن رهجي نه ويو آهي. تڏهن طمنچي چيو ”ها، جيئنڊ پتاشي جو گهر رهجي ويو آهي.“

حيرت وچان سڀني پڇيو ”ڇو؟“

طمنچي چيو ”سندس گهر ٻاهران به ٿي جيپون بيٺل هيون.“

طمنچي جي ساٿي بوڙيندي چيو ”۽ جيپن ۾ گهانگهٽ مچن وارا هٿيار ڪنيون ويٺا هئا.“

ٻارن کي تعجب لڳو. معاملي جي ته تائين پهچڻ لاءِ ميڙ ڪري نڪري پيا. مٽرڪي سندن اڳواڻي پي ڪئي. جيئنڊ پتاشي جي گهر ٻاهران برابر ڪجهه جيپون بيٺل هيون. ڪجهه هٿياربند جيپن ۾ ويٺا هئا ۽ ڪجهه جيپن مان لهي بيٺا هئا. سگريٽن جا ڪش پئي هنيائون. مٽرڪي سوچ ويچار کان پوءِ طمنچي ۽ بوڙيندي کي وڌيڪ معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ مهم تي روانو ڪيو. پاڻ ٻين ٻارن سميت هندن جي ڊنل ڌرم شالا ۾ لڪي ويهي رهيو.

ڪجهه دير کان پوءِ طمنچو ۽ بوڙيندو موٽي آيا. خبر چار لهي آيا. طمنچي چيو ”جيئنڊ پتاشي جي اوطاق تي پتاشن جو سردار آيل آهي.“

مٽرڪي پڇيو ”۽ ڪاري؟“

طمنچي چيو ”ڪاري جيئنڊ پتاشي جي ڌيءَ آهي.“

بوڙيندي چيو ”ڪاريءَ کي يا ته ڪهي ڇڏيندا، يا پتاشن جو سردار ڪاريءَ کي سام ڪري پاڻ سان وٺي ويندو.“

سام اکر ٻارن لاءِ نئون هو. لفظ ٻڌي واٽڙا ٿي ويا. سام جي ڪا معنيٰ کين سمجهه ۾ نه پئي آئي. معنيٰ ته پري جي ڳالهه آهي، ٻارن کي سمجهه ۾ نه پئي آيو ته سام سنڌي لفظ آهي، انگريزي Sam آهي. اردو لفظ آهي، پارسي لفظ آهي، يا هندي لفظ آهي؟

بوڙيندي سٺي صلاح ڏيندي چيو ”هلو ته هلي سائين مراد علي مينڌري کان ٿا پڇئون.“

مراد علي مينڌرو رٽائرڊ پرائمري ماستر آهي. ايتري پينشن ملي ويندي اٿس جو تن ڏينهن کان پوءِ هڪ ويلو ماني کائي سگهندو آهي ۽ خدا جو ۽ حڪومت اسلامي جمهوريه پاڪستان جو شڪر ادا ڪندو

آهي.

مراد علي ميندرو ٻارن سان ملي خوش ٿيو. سام جي معنيٰ سمجھائڻ کان اڳ هن ٻارن کي چيو. ”مون کي اهو ڏسي ڏاڍي خوشي ٿي آهي ته سنڌ ۾ اڃا اهڙا ٻار ڄمن ٿا جن کي علم جو اونو آهي.“ ان کان پوءِ ماستر مراد علي ميندري مثال ڏيئي ٻارن کي سام جي معنيٰ سمجھائي. هن چيو ”سام جي معنيٰ آهي هڪ بيوس ٻڪريءَ کي خونخوار بگهڙ جي پناهه ۾ ڏيئي ڇڏڻ.“

ماستر مراد علي ميندري جي ڏنل مثال تي سوچيندي ۽ ويچار ڪندي ٻار ڊنل ڌرم شالا ۾ موٽي آيا. تيستائين کين ڏنل مثال جي معنيٰ سمجھه ۾ اچي ويئي. هنن محسوس ڪيو ته ڪاري قيدياڻي بيوس ٻڪري هئي ۽ پتاشن جو سردار خونخوار بگهڙ هو. ڪاري قيدياڻيءَ کي يا ته ڪهي ڇڏيندا، يا پتاشن جي سردار جي پناهه ۾ ڏيئي ڇڏيندا.

”پر، ڪاريءَ ڏوهه ڪهڙو ڪيو آهي؟“ ڊولڻ اوچتو سوال پڇي ٻار کي وائڙو ڪري ڇڏيو. هنن جو سمورو ڌيان ڪاريءَ جي ڪاري رنگ طرف هو. ڊولڻ جو سوال ٻڌي ٻار عجب وچان هڪٻئي ڏانهن ڏسڻ لڳا.

”ڪاريءَ جي ڏوهه بابت اسين پوءِ سوچينداسين.“ مترڪي چيو ”سڀ کان اڳ ڏسڻ گهرجي ته ڪاري قيدياڻي ڪيتري قدر ڪاري آهي جو منهنجي شيدياڻي ماءُ هڻي منهنجو بينونڪ پڇي وڌو آهي.“ ان ڳالهه سيني ٻارن کي منجهائي وڌو. ڪاري قيدياڻيءَ تائين پهچڻ ته ڪيئن پهچڻ! کيس ڏسن ته ڪيئن ڏسن! پاڻ ۾ صلاح مشوري کان پوءِ اها ذميداري مترڪي کڻي ورتي. ان ڪم ۾ مدد لاءِ هن طمنچي ۽ بوڙيندي کي ساڻ ڪنيو. باقي ٻار ڌرم شالا ۾ ويهي رهيا.

مترڪي، طمنچي ۽ بوڙيندي ڀريان ٿي ڀريان جيئن پتاشي جي گهر تي لامارا ڏنا. ڀرپاسي کان ٺهيل ٻين جائين جو جائزو ورتو. ائين ڪندي هو ٽيئي پاڻ کي هندي ۽ انگريزي فلمن جا جاسوس محسوس ڪرڻ لڳا. سندن همت وڌي ويئي. ڀولي وانگر بجليءَ جي ٽئين ۽ وڻن تي چڙهي ويا. اتان جيئن پتاشي جي گهر جو جائزو وٺندا رهيا. پوءِ جڏهن ملان کي چڪر ڏيئي مسيت جي موناري تي چڙهي ويا، تڏهن اتان کين ڏسڻ لاءِ جيئن پتاشي جي گهر جو سنو منظر مليو کين اڱڻ وائڪو نظر پي آيو. مڙس وڃي وينا هئا پتاشن جي جرڳي ۾ جنهن جو اجلاس اوطاق ۾ پي هليو. تنهن ڪري پڌر ۾ ڪو مرد هلندي ڦرندي ڏسڻ ۾ نه پي آيو. باقي جڏهن به ڪا زائفتان پڌر مان لنگهي پي تنهن ڪجهه گهڙي کن ترسي هڪ طرف ڏٺو پي ۽ پوءِ رڻي سان اڪيون اڳهي اڳتي هلي پي ويئي. غور ڪرڻ سان ٻارن محسوس ڪيو ته ان طرف ڪا ڪوئي هئي. هنن کي پڪ ٿي ويئي ته ڪاري ان ڪوئيءَ ۾ هئي. هنن ڪوئيءَ جو رخ ۽ نقشو ذهن نشين ڪري ڇڏيو ۽ مسيت جي موناري تان هيٺ لهي آيا.

جيئنڌ پتاشي جي گهر پٺيان سوڙهي گهتي هئي. ٻارن کي اندازو لڳائڻ ۾ دير نه لڳي ته ڪاري جنهن ڪوئيءَ ۾ قيد هئي. تنهن ڪوئيءَ جي پوئين پٽ سوڙهي. غليظ ۽ بدبودار گهتيءَ ۾ هئي. ٽيئي ٻار گهتيءَ ۾ پهچي ويا. گهتيءَ سان انيڪ گهرن جون پتيون بيٺل هيون. ٿورڙي سوچ ويچار کان پوءِ ٽيئي چٽا ڪاريءَ واريءَ ڪوئيءَ جي پٽ ٻاهران وڃي بيٺا. اهوڏسي سندن وڃڻ تي پيون ته پٽ ۾ مٿي هڪ روشنڌان هو ۽ روشنڌان ڀرسان بجليءَ جو پراڻو پول بيٺل هو.

گهتيءَ مان ڪنهن جي لنگهڻ جو امڪان ان ڪري گهٽ هو جو گهتيءَ ۾ گوڏي جيڏو گندو پاڻي بيٺل هو. ٻار جيئن ته وڏي مهم تي نڪتل هئا تنهن ڪري کين نه هئي ڪني پاڻيءَ جي پرواهه، نه ئي غلاظت جي، طمنچي ۽ بوڙيندي جي ڪلهن تي پير رکي مٽرڪو بجليءَ جي پراڻي پول تي چڙهي ويو. جڏهن چوٽ چڙهيو تڏهن ڳاٽ اڳتي ڪري روشنڌان مان ڪوئيءَ ۾ جهاتي پاتائين. هو ڪافي دير تائين اندر ڏسندو رهيو ۽ پوءِ آهستي آهستي هيٺ لهي آيو. مايوس پي لڳو. چيائين، ”ڪوئيءَ ۾ ڪاري ته ڪونهي.“

”ائين وري ڪيئن!“ طمنچو پولِي وانگر بجليءَ جي پول تي چڙهي ويو. روشنڌان کي ويجهو ٿي اندر جهاتي پاتائين. ڪافي دير تائين اندر ڏسڻ کان پوءِ هن ڪنڌ هيٺ ڪري مٽرڪي ۽ بوڙيندي ڏانهن ڏٺو ۽ وري جهاتي پاڻي روشنڌان مان اندر ڪوئيءَ ۾ ڏسڻ لڳو. ڪجهه دير کان پوءِ واٽڙو ٿي هيٺ لهي آيو. چيائين، ”برابر، ڪوئيءَ ۾ ڪاري ڪونهي.“

بوڙيندي کي مٽرڪي ۽ طمنچي جي ڳالهه تي اعتبار نه آيو. هو طمنچي ۽ مٽرڪي جي ڪلهن تي پير رکي بجليءَ جي پول تي چڙهي ويو. روشنڌان وٽ پهچي جهاتي پاڻي اندر ڪوئيءَ ۾ ڏٺائين. وري چرڪ ڀري ٻنهي سنگتين ڏانهن ڏٺائين، ٻيهر روشنڌان مان ڪوئيءَ ۾ ڏٺائين. ڪجهه دير کان پوءِ انڪار ۾ مٿو لوڏيندي هيٺ لهي آيو. چيائين، ”ٻار ڪوئيءَ ۾ ڪاري ته ڪونهي.“

طمنچو مٽرڪو ۽ بوڙيندو ڌرم شالا ۾ انتظار ڪندڙ پنهنجن ساٿين ڏانهن موٽي ويا. انهن سان حالي احوالي ٿيا. ڊولڻ پڇيو ”ته پوءِ ڪوئيءَ ۾ ڇا هو؟“

مٽرڪي وراڻيو ”ڪوئيءَ ۾ کير جهڙي هڪ اڇي چوڪريءَ کي ڪٽ سان ٻڏي ڇڏيو هئائون.“

هڪ ٻار پڇيو ”تو کي پڪ آهي مٽرڪا ته هوءَ ڪاري نه هئي.“

مٽرڪي وراڻيو ”هوءَ کير جهڙي اڇي هئي.“

طمنچي چيو ”هوءَ مڪڻ وانگر اڇي هئي.“

”مڪڻ ميرو هوندو آهي.“

مٽرڪي چيو ”هوءَ کير جهڙي هئي، صفا اڇي.“

”چوڪري مون به ڏٺي هئي.“ بوڙيندي چيو ”هوءَ ڏونڙي جهڙي اڇي هئي.“

طمنجي، بوڙيندي ۽ مٽرڪي جي شاهديءَ کان پوءِ ٻارن کي پڪ ٿي ويئي ته ڪوئي ۾ قيد ڪيل چوڪري ڪاري نه هئي، بلڪ اچي هئي. ٻارن کي تشوېش وٺي ويئي. هڪڙي ڪنڊي ۽ ٺوڙهي ٻار چيو. ”ائين ته ناهي، راجن رنگن جا نالا مٽائي ڇڏيا آهن! ڪاري رنگ کي اچو ۽ اچي رنگ کي ڪارو سمجھڻ لڳا آهن؟“

ڪنڊي جي ڳالهه تي ٻارن غور ڪيو ويچار ڪيو. هنن محسوس ڪيو ته رنگن وڏي گڙبڙ ڪري وڌي آهي. هو غلام محمد درزيءَ جي دڪان تي ويا. ڪائس اچي ڪپڙي ۽ ڪاري ڪپڙي جا ٻه ٽڪر ورتائون. هنن پاڻ ۾ ڪجهه اهم فيصلو ڪري ورتا. اول ماسٽر امداد علي مينڌري وٽ ويا. ماسٽر ٻارن کي ڏسي خوش ٿيو. پڇيائين. ”وري پنهنجي علم ۾ اضافو ڪرڻ آيا آهيو ڇا؟“

مٽرڪي ڪاري رنگ جو ڪپڙو ماسٽر کي ڏيکاريندي پڇيو ”سائين، اسان کي ٻڌايو ته هن ڪپڙي جو رنگ اچو ته ناهي؟“

”اڙي! چريا بريا ته نه ٿي پيا آهيو!“ ماسٽر حيران ٿيندي چيو. ”مٿو ته جائيتو آئون نه؟“
”اسان جي مٿي جو فڪر نه ڪريو سائين.“ مٽرڪي چيو. ”اسان کي ٻڌايو ته ڪپڙي جو هيءُ ٽڪر ڪهڙي رنگ جو آهي؟“

ماسٽر شڪجي پيو. ڪپڙو هٿ ۾ کڻي جاچي ڏنائين. پوءِ چيائين، ”ڪاري رنگ جو آهي – سئو فيصد ڪاري رنگ جو آهي.“

وري اچي رنگ جو ڪپڙو ماسٽر کي ڏيکاريندي مٽرڪي پڇيو. ”۽ هن ڪپڙي جي ٽڪر جو رنگ ڪهڙو آهي؟“

ماسٽر حيرت وڃان اچي رنگ واري ڪپڙي جو ٽڪر هٿ ۾ کڻي جاچي ڏٺو. چيائين. ”سئو فيصد اچو رنگ آهي – بنا ڪنهن شڪ شبه جي.“

ماسٽر مراد علي مينڌري کي حيران پريشان ڇڏي ٻار ٻاهر نڪري آيا. پنهنجي فيصلي تي عمل ڪرڻ لاءِ جيئند پتاشي جي گهر جو رخ ڪيائون. اڳواڻي مٽرڪي، بوڙيندي ۽ طمنجي کي ڏيئي ڇڏي هٽائون. واٽ تي ڪنهن به ڪنهن سان ڪونه ڳالهائون. ماڻ ڪري هلندا رهيا. جيستائين جيئند پتاشي جي گهر ٻاهران پهتا تيستائين پتاشن جي سردار پنهنجي فيصلي کان سڀني کي آگاهه ڪري ڇڏيو هو. سندس فيصلو راجن قبول ڪيو هو.

مايوس ٿيڻ جي باوجود مٽرڪو، بوڙيندو ۽ طمنجو اوطاق ۾ ڪاهي پيا. ٻيا ٻار اوطاق جي در ٻاهران بيهي رهيا. ايتري ۾ سموري جڳ جهان جي ٻارن کي به سموري مامري جي پٽڪ پئجي ويئي. ويا اوطاق جي در ٻاهران گڏ ٿيندا! طرحين طرحين جا ٻار هئا، ڪي سنهڙا، ڪي ٿلهڙا، ڪي بندرا، ڪي ڊگهڙا، ڪي

ڪارا، ڪي سانورا، ڪي اچڙا، ڇڻ سانوڻيءَ جو درياھ هو. ويو ٿي چڙهندو.

ٻارن کي ڏسي اوطاق ۾ چوڀول ٿيو. ٽيئي ٻار پتاشن جي سردار سامهون وڃي بيٺا. مٽرڪي پنهنجو ۽ پنهنجن ٻن ساٿين جو تعارف ڪرائيندي چيو. ”منهنجو نالو سائينءَ ڏنو ٿو پر آهي. ماڻهو مون کي مٽرڪو سڏيندا آهن. هيءُ آهي طمنچو پر اصلي نالو اٿس پير ڏنو واڍو ۽ هيءُ آهي خدا ڏنو ڪرڪلو. سڏيندا آهيونس بوڙيندو.“

پتاشن جو سردار ڪجهه تعجب وڃان ٻارن ڏانهن ڏسندو رهيو. راڄن مان ڪي ماڻهو الر ڪري اُٿيا، پر پتاشن جي سردار هٿ جي اشاري سان کين ويهاري ڇڏيو. مٽرڪي وڌيڪ تعارف ڪرائيندي چيو ”اسين ٽيئي گورنمينٽ پرائمري اسڪول ڇڳڙو ڏيهه ڊيگڙو تحصيل جاتي، تعلقو ڪيپي نهين آڻي جا شاگرد آهيون.“ سردار ڏاڍي شفقت سان پڇيو ”ابا، ڪو ڪم آڻو؟“

مٽرڪي چيو ”سائين، اوهان کي غلط ٻڌايو اٿائون. هوءَ جنهنڪي اوهان ڪهائڻ جو فيصلو ڪيو آهي، سا اصل ۾ ڪاري ناهي.“

سردار جي منهن تان مرڪ غائب ٿي ويئي. راڄن جا ڪن ڪڙا ٿي ويا. سردار جي وات مان سڙبانن ۾ نڪري ويو. ”هوءَ ڪاري ناهي!“

”قسم آهي نور جو، هوءَ اصل ڪاري ناهي.“ مٽرڪي چيو ”اسان تنهي کيس ڏنو آهي، هوءَ کير جهڙي اڇي آهي.“

بوڙيندي هڪدم چيو ”صفا ڏونڙي جهڙي آهي.“

قهرِي سردار تنهي ٻارن کي اشاري سان اڳتي اچڻ لاءِ چيو. ٽيئي ٻار سردار جي سامهون وڃي بيٺا. سردار کين اڃا اڳتي اچڻ لاءِ چيو. ٻار اڳتي وڌي وڪ ڪن تي سردار جي سامهون بيهي رهيا. سردار ٻانهون ڊگهي ٻارن کي پاڻ ڏانهن ڇڪي ورتو ۽ آهستي چيو ”مون کي خبر آهي ته هوءَ اڇي آهي، تنهن ڪري مارايانس نه ٿو. پاڻ سان سام ۾ وٺي ٿو وڃانس.“ ■

ڪينسر

اڃا مان اخبار جي آفيس ٻاهران مس پهتو هوس جو سامهون دعا کي دفتر مان ٻاهر ايندي ڏٺم. منهنجي ڪليگ آهي. اسين ٻئي فيچر رائٽر آهيون. شهر ۾ ڪو فنڪشن هجي، ڊرامه فيسٽيول هجي، تعليمي ڪانفرنس هجي، وڏن استورن تي اڌ قيمت ۾ مال وڪرو ڪرڻ لاءِ سيل لڳل هجي، نئين فاسٽ فڊ ريسٽورنٽ کلي هجي، اسين ٻئي، دعا ۽ مان، ڪڏهن ڪڏهن گڏ ۽ ڪڏهن جدا جدا موقعي تي پهچي فيچر تيار ڪندا آهيون. مان ڪجهه ڪجهه موڳو ڪجهه مٿر آهيان. تنهن ڪري سڄي مهيني ۾ مشڪل سان هڪ فيچر لکي سگهندو آهيان، سو به منهنجي ايڊيٽر کي پسند نه ايندو آهي. انيڪ ويڪون ڪڍي وٺندو آهي. دعا هر هفتي ذري گهٽ هڪ فيچر لکي وٺندي آهي. سندس لکيل فيچر هر آچر تي اخبار جي سنڊي ايڊيشن ۾ شايع ٿيندو آهي، ۽ ڏاڍي شوق سان پڙهيو ويندو آهي.

مون کي ڏسي پريان کان هٿ لوڏيائين، ۽ پوءِ پاڻ ڏانهن اچڻ جو اشارو ڪيائين. موٽر سائيڪل پارڪ ڪري مان دعا ڏانهن هليو ويس. دعا ڪجهه ڪجهه ڪارڙي ۽ ڪجهه ڪجهه ٿلهڙي آهي. هلندي هلندي پير وڇڙي پوندو اٿس ۽ هڪدم هڪ عدد ٽاپو کائي وٺندي آهي. ٽاپو کائڻ کان پوءِ اتر بدران ڏکڻ هلي ويندي آهي. ڪاري در بدران مٺي در هلي ويندي آهي. صدر بدران سولجر بازار کان وڃي نڪرندي آهي. مٿان سمجهو ته پنڌ تي زور هوندو اٿس! دعا وٽ قديم دور جي ووڪس ويگن ڪار آهي، جنهن جي باري ۾ ماڻهن جو رايو آهي ته اها ڪار ٻي مهاڀاري جنگ دوران هٿلر جي استعمال ۾ هئي. واللہ عالم بصواب. پنڌ ڪندي آهي ته دعا پاڻ ٽاپا کائيندي آهي. ڪتاري ووڪس ويگن هلائيندي آهي ته سندس ڪار ٽاپن جهڙا جهٽڪا کائيندي آهي.

”توبه تائب ٿي، ڏٺيءَ در دعا گهر.“ دعا چيو، ”ايڊيٽر ڪات ڪهاڙا تڪا ڪري وينواڻي.“

چيم، ”دعا، توکي ڏسڻ کان پوءِ مون دعا گهرڻ ڇڏي ڏني آهي.“

دعا مڪڙا ٻولندي چيو، ”تو کان وڌيڪ ذليل ماڻهو مون زندگيءَ ۾ نه ڏٺو آهي.“

”شڪر ڪر ته ڏسي ورتواڻي.“ چيم، ”بنا ڏسڻ جي مري وڃين ها ته تنهنجو روح مون کي ڏسڻ لاءِ

پتڪندو رهي ها.“

سچ پچ مڪ وهاڻي ڪڍيائين. پوءِ چيائين، ”ستو ايڊيٽر سان وڃي ملجانءِ - مٿان وڃي چمپا ڪليءَ

جي چمچاگيري ڪرين. ٿي سگهي ٿو ته ايڊيٽر اڄ توکي ٿپر ٻڌائي.“

مون اخبار جي آفيس طرف ڊڪ پاتي. مون کي ايتري پڪ هئي، ته ايڊيٽر فنا فني مون کي ڪنهن به صورت ۾ نوڪريءَ مان نه ڪڍندو. هن مون کي ميرت تي نه، بلڪه ايم اين اي سردار شرڙ خان ڪپتئي جي چوڻ تي نوڪريءَ ۾ رکيو هو. ياد رکجو ته ميرت واري کي سولائيءَ سان ڪن کان چڪي ٻاهر ڦٽو ڪري سگهيو آهي، پر سفارشيءَ کي هرگز نه. تنهن ڪري مون کي پڪ هئي ته ايڊيٽر فنا فني مون کي نوڪري مان نڌڻ ڪو يا الله سائينءَ جو ماڻهو سمجهي ڪڍي نه سگهندو. مان سردار شرڙ خان ڪپتئي جو ماڻهو هوس. بس مون کي هڪ ڳالهه جو ڊپ رهندو هو ۽ رهندو آهي ته ايڊيٽر فنا فني ڪنهن ڏينهن منهنجي نالائق هئڻ جو ذڪر سردار شرڙ خان ڪپتئي سان نه ڪري ويهي. ٻئي پيالي پائي آهن. فنا فني ميڊيا ذريعي سردار شرڙ خان ڪپتئي کي پبلستي ڏيندو آهي. موت ۾ سردار شرڙ خان ڪپتئي فنا فني کي اخبار لاءِ اضافي اشتهار اضافي ڪاغذ جي ڪوٽا، پرنٽنگ پريس لاءِ مشينون گهرائڻ جون پرمٽون وٺي ڏيندو آهي. جيڪي هو وڪڻندو رهندو آهي. تنهن ڪري، هو ٻئي جڙا هڪٻئي جي ڳالهه تاري نه سگهندا آهن. مون کي بس اهو ئي ڊپ رهندو آهي ته فنا فني ڪنهن ڏينهن منهنجي شڪايت سردار شرڙ خان ڪپتئي سان نه ڪري ويهي.

مان ڊوڙندو ايڊيٽوريل اسٽاف روم ۾ داخل ٿيس. چمپا ڪلي سڌو اچي مٿي ۾ لڳي. ڪنهن ڪم سانگي پنهنجي ڪيبن مان ٻاهر آئي هئي. مون کي ڏسي منهن تي مرڪ تري آيس. چيائين، ”اڄ تنهنجو خير ناهي، باله. ايڊيٽر ڪات ڪهاڙا تيار ڪري تنهنجي انتظار ۾ ويٺو آهي. اڄ تنهنجو سر ويو. مان سپاڻي توکي فيئر ويل پارٽي ڏينديس.“

مان ڪيائڻي ڪنهندي بيهي رهيس. اخبار ۾ ڪم ڪرڻ وارن جو خيال آهي ته چمپا ڪليءَ سان منهنجو ڪو افئير هلي رهيو آهي. سندن خيال اصل ۾ خام آهي. غلط آهي. چمپا ڪلي ڪلندي ڳالهائيندي ۽ گهمندي ڦرندي مون سان آهي، پر عشق پي آئي اي جي هڪ پائليٽ سان ڪندي آهي.

”مٿر چوڻي ويو آهين؟“ چمپا ڪليءَ چيو ”اندروچ.“

بلائن ۽ مصيبتن کي ٽارڻ واريون جيڪي به آيتون مون کي ياد هيون، مون پڙهي پاڻ تي شوڪاري ڇڏيون. مان ايڊيٽر جي ڪمري ۾ داخل ٿيس. مون کي ڏسڻ شرط باهه ٿي ويو. چيائين، ”خدا جي واسطي اسان جي جند ڇڏڻ باله، ٻي ڪا وڃي نوڪري ڪر.“

ڇا ٻڌايانس ها ته ٻي ڪا نوڪري ڪرڻ جهڙو هجان ها ته پوءِ تو جهڙي ڪٽوس جي نوڪري ڇو ڪريان ها! ڇڙيون ڇو سهان ها! هڪ دفعي زنانن بوٽن جي دڪان تي نوڪري ڪئي هيم. طرحين طرحين قسم جون عورتون ۽ چوڪريون سينڊل وٺڻ اينديون هيون. ڊينڊيون عورتون هميشه وڏي ڪٽيءَ وارا سينڊل وٺنديون هيون. عورتن کي سينڊل پارائڻ وارو ڪم مون کي ڏاڍو وڻندو هو. انهن ڏينهن ۾ مان ڏاڍو

رومانٽڪ هوندو هوس. سوچيندو هوس ڪڏهن نه ڪڏهن هڪ سهڻي، من موهڻي چوڪري اعليٰ قسم جي ڪار ۾ چڙهي ايندي. ۽ هڪ ايم اي پاس نوجوان کي ٻوٽن جي دڪان تي ڪم ڪندو ڏسي مون تي آڪن چڪن ٿي پوندي. پوءِ مون سان پڇي هلي پيار جو پرڻو ڪندي. اخبارن ۾ اسان جو فوتا ڇپيا. ٿي ويءَ وارا ڪيمراٿون ڪٿي اسان جي ڪيڊ هلندا. اسان جا انٽرويو رڪارڊ ڪندا جنهن ۾ اسين ظالم سماج جا ڏاجوڙا ڪيڊي ڇڏينداسين. پر، ائين ٿي نه سگهيو. ان بدران ڪجهه ٻيو ٿي پيو.

هڪڙي ڏينهن هڪ سهڻي من موهڻي عورت چمڪندڙ موٽر ۾ چڙهي آئي. قد جي ڊگهي هئي. تنهن ڪري ڊگهي ڪڙيءَ وارو سينڊل نه گهريائين. ننڍي ڪڙيءَ وارو سينڊل گهريائين. مون کيس ٻه چار سينڊل سهڻي سڊول پير ۾ پارايا. هڪ سينڊل پارائي مان سندس پير جهلي ويهي رهيس. هوءَ واٽري ٿي مون ڏانهن ڏسڻ لڳي. سوچيم، سوين قيامتون اينديون، گذري وينديون، پر مان سندس پير نه ڇڏيندس. سندس پير جهلي زندگيءَ جا باقي ڏينهن گذاري ڇڏيندس. پر، ان جي برعڪس ڪجهه ٻيو ٿي پيو. مالڪ وچ ۾ پئجي مائيءَ جو پير منهنجن هٿن مان ڇڏايو. مائيءَ جي پير سان گڏ مون کان نوڪري به ڇڏائجي ويئي.

ان کان پوءِ سردار شرڙ خان ڪپتئي جي سفارش سان مون کي فنا فنيءَ وٽ نوڪري ملي. ايڊيٽر جي ڪاوڙ ڊري ڪرڻ لاءِ پڇيم، ”سائين مون کان ڪا پل چڪ ٿي ويئي آهي ڇا؟“
”پل چڪ کان سواءِ اڄ تائين تو کيو ئي چاهي!“ ايڊيٽر چيو. ”شهر ۾ عجب اسرار ٿي رهيا آهن، ۽ تون بي خبر گهمندو پيو ورتين!“

”سڀ ڪجهه ساڳيو ئي ته آهي سائين.“ چيم، ”اهي ئي نود، اهي ئي پوليس وارا، اهي ئي ڪامورا، اهي ئي ڌنڌا، اهي ئي ڌاڙيون. شهر ۾ ڪهڙا عجب اسرار ٿيا آهن؟“
منهنجين اکين ۾ اڪيون وجهي چيائين، ”خبر اٿئي ته گذريل هفتي کان شهر ۾ هڪ اهڙي اداري ڪم شروع ڪيو آهي جتي ماڻهو پنهنجي زبان وڪڻي رهيا آهن.“
مون کي ڳالهه سمجهه ۾ نه آئي، فقط ايترو ڪچيم. ”زبان؟“
”زبان معنيٰ ڇپ.“ ايڊيٽر چيو. ”ماڻهو پنهنجي ڇپ وڪڻي رهيا آهن. عنقريب اهڙا ادارا به ڪلندا جتي ماڻهو پنهنجا ڪن ۽ پنهنجيون اڪيون وڪڻندا.“

مان ڳالهه ٻڌي پنواتجي ويس. چيم، ”مان هاڻي وڃي تو زبان خريد واري اداري تي هڪ زبردست فيچر تيار ڪريان.“

”ڪا ضرورت ڪونهي.“ ايڊيٽر چڙپ ڪيندي چيو. ”مس دعا زبان خريد ڪرڻ واري اداري تي فيچر تيار ڪري مون کي ڏيئي ويئي آهي.“

ايڊيٽر مون کي دعا جو فيچر ڏيکاريو. مان زندگيءَ ۾ شرمندو مڙيئي گهٽ ٿيندو آهيان. پر، اُن ڏينهن

سچ پچ مان شرمندو ٿيس ۽ دل ٿي دل ۾ دعا کي بد دعا ڏنم.

”ٻوٽ لٽڪائي چو ويٺو آهين؟“ ايڊيٽر فنا فنيءَ چيو. ”اڄ شهر ۾ هڪ اهڙي دڪان جو افتتاح ٿيو آهي، جتي مختلف قسم جون گلون وڪامڻ رهيو آهي، ۽ ماڻهو ڌڙا ڌڙا پنهنجي پنهنجي پسند جي گل خريد ڪري رهيا آهن.“

مان واٽرو ٿي ايڊيٽر ڏانهن ڏسندو رهيس.

ايڊيٽر دٻ ڪيندي چيو ”مون کي ڇا ٿو ڏسين! وڃ، وڃي گل وڪڻڻ واري دڪان تي فيچر تيار ڪري اچ.“

ايڊيٽر جي ڪمري مان ٻاهر اچي چمپا ڪليءَ کان گل وڪڻڻ واري دڪان جو ڏس پتو ورتو. چمپا ڪلندي پڇيو ”ڊوز ڪيئن لڳيءَ؟“

چيم، ”ورهين کان پوءِ شرمندو ٿيو آهيان.“

چمپا چيو ”تنهن جي معنيٰ ته ايڏو نرجو ناهين.“

”ٺيڪ آهي چمپا، جيڪي وڻي ڇڻي وٺ. اڄ تنهنجو ڏينهن آهي.“ چيم. ”ايوري ڊاگ هٽز هڙ ڏي.“

ڪلي پيئي. چيائين، ”پر، مان ڊاگ ته ناهيان؟“

چيم، ”اهوئي ته افسوس آهي.“

”سوئر ڪنهن جاءِ جا.“ چمپا ته ته ڪري ڪلي پيئي.

پنهنجي موٽر سائيڪل تي سوار ٿي سڌو وڃي گلون وڪڻڻ واري دڪان ٻاهران بينس. دڪان اندر ۽ دڪان ٻاهران ماڻهن جي پيهه هئي. مان دڪان ۾ لنگهي ويس. ڊيسي فلاسفرن جهڙو هڪ شخص گلون وڪڻي رهيو هو. هن جي پاسي کان گل جو ڊه پيو هو. هڪ هڪ ڪري گل ڪٽي، گل بابت وضاحت ڪري هو گلون وڪڻندي پيو ويو. هن هڪ گل ڪٽي ماڻهن کي ڏيکاريندي چيو ”هيءَ هڪ رڍ جي گل آهي. هيءَ گل پاڻي ڪوبه بگهڙ سولائيءَ سان رڍن جي ڌڻ ۾ شامل ٿي رڍون کائي ڪپائي سگهندو آهي.“ هڪ ماڻهو اڳتي وڌي آيو ۽ گل خريد ڪري دڪان مان نڪري ويو.

گلن واري هڪ ٻي گل ڪٽي ماڻهن کي ڏيکاريندي چيو ”هيءَ هڪ شينهن جي گل آهي. هيءَ گل پاڻ کان پوءِ گيديءَ کان گيدي شخص پاڻ کي بهادر سمجهڻ لڳندو آهي. باقي اڳتي ڪٿن اوهان جا ڀاڳ.“

ماڻهو منجهي پيا. ڪٿن اوهان جا ڀاڳ واري جملي جي ڪانئس وضاحت ورتائون. گلون وڪڻڻ واري چيو ”شينهن جي گل پاڻ کان پوءِ عين ممڪن آهي ته اوهين ڪنهن شينهن جي شڪاريءَ جي گوليءَ جو بک ٿي وڃو.“

ماڻهو چوٻول ۾ پئجي ويا. ڪوبه گل خريد ڪرڻ لاءِ اڳتي نه آيو. گلون وڪڻڻ واري چيو ”شينهن جي

ڪل پائڻ کان پوءِ بيروزگار ڪي روزگار ملي ويندو آهي.“
”سو وري ڪيئن؟“ هڪ بيروزگار پڇيو.

”شينهن جي ڪل پائڻ کان پوءِ اوهان ڪي سرڪس ۾ ڪم ملي ويندو. اوهين رنگ ماسٽر جي اشارن تي ماڻهن کي ڪرتب ڏيکاريندا. باهه لڳل گول مان اوهين جمپ ڏيندا. پڪريءَ سان گڏ گاهه کائيندا ۽ هڪ ئي گهاٽ تان پاڻي پيئندا. سرڪس جي آخري شو ۾ شينهن يعني اوهين پڪريءَ سان پيار جو پرتو ڪري ڇڏيندا.“

ڦڙين تنگن وارو هڪ نوجوان اڳتي وڌي آيو ۽ شينهن جي ڪل وٺي هليو ويو. ان کان پوءِ ڪلون وڪڻڻ واري هڪ ڪل ڪٽي ماڻهن کي ڏيکاريندي چيو. ”هيءَ ڪل هڪ پولٽي جي آهي. اوهان سڀني کي خبر آهي ته پولو هڪ وڻ جي تاريءَ تان ٻي وڻ جي تاريءَ تائين ٽپا ڏيندو آهي ۽ ڏاڍو مصروف لڳندو آهي. هيءَ ڪل اهڙي ماڻهوءَ لاءِ مفيد آهي جيڪو سُست ۽ ڪاهل هوندو آهي، پر آفيسرن آڏو مصروف نظر اچڻ لاءِ اجايا هٿ پير هڻندو آهي.“

هڪڙي ماڻهوءَ ڀولي جي ڪل خريد ڪئي ۽ دڪان مان نڪري ويو.
ان کان پوءِ ڪلون وڪڻڻ واري هڪ ڪل ڏيکاريندي چيو. ”هيءَ اُٺ جي ڪل آهي. اوهين جيڪڏهن ڊيندا آهيو ۽ اوهان کي ڪنهن ڊگهي عورت سان عشق ٿي پيو آهي ته پوءِ اوهان لاءِ اُٺ جي ڪل وٺڻ لازمي آهي. دنيا جي بيوقوف کان بيوقوف عورت پاڻ کان ڊيندي شخص سان عشق نه ڪندي آهي – ڊيندي سان عشق ڪرڻ بدران ڦاهو کائي مرڻ کي ترجيح ڏيندي آهي.“
هڪ ڊيندو اڳتي آيو ۽ اُٺ جي ڪل خريد ڪري هليو ويو.

ان مهل هڪ پُراسرار شخص دڪان ۾ داخل ٿيو. هو ڪلهن کان پيرن تائين اڇي چادر ۾ ويڙهيل هو. هو منهنجي ڀرسان اچي بيٺو. هن جون نگاهون ڪلون وڪڻڻ واري تي کُتل هيون. اکين ۾ اڻ تڙ هٿس. ڏاڍو بي چين پي لڳو.

ڪلون وڪڻڻ واري هڪ ڪل ڏيکاريندي چيو. ”هيءَ ڪل ڪُتي جي ڪل آهي.“
ماڻهن جي وات مان ڌڪار سبب آواز آيو. ”اوه!“

”اجايو حيران نه ٿيو. هيءَ وڏي ڪم جي ڪل آهي.“ دڪان واري چيو. ”ڪتي جي ڪل پائڻ کان پوءِ اوهين ايندي ويندي تي پونڪي سگهندا. جيڪڏهن اوهين اهڙي اداري ۾ نوڪري ڪريو ٿا، جنهن جو صاحب بدمزاج ۽ بدزبان آهي، ۽ روزانو اوهان جي پڳ لاهيندو آهي، ته پوءِ اوهان کي ڪتي جي ڪل وٺي پائي ڇڏڻ گهرجي. ڪتي جي ڪل سان ڪتي جو اصلي پڇ به لڳل آهي. اوهين پڇ لوڏي بدمزاج ۽ بدزبان صاحب کي خوش رکي سگهندا.“

سوچيم. اها ڪل منهنجي لاءِ مناسب آهي. وٺي پائي ڇڏيندس ۽ فنا ٿي آڏو ڀڄ لوڏيندو رهندس. سندس بڪواس ٻڌڻ کان بچي پوندس. پر، ان کان اڳ جو مان وڌي وڃي ڪل وٺان، هڪ ٻئي شخص کي جي ڪل خريد ڪري ورتي ۽ دڪان مان هليو ويو.

”نيڪ ڪم ۾ دير نه ڪبي آهي.“ منهنجي پاسي کان بينل پراسرار شخص چيو. ”تون سوچيندو رهجي وئين، ۽ ٻيو شخص کي جي ڪل وٺي هليو ويو.“

ڪنڌ ورائي مون اچي چادر ۾ ويڙهيل اجنبِيءَ ڏانهن ڏٺو. پڇيم، ”تو کي ڪيئن خبر پيئي ته مون کي جي ڪل وٺڻ پي چاهي؟“

جواب ڏيڻ بدران هن فقط مُر کي مون ڏانهن ڏٺو.

”۽ هيءُ ڪل آهي هڪ رڇ جي.“ ڪلن وڪڻڻ واري هڪ ڪل کڻي ورتي هئي، ۽ ماڻهن کي ڏيکاري رهيو هو. هن چيو، ”هيءُ ڪل پائي اوهين شاهه پٽائيءَ ۽ سچل، ۽ ٻين پيرن مرشدن جي ميلي ۾ مداريءَ جي دڦليءَ تي نچي سگهندا. شهرن ۾ نچي سگهندا. ڳوٺن ۾ نچي سگهندا. ٿوري سفارش سان اوهان کي جانورن جي باغيچي ۾ رڇ جي پڇري ۾ ويهي ماڻهن جي دل وندرائڻ واري نوڪري به ملي سگهندي. بس، اوهان کي هڪ ڳالهه کان پاسو ڪرڻو پوندو.“

ماڻهن پڇيو، ”ڪهڙي ڳالهه کان پاسو ڪرڻو پوندو؟“

ڪلن وڪڻڻ واري چيو، ”بس رڇ جي ڪل پائي ڪنهن وڏيري يا سردار جي ور نه چڙهجو. سردار سائين توهان کي ڪتن سان وڙهائي چيرائي ڦاڙائي تهڪ ڏيندو ۽ مڇ مروڙيندو.“

هڪ نمائو، ڪجهه اياڻو اڳتي آيو، ۽ رڇ جي ڪل وٺي هليو ويو.

ان کان پوءِ ڪلون وڪڻڻ واري بگر جي ڪل ڏيکاريندي ماڻهن کي حيران ڪري ڇڏيو. هن چيو، ”بکر دنيا ۾ ڪسجڻ لاءِ ايندو آهي. ڪا نه ڪا کاتي سندس ڪنڌ جي منتظر هوندي آهي. ڪاسائي سندس تاڪ ۾ لڳل هوندا آهن. تنهن ڪري ڪو به شخص بکر جي ڪل وٺي پائڻ لاءِ تيار نه ٿيندو آهي، سواءِ هڪ شخص جي.“

ماڻهو هڪ ٻئي ڏانهن ڏسڻ لڳا. ڪير هوندو اهو هڪ شخص جيڪو بکر جي ڪل پائي پاڻ کي مارائڻ چاهيندو!

ڪلن واري ماڻهن کان پڇيو، ”اوهان کي روز محشر تي اعتبار آهي؟“

”ها، آهي.“ ماڻهن هاڪار ۾ ڪنڌ لوڏيو.

”ته پوءِ اوهان کي اها به خبر هوندي ته روز محشر اوهان کي پلصراط تان لنگهڻو پوندو؟“ ڪلن وڪڻڻ

واري پڇيو.

”ها، اسان کي خبر آهي.“ خريدارن وراڻيو.

کلون وڪڻڻ وارو مرڪيو چيائين، ”پگڙ سولائيءَ سان پلصراط پار ڪري ويندو.“

الله جانينڪ بندا، پگڙ جي ڪل وٺڻ لاءِ اڳتي وڌي آيا.

”ترسو.“ کلون وڪڻڻ واري هنن کي روڪيو ۽ چيو، ”هر پکر پلصراط پار ڪرڻ جو حقدار نه هوندو.

پلصراط پار ڪرڻ لاءِ اوهان کي قربانيءَ جو پکر ٿيڻو پوندو ۽ قيامت ڏينهن جنهن شخص اوهان کي الله

جي نالي ۾ گڻو هوندو سو شخص اوهان جي پنيءَ تي سوار هوندو ۽ اوهين پلصراط پار ڪندا.“

ماڻهن جو منهن لهي ويو. پوئتي هتي بيٺا. ان وچ ۾ هڪ ڏتڙيل شخص آيو. چيائين، ”مان مولائي

آهيان. پکر جي قرباني ڏيئي نه سگهندس. تنهن ڪري پلصراط پار ڪرڻ کان رهجي ويندس. چون مان

پکر جي ڪل پائي قربانيءَ جو پکر ٿي پوان، ۽ پنهنجي قربان ڪندڙ جو بوجهه ڪٿي پلصراط پار ڪري

چڏيان!“

کلون وڪڻڻ وارو رحم دل هو. هن معمولي قيمت تي پکر جي ڪل ان شخص کي وڪڻي ڇڏي.

ان مهل هڪ اچو گيرو ڇهن ۾ زيتون جي تاري جهلي دڪان جي جاري ۾ اچي ويٺو. دڪاندار گيري

ڏانهن ڏٺو ۽ چيو، ”تو کي ڪيترا دفعا ٻڌايو اٿم گيرا ته مون وٽ عقاب جي ڪل ڪونهي جنهن کي پائي تون

عقابن کان پنهنجي جان بچائي سگهين. تنهنجي نصيب ۾ شڪاري عقابن هٿان مرڻ لکيل آهي.“

گيرو ڏاڍو مايوس ٿيو. سندس وات مان زيتون جي تاري ڪري پيئي. کلون وڪڻڻ واري کي گيري تي

رحم آيو. هن گيري کي چيو، ”مون وٽ هڪ شتر مرغ جي ڪل آهي. تون اها ڪل وٺي پائي ڇڏ. اُٺ جيڏي

پڪيءَ تي عقاب ورلي حملو ڪندا آهن.“

گيري کلون وڪڻڻ واري جا ٿورا مڃيا، ۽ شتر مرغ جي ڪل وٺي هليو ويو.

اُن کان پوءِ کلون وڪڻڻ واري هڪ ڪل ڏيکاريندي چيو، ”هيءَ واڳونءَ جي ڪل آهي، يعني مانگر مڇ

جي ڪل آهي. هيءَ ڪل اهڙي سياستدان لاءِ موزون آهي جيڪو دل جو سخت هجي، ماڻهن جي دڪ درد ۾

شامل ٿيڻ جي باوجود ڪنور ۽ بيدرد لڳي، ۽ ووٽ وٺڻ ۾ ناڪام رهندو هجي.“

ماڻهو دلچسپيءَ سان واڳونءَ جي ڪل ڏسڻ لڳا.

دڪاندار چيو، ”سخت کان سختگير سياستدان جڏهن واڳونءَ جي ڪل پائي ڏيکاريو خاطر ماڻهن جي

ڏڪن سورن ۾ شامل ٿيندو تڏهن مانگر مڇ يعني واڳونءَ وانگر ڳوڙها ڳاڙهي سگهندو. هنجون هاري سگهندو

۽ ماڻهن کان ووٽ وٺڻ ۾ ڪامياب ٿيندو.“

هڪ ٿلهو متارو غنڊن جهڙو سياستدان مانگر مڇ جي ڪل وٺي هليو ويو.

اهو سلسلو ائين هلندو رهيو. دڪاندار کلون وڪڻندو رهيو ۽ خريدار کلون خريد ڪندا رهيا.

پُراسرار شخص اڳتي وڌي ويو ۽ ڪلون وڪڻڻ واري جي سامهون وڃي بيٺو ڪلون وڪڻڻ واري حيرت وڃان پراسرار شخص ڏانهن ڏٺو ۽ پڇيو ”توڪي ڪهڙي قسم جي ڪل گهرجي؟“

پر اسرار شخص پنهنجي جسم تان اڇي چادر هٽائي ڇڏي. هن جي جسم تي ڪل نه هئي. دڪاندار گهٻرائجي ٻه قدم پري ٿي بيٺو.

پُراسرار شخص جي هٿ ۾ پلاسٽڪ جي ڳوٺري هئي. هن ڳوٺري دڪاندار کي ڏيکاريندي پڇيو ”تون ڪلون اول خريد ڪري پوءِ وڪڻندو آهين نه؟“

دڪاندار حيران ٿيندي ورائيو ”ها.“

”هن ڳوٺريءَ ۾ منهنجي ڪل آهي.“ پُراسرار شخص چيو ”مان ضرورتمند آهيان. پنهنجي ڪل وڪڻڻ آيو آهيان.“

”مان نه ٿو سمجهان ته اڄ تائين ڪنهن مون کان ماڻهوءَ جي ڪل گهري هجي!“ دڪاندار همدرديءَ وڃان چيو ”افسوس، مان ماڻهوءَ جي ڪل خريد نه ڪندس. ڪوئي، نانگ، وڇونءَ، لومڙ وغيره جي ڪل هجي ها ته توکان هڪدم خريد ڪري وٺان ها.“

پُراسرار شخص پنهنجي ڪل لٿل جسم چادر سان ويڙهي ڇڏي، ۽ ڪنڌ جهڪائي دڪان مان ٻاهر وڃڻ لڳو. در وٽ پهتو ته دڪاندار سڏ ڪري بيهاريس، ”ترس.“

عجب شخص بيهي رهيو. مڙي دڪاندار ڏانهن ڏٺائين.

”مان تنهنجي ڪل خريد ڪندس.“ دڪاندار چيو ”هڪ سوئر، ماڻهوءَ جي ڪل وٺي پائڻ لاءِ اڪثر مون وٽ ايندو آهي. مان تنهنجي ڪل سوئر کي وڪڻي ڇڏيندس.“

پُراسرار شخص جي منهن تي مرڪ تري آئي. هو پنهنجي ڪل واري ڳوٺري دڪاندار کي ڏيئي، پيسا وٺي، دڪان مان ٻاهر هليو ويو. ■

مٽيءَ جا ماڻهو

جمعي جو ڏينهن هو. صبح جو وقت هو. مان موڳي مغز سان اخبارن جا صفحا ڏسي رهيو هوس. سموري رات مون خواب ۾ پاڻ کي اڏامندي ڏٺو هو. صبح جو اٿيس ته مٿو جائيتو نه هو. اخبارن جي رنگين صفحن تي ڏنڊن مشتبدين پهلوئن، بدمعاشن، چورن، ڦورن، قاتلن، ڌاڙيلن، دانشورن، سڌن سياستدانن ۽ اڻ سڌن سياستدانن جا رنگين فوتا ڏسي مان الله سائينءَ جي قدرت جو قائل ٿي رهيو هوس. جڏهن کان عورتن جي ناپاڪ فوٽن کان اخبارن کي پاڪ ۽ صاف ڪيو ويو آهي، تڏهن کان نهايت پوائتن ۽ هيبتناڪ مردن جا رنگين فوتا اخبارن جي سونهن سوڀيا ۾ اضافو ڪري رهيا آهن.

مان غور سان هڪ نهايت خوفناڪ ۽ خبيث پوڙهي ٺوڙهي جي تصوير ڏسي رهيو هوس جنهن اسي سالن جي عمر ۾ سورهن سالن جي چوڪريءَ سان شادي ڪئي هئي. اخبار جي صفحن تان ڪنوار جي تصوير غائب هئي، ۽ پوڙهي گهوت جي تصوير نمايان هئي جنهن پنهنجي ڏاڙهيءَ جا وار ڪياڙيءَ تي ڇڏيل وارن جي جهت ڪنهن ظالم جي دل وانگر خضاب سان ڪاري ڪري ڇڏي هئي. ان وقت اوچتو ٻاهريون در ڪڙڪيو.

مون چيني کي چيو ”يار چينا، سمجهان ٿو پاڙي وارا قرض جي وصولي ڪرڻ آيا آهن.“
چينو مٽيءَ مان ماڻهو ٺاهي رهيو هو. پڇيائين، ”در کوليان ڇا.“
”هڪ ٽيليويزن ڊرامي جا پيسا مليا آهن.“ چيم، ”در کولي ڇڏ، اڄ قرض لاهينداسين، ۽ ڪجهه يارن کي قرض ۾ مبتلا ڪنداسين.“

چيني چيو ”ماڻهوءَ جي منهن تي نڪ فت ڪري هڪ منت ۾ در ٿو کوليان.“
چينو منهنجو ننڍو ڀاءُ آهي. ڏهن سالن جو آهي. بيحد ذهين آهي. ڏک سُڪ ۾ منهنجو ٻانهن ٻيلي آهي. مون کي ملول ٿيڻ نه ڏيندو آهي. مان ڪنهن ڪنهن وقت چيني لاءِ ڏاڍو اُداس ٿي پوندو آهيان. مون کي خبر آهي ته چينو هڪ نه هڪ ڏينهن پنهنجي ذهانت سبب مارجي ويندو. اسان جو معاشرو سطحي سوچ وارن لاءِ نهايت موزون ۽ مناسب معاشرو آهي. اسان جي معاشري ۾ ذهين ذهن لاءِ ملامت ۽ موت کان سواءِ ڪجهه نه آهي. ڪجهه عرصي کان چينو مٽيءَ مان ماڻهو ٺاهڻ لڳو آهي، سندس ٺاهيل ماڻهو مائڪل اينجيلو ۽ شاڪر عليءَ جي ٺاهيل ماڻهن کان مختلف هوندا آهن.
ٻيهر در ڪڙڪيو.

چيني ماڻهوءَ جو منهن نڪ بنا ڇڏي ڏنو. ٻئي هٿ مٽيءَ ۾ ڀريل هئس. ٻاهرين در ڏانهن ويندي چيائين،

”ٽينا جو پيءُ هوندو. راتوڪي پارتيءَ مان بچيل ڪيڪ جو ٽڪر کڻي آيو هوندو.“

ٽينا ۽ ٽينا جو پيءُ اسان جا پاڙيسري آهن. ٽينا هڪ پرائيويٽ فرم ۾ اسٽينو گرافر آهي. وچولي قد بت واري سانوري سلوٽي چوڪري آهي، ۽ ڏاڍي سٺي آواز ۽ انداز سان ڳالهائيندي آهي. سندس پيءُ وڪٽر ڊسوزا رٽائرڊ ريلوي گارڊ آهي. پنهنجي وقت جو مشهور ڪرڪيٽ جو رانديگر آهي. جوانيءَ ۾ ڪراچي ڪرسچين ڪرڪيٽ ٽيم لاءِ کيڏندو هو ۽ تمام تيز بالنگ ڪندو هو. ڪڏهن ڪڏهن سندس گهر تي پارٽيون ٿينديون آهن، جن ۾ ٽينا جي فرم جا ملازم شامل ٿيندا آهن، ۽ رات جو دير تائين هُل هنگامو ڪندا آهن. صبح جو اڪثر ائين ٿيندو آهي جو ٽينا جو پيءُ وڪٽر ڊسوزا راتوڪي پارتيءَ مان بچيل ڪيڪ جو ٽڪر کڻي اسان وٽ ايندو آهي. هُل هنگامي لاءِ معذرت ڪندو آهي، ۽ صبح جي چانهه اسان سان پيئندو آهي. وڪٽر ڊسوزا جي چيني سان پڪي دوستي آهي. هو چيني کي مٽيءَ مان ماڻهو ٺاهڻ لاءِ طرحين طرحين صلاحون ۽ مشورا ڏيندو آهي. هو چيني کي چونڊو آهي، ”ڪڏهن ڪڏهن اهڙا ماڻهو به ٺاهيندو ڪر، جن کي منهن تي ڪنن بدران سوئر جا وچ هجن.“

چيني در کوليو. در ٻاهران وڪٽر ڊسوزا بدران اسان جو پيو پاڙيسري سومار چانڊيو بيٺو هو. در مان مون کي اڱڻ ۾ اخبار پڙهندي ڏٺائين ته هڪدم اندر هليو آيو. سهڪي رهيو هو. ان کان اڳ جو ڪائس حال احوال وٺان، سومار چانڊئي چيو. ولوءَ جو وري مغز خراب ٿي پيو آهي، کيس ڪٿ سان ٻڌي هيڏانهن آيو آهيان.“

پڇيومانس، ”دورو پيو اٿس ڇا.“

روڻهار کي آواز ۾ چيائين، ”ها.“

سومار چانڊيو هڪ سرڪاري آفيس ۾ پٽيوالو آهي. سندس وڏو پٽ ولو ميٽرڪ جو شاگرد آهي. ڏينهن جو اسڪول ويندو آهي، ۽ رات جو هڪ واشنگ واري جي دڪان تي ڪپڙا استري ڪندو آهي. ماڻهن جو خيال آهي ته ولويا ته اڌ چريو آهي، يا مٿس جن پوت جو اثر آهي. پر ولو اسان کي چريو نه لڳندو آهي. هو اسڪول جو سٺو شاگرد آهي، ۽ اسڪول جي والي بال ٽيم جو ميمبر آهي. بس ڪنهن ڪنهن وقت دورو پوندو اٿس. سڄو جسم اول ڪنبڙ لڳندو اٿس، ۽ پوءِ پگهر ۾ شم ٿي ويندو اٿس. اهڙي ڪيفيت ۾ هو گهر کان ٻاهر پچڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، ۽ فقط هڪ جملو ورجائي وات مان ڪڍندو آهي، ”مان سڀ سمجهان ٿو مان سڀ سمجهان ٿو. مان چونڪ تي بيهي سچ ڳالهائيندس.“

مائنٽ مٽ ڏاڍو سمجهائيندا اٿس ته بابلا، سچ ڳالهائڻ جو رواج ختم ٿي ويو آهي، ۽ هونءَ به اسان مسڪينن جو پلاس سچ سان ڪهڙو واسطو – چوٿو سچ جو نالو کڻي اسان سڀني کي مصيبت ۾ وجهين. پر، دوري دوران ولوءَ کي ڪجهه سمجهه ۾ نه ايندو آهي. هڪ ئي وائي وات هوندي اٿس، ته مان سڀ

سمجھان ٿو، مان سڀ سمجھان ٿو. مان چونڪ تي بيهي سچ ڳالهائيندس.

سومار چانڊئي کي ڪجهه سياڻن صلاح ڏني هئي، ته پنهنجي پٽ جو علاج ملڪ جي مشهور ڊاڪٽر ۽ سرجن جمعي خان کان ڪراءِ مغز ۽ ميڄالن جو ماهر ڊاڪٽر آهي، مٿي مان خلل ڪڍي ڇڏيندو آهي. سومار چانڊئي حامي پري هئي. پر پوءِ جڏهن ڊاڪٽر جمعي خان جي في ۽ جناح اسپتال جي ڳاڻي پڳي خرچ جي ڪل پيس، تڏهن ٿڌو ساھ ڪٽي چيو هئائين، ”ايندڙ هڪ صديءَ ۾ به مان پنهنجي پٽ جو علاج ڪنهن اسپيشلسٽ کان ڪرائي نه سگهندس.“

ولو ۽ پاڙي جي ٻين ٻارن جي مونسان پائي آهي. هو منهنجي ڳالهه سمجهي سگهندا آهن، ۽ مان هنن جي ڳالهه سمجهي سگهندو آهيان. منهنجي جيڪڏهن شادي ڪيل هجي ها، ۽ مون کي پنهنجا ٻار هجن ها، ته هو پاڙي جي ڪيترن ٻارن کان عمر ۾ وڏا هجن ها. تنهن هوندي به ٻارڙا مون کي ”ادا وڏو“ ڪري سڏيندا آهن. ولو منهنجي ڏاڍي عزت ڪندو آهي. منهنجي ڳالهه نه تاريندو آهي. چيني سان به ڏاڍو پيار ڪندو آهي. کيس جڏهن به دورو پوندو آهي، سندس پيءُ سومار چانڊيو ڊوڙندو ايندو آهي. مان هجان ته مون کي، يا چيني کي پنهنجي گهر وٺي ويندو آهي. اسين ولو کي پرچائي، سمجهائي پاڻ سان پنهنجي گهر وٺي ايندا آهيون. پوءِ جڏهن سامت ۾ ايندو آهي، تڏهن کيس گهر ڇڏي ايندا آهيون.

هيءَ جنهن جمعي جي ڳالهه آهي، تنهن ڏينهن سومار چانڊيو وڌيڪ پريشان نظر آيو. چيائين، ”ڪٿ جي پائي سان مٿو هڻي، مٿو ڦاڙي وڌو اٿائين، رت نينديون ڪري پيو وهيس پر پتي ٻڌڻ نٿو ڏئي.“ ڏنڊن ڏوٽن، مشتندن مردن جي هيبتناڪ تصويرن سان سينگاريل اخبارون ڪٿ تي رکي، مان سومار چانڊئي سان گڏ سندس گهر ويس.

ولو ڪٿ سان ٻڌو پيو هو. نرڙ مان رت وهي رهيو هوس. رڙ مٿان رڙ پئي ڪيائين، ”مان سڀ سمجھان ٿو، مان سڀ سمجھان ٿو. مان چونڪ تي بيهي سچ ڳالهائيندس.“

مون تي نظر پيس ته ماڻ ٿي ويو. مان سندس پاسي کان ويهي رهيس. روڻهارڪي آواز ۾ چيائين، ”ڏسين ٿو نه ادا وڏا. مون کي ڪٿ سان ٻڌي ڇڏيو اٿائون.“

سندس رسيون ڪوليندي چيم، ”غلط ڪيو اٿائون، منهنجا پٽ، منهنجا پڇڙا.“

مون ولو کي رسين کان آزاد ڪيو. هو پنهنجو رت هاڻو منهن منهنجي سيني ۾ لڪائي سڌڪڻ لڳو ۽ چوڻ لڳو ”مان چونڪ تي بيهي سچ ڳالهائيندس.“

سندس نرڙ تان رت اڳهندي چيم، ”ان باري ۾ پاڻ چيني سان هلي صلاح ڪنداسين. جيڪڏهن چيني صلاح ڏئي، ته پوءِ توکي چونڪ تي بيهي سچ ڳالهائڻ ۾ ڀرپور مدد ڏبي، ۽ پوءِ توکي سچ ڳالهائڻ کان ڪوبه روڪي نه سگهندو.“

ولوءَ کي مٿي تي پٽي ٻڌي مان کيس پنهنجي گهر وٺي آيس. چينو ماڻهوءَ جي منهن تي نڪ لڳائڻ ۾ اڃا ڪامياب نه ٿيو هو. ولوءَ جي مٿي تي پٽي ڏسي چيني ولوءَ کان پڇيو. ”مٿي مان مڇالو ڪڍڻ جي ڪوشش پئي ڪيئن ڇا؟“

ولوءَ جي خشڪ چپن تي مُرڪ تري آئي.

مون چيني کي چيو. ”هيءُ اسان جو سنگتي، ولو چونڪ تي بيهي سچ ڳالهائڻ جي موڊ ۾ آهي. تنهنجي ڪهڙي صلاح آهي.“

چينو هڪدم گنيپير ٿي ويو. سوچ ۾ گم ٿي ويو. اسان سڀني محسوس ڪيو آهي ته چينو پنهنجي طبعي عمر کان تمام گهڻو ذهين آهي. سنڌوءَ هڪ دفعي چيو هو. ”چيني جي روپ ۾ ڪنهن ذهين يوناني ديوتا بيهر جنم ورتو آهي.“

چيني تهڪ ڏيندي چيو هو. ”مان وٽائي فقير جو وارث آهيان.“

سنڌوءَ اٿي کيس پيار ڪيو هو. پوءِ هوءَ جڏهن هلي ويئي هئي، تڏهن چيني مون کي چيو هو. ”سنڌو تنهنجي لاءِ ميري هيسڪل آهي. هوءَ تنهنجي هڪ هڪ تحرير تي حاوي رهندي، پر، خليل جبران ۽ ميري هيسڪل وانگر توهان ٻنهي جي پاڻ ۾ شادي ٿي نه سگهندي.“

مون کي لڳندو آهي ته چينواڻ لکيل تاريخ جي آئيندي ۾ ڏسي سگهندو آهي. هوائنڊڙ وقت جو امين آهي. هن هڪ دفعي ولوءَ کي چيو هو. ”تون ڇا جي باري ۾ چونڪ تي بيهي سچ ڳالهائيندين! ڇا جي باري ۾ - ڌرتيءَ جي باري ۾، آسمان جي باري ۾، انسان جي باري ۾، عقيدتي جي باري ۾، محبت جي باري ۾ - زندگي جي باري ۾، موت جي باري ۾ - تون ڇا جي باري ۾ چونڪ تي بيهي سچ ڳالهائيندين!“

تڏهن ولو منجهي پيو هو.

گذريل جمعي تي چينو هڪدم گنيپير ٿي ويو. ڪجهه دير ولوءَ ڏانهن ڏسندو رهيو.

”ڏسينس ڇا ٿو؟“ چيم، ”ولو چونڪ تي بيهي سچ ڳالهائڻ جي موڊ ۾ آهي.“

چينو ڳوٺل مٽيءَ ۾ اڌ ٺهيل مجسمن ڏانهن هليو ويو. نڪ بنا ماڻهوءَ جو مجسمو کڻي آيو. نڪ بنا ماڻهو عجيب پئي لڳو.

”تون، مان ۽ ادا چونڪ تي بيهي سچ ڳالهائي نه سگهنداسين. اسان لاءِ سچ ڳالهائڻ جو دور گذري ويو.“

چيني مٽيءَ جي ماڻهوءَ ڏانهن اشارو ڪندي چيو. ”هن ماڻهوءَ جي منهن تي جڏهن نڪ لڳي ويندو تڏهن هيءُ ماڻهو چونڪ تي بيهي اسان سڀني پاران سچ ڳالهائي سگهندو.“

چيني جو آخري جملو ٻڌي مون کي پنهنجي بدن ۾ ڪنٽي محسوس ٿي. مون ڊڄندي ڊڄندي آئيني ۾ پنهنجي عڪس ڏانهن ڏٺو - پڪ ڪرڻ لاءِ، ته منهنجي منهن تي نڪ آهي، يا نه آهي! ■

سرد لاش جو سفر

منهنجو ننڍو ڀاءُ پريتمداس پريتو ماڙيءَ جي مٿاهين ڪمري جي ڏاکڻي دريءَ سان ٻڌو ويٺو هو. ۽ خوف، عجب ۽ حيرت وچان هيٺ اڱڻ ڏانهن نھاري رھيو هو.

هيٺ اڱڻ مان منهنجي سترهن سالن جي پيٽ ساوٽريءَ جي رڙين، آزين، ۽ نيزارين جا روح فنا ڪندڙ آواز اچي رهيا هئا. ساوٽريءَ جي رڙين، آزين ۽ نيزارين جا آواز عقيدن ۽ اعتبارن کي گهڙي گهڙي جا گهڙا هڻندا آسمانن ڏانهن اُڏامندا پي ويا. ساوٽريءَ جو ٻاڏائڻ مجاهدن جي وحشي تهڪڙن، ڪيڪڙائن، ۽ نعرن ۾ ٻڌندو پي ويو. ٻڌو هيم، آسماني ڪتابن ۾ پڙهيو هيم ته قيامت ڏينهن سج سوا نيزي تي لهي ايندو – ڌرتي تيپي تاموڻي پوندي – وڻ پاڙئون پئجي ويندا، ۽ جبل ڪپهه جي ڌرن وانگر واچوڙن ۾ ويڙهجي ويندا. اعتبار نه ايندو هو. سڀ ڪجهه ڏند ڪتا وانگر لڳندو هو. يقين ڪڏهن به تڪميل تائين پهچي نه سگهندو هو. پر اُن ڏينهن مون ڪنڌڪوٽ ۾ نانڪ پاڙي تي قيامت کي نازل ٿيندي ڏٺو. سج سوا نيزي تي لهي آيو. ڌرتي تيپي تاموڻي پيئي. وڻ پاڙئون پئجي ويا، ۽ جبل ڪپهه جي ڌرن وانگر واچوڙن ۾ ويڙهجي ويا.

منهنجو ڏهن سالن جو ڀاءُ پريتمداس پريتو ڏاکڻي دريءَ سان ٻڌو ويٺو هو. ۽ اکين سان قيامت جو منظر ڏسي رهيو هو. رکي رکي ڪنبي پي ويو. ٻڌل رسين مان پاڻ کي ڇڏائڻ جي چڪتاڻ ۾ ساڻوڻي پيو. مجاهد مون کي اڌ مٿو ڪري، سنگهر هڻي، ڪرسيءَ سان قابو ڪري ويا هئا. ميز تي منهنجي آڏو آسماني ڪتابن جو سولي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪليل پيو هو جنهن تي پريتو ۽ منهنجي رت حاشيي وانگر هاريل هئي.

پريتو ڏاکڻي دريءَ وٽان منهن ورائي مون ڏانهن ڏٺو. ۽ ڪنبنڌڙ آواز ۾ چيو ”دادا، ڏس ته سهي! هيترا ماڻهو ساوٽري کي ڇا پيا ڪن!“

کيس ٿارڻ لاءِ چيم، ”مان هن وقت آسماني ڪتابن جو سولي سنڌيءَ ۾ ترجمو پڙهي رهيو آهيان.“

پريتو ڇڻ ٻاڏايو. چيائين، ”تون اچي ڏس ته سهي!“

پاڻ کي سنگهرن مان آجو ڪرڻ لاءِ ڇڙي هنيم. ڪرسي وڃي پٽ پيئي. پيرن سان پاڻ کي ڌڪيندي ڏاکڻي دريءَ وٽ وڃي پهتس. پڳل شيشن تان رڙهندي رتورت ٿي ويو هوس. پنهنجي پويان فرش تي رت جون ريڪائون ڇڏي آيو هوس. ڪنڌ ڪڍي دريءَ جي ٻنڙي تي رکيم. هيٺ، اڱڻ ڏانهن نھاري. جيڪي ڏٺم، تنهن ايمان ۽ عقيدن جا ڪوٽ ڪيرائي وڌا. سالن جي تپسيا ڪن پل ۾ پيسم ٿي ويئي. الهلوڪن جا درس

ڏوڙ ۾ ملندي ڏٺم. پيغمبرن، اوتارن، ۽ گيانين جا گيان ۽ بيان بيمعني ٿي پيا. تعجب لڳو اڪين تي، جيڪي انديون نه ٿيون! دل ابابيل وانگر ڦٽڪي پيئي، پر سيني جي قفس مان نڪري نه سگهي. ڪنڌ کڻي آسمان ڏانهن ڏٺم، ۽ چيم، ”ايتري قدر ته تو ڪڏهن ڪنهن پيغمبر کي به نه آزمايو هو! ته پوءِ مون نبل کي ايڏي آزمائش ۾ ڇو وڌو اٿئي؟ ڇو وڌو اٿئي؟ مون کي پيغمبري ڏيندين؟ مون کي ڌرماتمانن جي قطار ۾ بيهاريندين؟ مون کي ڌرماتمانن سان ملائيندين؟ مان ڇجي پوندس – ڀري پوندس. تو سان بغاوت تي لهي ايندس. تنهنجو ته ڪجهه بگاڙي نه سگهندس، پر پاڻ کي اُجاڙي ڇڏيندس. مون کي ايڏو نه آزماءِ، ايڏو نه آزماءِ.“

پريتم هيٺ جهڪي پنهنجو منهن منهنجي ڪلهي تي رکي ڇڏيو. اڱڻ جي وچ ۾ مجاهدن ساوتريءَ کي ڪنڀي صندل تي لٽائي ڇڏيو هو. هڪ وڏو هجوم صندل کي وڪوڙي ويو هو. جوش وچان الله عظيم آهي جا نعرا هڻي رهيو هو. مرڻينگ ساوتري به الله کي پڪاري رهي هئي. جوڏا جوان هنبوڇيون هڻي رهيا هئا، ۽ ساوتريءَ کي چڱن ۽ چونڊڙين سان چچري رهيا هئا. حوا جي ڌيءَ جي بيحرمتي ڪري رهيا هئا. چتن ڪتن وانگر هڪٻئي کي هٽائي ساوتريءَ کي سوگهو پي ڪيائون. سڄي سموري ساوتريءَ کي ننهنڊن، جهنڊن، ۽ چڪن سان رتو ڇاڻ ڪري ڇڏيو هئائون. ساوتري بي حال پيئي هئي. آواز گهڙيءَ گهڙيءَ جو گهٽ ڪائي مرڻينگ ٿي ويو هوس. الله کي التجا لاءِ چپ چوريائين پي، پر چڪن سان چچريل چپن تائين الله جو نالو اڪلي نه پئي آيس. اڪيون بند، وار وڪريل، هوءَ چوٽاڪ صندل تي پيئي هئي. هوءَ آهستي آهستي مري رهي هئي. مجاهدن جو جوش ۽ جذبو ويو پئي وڌندو. هو تلوارون، خنجر ۽ بندوقون اُپيون ڪري ننگي ابليس وانگر هنبوڇيون هڻي رهيا هئا، ۽ الله اڪبر جا نعرا بلند ڪري رهيا هئا. هڪڙن وحشين کيس ڇڏيو پئي، ته ٻين کيس چچريو پئي.

پريتم روڻهار کي آواز ۾ پڇيو ”دادا، هي ساوتريءَ کي ڇا پيا ڪن؟“ ”مجاهد اسان جي پيٽ کي پاڪ پوٽر پيا ڪن.“ ڪروڙ ٻرندڙ جبل جي لاري وانگر منهنجي وجود ۾ ڪاهي پيو. گيان ۽ ڌيان جي تپسيا سڙي رک ٿي ويو. آسماني صحيفن جا صفحا ميسارجي ويا. بيمعني ٿي پيا. پيغمبري منهنجي وس جي ڳالهه نه هئي. ورهين جا ورهيه پاڻ کي تيار ڪيو هيم ته زندگي گوتم ٻڌ جو پڪشو ۽ سچل سرمست جو مريد ٿي گذاري ڇڏيندس. مذهبن جي چڪتاڻ کان پاڻ کي آجو ڪري ڇڏيندس. جنهن آزمائش ۾ خلقتهار مون کي وجهي ڇڏيو هو، سا آزمائش مون ماڻهوءَ جي سهڻ کان ٻاهر هئي، مذهب جي نالي ۾ درندگي ڏسي منهنجي اعتقاد جا ڪوٽ ڪري پيا. مون کي پنهنجي لهجي مان زهر جي ڪوڙاڻ محسوس ٿي. چيم، ”پريتم، اسان جي پيٽ ساوتري ڏاڍي پاڳن واري آهي جو مجاهدن هٿان جنت جي حقدار ٿي رهي آهي.“

پريتم حيرت وچان پڇيو ”جنت ڇاهي، دادا؟“

اُپ ڏانهن ڏسندي سچل جي وائي ورايم، ”دوڙخ دڙڪو بهشت دلا سو ڏاهه ويا سڀ ڊهي ڊهي.“

سچل جي وائيءَ منجهائي وڌس. ورائي پڇيائين، ”پر، جنت شي ڪهڙي آهي؟“

”جنت اُها عافيت واري جاءِ آهي جنهن ۾ مدر تيريسا نه ويندي – جنهن ۾ مارتن لوٿر ڪنگ نه ويندو –

جنهن ۾ پڳت ڪنور، مها آتما گانڌي ۽ ساڌو واسواڻي نه ويندا.“ اڪيون بند ڪندي چيم، ”تون ۽ مان به

جنت ۾ نه وينداسين. اسان جي ماءُ به جنت ۾ نه ويندي، پريتمداس پريتمو.“

پريتم صفا واٽروڻي ويو. هن اڳ مون کي اهڙي زهر آلود لهجي ۾ ڳالهائيندي نه ٻڌو هو. هن اڱڻ ۾ بيٺل

اُگهاڙن مجاهدن ڏانهن ڏسندي پڇيو ”هي سڀئي جنت ۾ ويندا؟“

”سندن نعرا نه ٿو ٻڌين؟“ مون آسمان ڏانهن ڏسندي چيو ”هي جيڪي ڪجهه ڪري رهيا آهن،

پنهنجي پير ۾ الله کي خوش ڪرڻ لاءِ ڪري رهيا آهن. کين پڪ آهي ته جنت ۾ ويندا.“

هڪ ته مذهب جي نالي ۾ ٿيندڙ وحشي ڊرامي پريتم جون وايون بتال ڪري ڇڏيون هيون، مٿان جو

منهنجي لهجي ۾ سرڪشي ڏنائين ته بنهن بي وس ٿي پيو. انحراف جي آڳ منهنجي وجود کي وڪوڙي

ويئي هئي. پريتم ڊڄندي ڊڄندي پڇيو ”تون، مان، امان، ۽ ساوتري ڪيڏانهن وينداسين؟“

”تون ڪو فڪر نه ڪر پريتمداس، تون ڪو الڪو نه ڪر. تون، مان، امان ۽ ساوتري سورڳ ۾

وينداسين يا نرڪ ۾.“ اُپو ساھ ڪنيم ۽ چيم، ”ڌرتيءَ وانگر ڌرم آسمان تي به ماڻهن کي ونڊي وراهي

ڇڏيو آهي. مسلمانن لاءِ جنت ۽ دوڙخ آهن. ڪرستان لاءِ هيون ۽ هيل آهن. هندن لاءِ سورڳ ۽ نرڪ

آهن.“

مذهبن جي نالي ۾ ويڇا ٿيل انسان جو الميو ننڍڙي پريتم کي منجهائي وڌو. هو حيرت وچان ڪڏهن

هيٺ اڱڻ ڏانهن، ۽ ڪڏهن منهن ورائي مون ڏانهن ڏسي رهيو هو.

مان سچل جي گيان ۾ گم ٿي ويس. زنجير فرش تي هڻي جهونگار بندو رهيس: مذهب ملڪ ۾ ماڻهو

منجهايا – مولِي، مذهب ملڪ ۾ ماڻهو منجهايا – مذهب ملڪ ۾ ماڻهو منجهايا.

اڱڻ مان اڏامندڙ آهن، دائهن، آڙين، نيزارين ۽ جنوني نعرن جي هيبتناڪ آوازن منهنجي جهونگار کي

جهوري وڌو. مون زنجيرن مان آڇو ٿيڻ لاءِ ڇڙيون هنيون. ڀپن ۽ ويڙهين تي مٿيو ڪري پاڻ کي ٻڌل

ڪرسيءَ مان ڇڏائڻ چاهيم، پر ڇڏائي نه سگهيس. سڄو جسم چلجي ويو. مون دريءَ مان آسمان ڏانهن ڏٺو،

۽ وڏي واڪ چيو ”رڳو سيمسن کي سگهه ڇو ڏني هيئ؟ مون کي به سيمسن جهڙي سگهه ڏي – مون کي سگهه

ڏي ته ڪدورتن جا قلعا ڪيري وجهان – ڊوهه ڊاهي ڇڏيان.“

الاءِ ڪيئن ۽ ڪٿان امان اوچتو ڪال ڪوٺڙيءَ جهڙي ڪمري جو در کولي اندر هلي آئي. سندس کير

جهڙا اڃا وار وڪريل هئا. اکين ۾ خوف هوس. هراس هوس. سندس منهن جا گهنج تاريخ جي المناڪ داستانن وانگر واضح ٿي پيا هئا. وحشت وچان ڪنبي رهي هئي. منهنجي آڏو اچي بيٺي. اکين ۾ بيوسي هيس.

”ڇا پيئي ڏسين، جيبل منهنجي ماءُ، مان تنهنجو پٽ گوپال داس گوپو آهيان.“ ڄڻ شمشان گهاٽ مان پئي ڳالهائيم. چيم، ”ڏاکڻي دريءَ سان تنهنجو سڪيلڊو پٽ پريتمداس پريتورسين سان ٻڌو بيٺو آهي، ۽ تاريخ جو چشمديد گواهه ٿي رهيو آهي.“

امڙ ڪنبنڊڙ آواز ۾ چيو ”هيءُ ڏينهن اسان کي تنهنجي ڪري ڏسڻو پيو آهي.“

گوڏن ۾ گسڪي، مون پنهنجو منهن امان جي پيرن تي رکي ڇڏيو. ايندڙ وقت جي انديشن کي ڏيان ۾ رکندي اسان جي ڪٽنب سنڌ مان لڏي وڃڻ جو فيصلو ڪيو هو. اُن ڏينهن منهنجي مڱيندي ميران ۽ مون سنڌوءَ ۾ پير پساڻي، ۽ سنڌ ديس جي مٽي مٽي ۾ وجهي قسم کاڌو هو ته اسين ذات پات، دين ڌرم، سڀ ڪجهه ڇڏينداسين، پر سنڌ ديس جي ڌرتي نه ڇڏينداسين. منهنجي هوڏ آڏو اسان جو ڪٽنب وراهجي ويو هو. امان مون کي اڪيلو ڇڏي هندستان وڃڻ لاءِ تيار نه ٿي. امان رهي پيئي ته امان سان گڏ پريتم ۽ ساوتري به سنڌ ۾ رهي پيا هئا.

هيٺ جهڪي، منهنجي منهن ۾ نهاريندي امان چيو ”خبر اٿئي؟ سموري نانڪ پاڙي کي باهه وڪوڙي وئي آهي!“

مان پنڊ پهڻ وانگر امان ڏانهن ڏسندو رهيس. امان اڃا ڪجهه هيٺ جهڪي آئي. گهٽيل گهٽيل آواز ۾ چيائين، ”۽ خبر اٿئي گوپو، ميران کي به مجاهد ڪنڀي ڪٽي ويا آهن.“
”الله ڏاڍو ٻاجهارو ۽ مهربان آهي.“ ڪروڙ ۽ ڪاوڙ ۾ ڪڙهندي چيم، ”ميران ڏاڍي پاڳن واري آهي جو مجاهدن هٿان مسلمان ٿي رهي آهي.“

امان منهنجي ذهني ڪيفيت ڏسي ڊڄي ويئي. ڏکئي کان ڏکئي وقت ۾ به هن مون کي اهڙي طرح صبر جو ساٿ ڇڏيندي ۽ وڦلندي نه ڏٺو هو ”گل جڳ ۾ عشق جي اوتار جي چائنٺ ڇڏيندي نه ڏٺو هو. مون کي رت هاڻي نرڙ تي مٺي ڏيندي چيائين، ”ائين نه چئ — ائين نه چئ. ماريندي ويرم نه ڪند.“
”مون آسماني ڪتابن جو سولي سنڌيءَ ۾ تت پڙهيو آهي.“ اُپو ساهه ڪنيم، چيم، ”آسماني ڪتاب صحيح آهن، يا مجاهد صحيح آهن. ان ڳالهه جو فيصلو ڪير ڪندو؟“

آسمان ڏانهن آگر ڪٽندي چيائين، ”ان جو فيصلو هو ڪندو.“

”هو ڪهڙا فيصلا ڪندو؟“ آتش فشان جو رجيل مادو منهنجي رڳ رڳ ۾ ڊوڙڙ لڳو. چيم، ”اشرف المخلوقات جا افعال ڏسي الله الوپ ٿي ويو آهي — ڀڳوان وڃي بن ۾ رهيو آهي. هيءُ دنيا رام رحيم جي وس

۾ ناھي.“

”ناستڪ نه ٿيءُ - ناستڪ نه ٿيءُ“ امان ڳرائڙي پاڻي مون کي منيون ڏيندي رهي - روئيندي رهي.
چيائين، ”اسين هتان هليا وينداسين - هليا وينداسين.“

”نه. ڪڏهن به نه.“ سور سهندي سهندي مان پٿر ٿي پيو هوس. جيڪا ڌيان ۽ گيان جي موڙي ميڙي هيم،
سا ڪروڙ ۾ پيسم ڪري ڇڏيم. مان، جيڪو نه هندو هوس، ۽ نه مسلمان هوس، ڪُل جڳ ۾ عشق جي اوتار
جو معتقد هوس، ڪنهن به مذهب کي سچ ۽ حق کان مٿاهون نه سمجهندو هوس. مذهبن جي ويڙهه
۾ ڇڄرجي ويس.

منهن امان جي پيرن تي رکي ڇڏيم. ڏک وچان چيم، ”اهڙيون هزارين قيامتون مون مٿان نازل ٿين، پر
مان سنڌ ديس جي ڌرتي نه ڇڏيندس.“

”ماڻهو مرون ٿي پيا آهن، گوپو.“ امان منهنجا زنجير لاهڻ چاهيا، پر لاهي نه سگهي. هٿ ڦٽجي پيس.
چيائين، ”گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ اسان جون لڄون لڙيون اٿائون.“

”الله ڏاڍو مهربان ۽ رحم ڪرڻ وارو آهي.“ مون ڏک وچان ڌرندي چيو. ”هاڻين تي سوار لشڪر کي هن
ابابيلن کان شڪست ڪرائي هئي. تون ڏسجانءِ پئي امان، جهنبن ۾ پٿريون ڪٽي ابابيل ولر ڪري ايندا، ۽
مروئن کي ماري وجهندا.“

اُن وقت اڱڻ مان آه بلند ٿي. مون آهون ۽ دانهون ٻڌيون آهن. آهون ۽ دانهن ۾ عرش ۽ فرش کي
ڪنبندي ڏٺو اٿم. پر، اها هڪ آه سمورين آهن کان مختلف هئي. اها آه بڙجيءَ وانگر منهنجي روح مان
آرپار ٿي ويئي. مان زنجيرن ۾ جڪڙيل فرش تي بيوس پيو هوس. امان ۽ پريتم ڏاکڻي دريءَ مان هيٺ اڱڻ
ڏانهن ڏسڻ لڳا.

مون امان کي چيو، ”مذهبن جي نالي ۾ دنيا وڏا ناٽڪ ڏنا آهن. موتي آءُ منهنجي ماءُ، مذهب جي نالي ۾
هلندڙ سيڪنڊ شون ڏس.“

امان جڻ پند پھڻ ٿي ويئي. دريءَ وٽان منهن ورائي مون ڏانهن ڏٺائين. چيم، ”تو کي جهليو هيم نه، ته
مذهب جي نالي ۾ هلندڙ ڊرامي جو سيڪنڊ شون ڏس!“

لڙڪ لڙڪ ڪڏهن کان سڪي ويا هيس! ڪنبنڙ آواز ۾ چيائين، ”ميران کي آڻي ساورٿريءَ ڀرسان
صنڌل ٿي ڦٽو ڪيو اٿائون. مان سمجهان ٿي..... مان سمجهان ٿي..... مان سمجهان ٿي.....“ جملو پورو
ڪري نه سگهي.

”تون ڇا ٿي سمجهين جيڪل منهنجي ماءُ؟“ چيم، ”تون ڇا ٿي سمجهين؟“
امان ڪنبندي چيو، ”مان سمجهان ٿي، مان سمجهان ٿي، ميران مري ويئي آهي.“

”الله نهايت رحم وارو ۽ ڏاڍو مهربان آهي.“ روئڻ چاهيم. پر روئي نه سگهيم. برداشت جو بند پيچي ڪو سيلاب منهنجي وجود مان ڦاٽي نه نڪتو. ازل کان هڪ کي انيڪ ۾ وراهي انسانن هڪٻئي تي ڏاڍا ظلم ڪيا آهن – وسنديون ويران، ۽ ملڪ اُڃاڙي ڇڏيا آهن. امان جي پيرن تي منهن رکندي چيم، ”ميران ۽ ساوترِي پاڳن واريون آهن جو مجاهدن هٿان پاڪ پوئتر ٿي مري ويون آهن.“

هيٺ جهڪي، امان مون سان چنبڙي پيئي. ڦٽڪندي، ماتم ڪندي، هنجون هاريندي امان چيو ”مون کي ماري ڇڏڻ گوبال – مون کي ماري ڇڏ. مون ۾ سهن شڪتي ڪونهي. مون کان سٺو نٿو ٿئي. گهٽو ڏيئي مون کي ماري ڇڏ. مون تي ڪهل ڪر گوبو. مون کي ماري ڇڏ.“

”تنهنجي مرڻ جو دور گذري ويو منهنجي ماءُ.“ منهنجي وجود ۾ ٻرندڙ جبل ڦاٽي پيو. رجيل لوهه سمورا بند پيچي وڌندو آيو. چيم، ”تون ابد تائين، هميشه لاءِ جيئري رهندين، منهنجي ماءُ. ويهين صديءَ جي آخر تائين دنيا جا سمورا مذهب ريتن، روايتن، ۽ رسمن ۾ بدلجي ويندا. ڪي نمازون نوڙي پڙهندا، ڪي وڃي مندر وسائيندا.¹ ڪتر پڻي تي نيٺ عشق غالب ايندو.“

”تون خواب پيو ڏسين گوبو.“ امڙ کي هڏڪي آئي. چيائين، ”تون خواب پيو ڏسين.“
”خواب ڪُل جڳ ۾ عشق جي اوتار ڏٺو هو.“² ساھ ويو پي سوڙهو ٿيندو. چيم، ”مان سندس خواب جي تعبير آهيان. مان مذهبن ۾ ويڙهه کان مڪت (آزاد) ٿي ويو آهيان. منهنجي لاءِ دوزخ ڌڙڪو ۽ بهشت دلاسو آهي.“³

اوچتو پريتمداس ڏاکڻي دريءَ وٽان رڙ ڪئي. چيائين، ”دادا، هو تو وارا ٿي سنگتي آهن نه، ڪمالو جانو ۽ دينو سي آيا آهن. هٿن ۾ ڪهاڙيون ۽ خنجر اٿن.“
چيم، ”هو ٽيئي دوستيءَ جو حق نڀاڻ آيا آهن، پريتو.“
”نه، دادا نه.“ پريتم حيران ٿيندي چيو، ”ٻين وانگر هنن به لٽا لاهي ڇڏيا آهن. ميران ۽ ساوترِي تي وڃي ڪريا آهن.“

”الله وڏو مهربان ۽ نهايت رحم وارو آهي.“ سوڙهو ساھ ڪٽي ٻولار ۾ ڏنم، ۽ چيم، ”انبوهه ۾ منهنجو جاني دشمن لالا نصير ڏسين، تڏهن مون کي خبر ڪجانءِ. هن قسم ڪنيو آهي ته اسان جي ماءُ کي نه ڇڏيندو.“

اُن مهل الله اڪبر جا زبردست نعرا بلند ٿيا. جنهن ڪمري ۾ امان، مان ۽ پريتم هئاسين تنهن ڪمري ۾ ست اٺ جوڌا جوان ڪاهي آيا. اچڻ شرط مون کي لتون ۽ مڪون هڻي اڌ مٿو ڪري ڇڏيائون. ٻن جڻن پريتم کي ٿڦڙون وهائي ڪڍيون. ٻوليءَ مان گارين جو ذخيرو ختم ڪري ڇڏيائون. مون کي وارن کان وٺي سڌو ڪري بيهاريائون. ائين لڳو جڻ ٻولار ۾ وڃي پيو هوس. پير ٽڙيا پي، وچڙيا پي. هڪڙي برجستي

مجاهد مون کي ٻنهي تنگن جي وچ ۾ لت هڻندي چيو ”اڙي ماءُ جا..... نشي ۾ آهين ڇا؟“
 امان برجستي مجاهد جي پيرن تي ڪري پيئي، ٻاڏائيندي چيائين، ”گوپال کي نه ماريو، گوپال کي نه ماريو.“

”نه، نه امڙ نه.“ ڦٽڪي پيس، چيم، ”گهرين ٿي ته ايشور ۽ الله کان گهر -رام ۽ رحيم کان گهر. سوئرن کان ڇا ٿي گهرين؟“

مڪن، نونشن، لٽن ۽ لٽين جو وڏو ڦٽرو وسي پيو. انگ انگ ۽ سنڌ سنڌ چٽي چور ڪري ڇڏيائون. رت نينڊيون ڪري مٿي کان پيرن تائين مون کي آلو ڪري ڇڏيو.

امان مجاهدن کي هٿ جوڙڻ لڳي. ايلاز ڪندي رهي. ”اڙي ابا، گوپال کي نه ماريو-گوپال کي نه ماريو.“
 هڪ مجاهد رڙ ڪندي چيو ”واڻي جي پٽ کي نه ڇڏينداسين. پيٽ جي..... کي ڳيا ڳيا ڪنداسين.“
 امان کين هٿ جوڙي ايلاز ڪندي چيو ”گوپال هندو ناهي..... گوپال هندو ناهي.“

”ڪنهن مسلمان سان..... هيءُ ڇا؟ وڌيل مجاهد امان کي وارن کان وٺي ڏونڌاڙيندي چيو ”ٻڌاءِ پوڙهي. ڪهڙي مسلمان سان سُمهي هئين؟ جنهن مان هيءُ حرامي ڄاڻو ٿئي؟“

اوچتو ڪاڍا پلٽجي ويئي. امان ست ڏيئي وار مجاهد جي مٿ مان ڇڏائي ورتا. آهستي آهستي اُٿي بيٺي. مجاهد جي منهن ۾ گهور ڪري ڏنائين. پوءِ ڪنڌ ورائي مون کي منهن ۾ گهرڙي پوندو ڏنائين.

اهو سڀ ڪجهه ايتريقدر جلدي ٿي پيو جو خونخوار مجاهد وڻجي ويا. جتي جتي بيٺل هئا، اتي پنڊ پهڙ ٿي ويا. اوچتو امان مون کي ٿڌ وهائي ڪڍي. اکين مان ڄڻ آڻا پي نڪتس. گهور وجهي مون ڏانهن ڏسندي چيائين، ”تون جو چوندو آهين، مان هندو ناهيان، مومن ناهيان ۽ مان جوئي آهيان سوئي آهيان. هاڻي هنن کي جواب ڏي، سچل جا پٽ. هنن کي ٻڌاءِ ته تون ڪنهن جو پٽ آهين؟“

ان وچ ۾ الاءِ ڪيئن پريتم پاڻ کي رسين کان آجو ڪري ورتو. ڊوڙ پائي ڪمري جي ڪنڊ ۾ پيل پگڙ ڪرسيءَ جي تنگ ڪٽي آيو ۽ امان جي سامهون بيٺل مجاهد کي مٿي تي وهائي ڪڍيائين. مجاهد جون وايون بتال ٿي ويون. مجاهد جي مٿي مان رت جو ڦوهارو ڦٽي پيو ۽ هو ٻنهي هٿن ۾ مٿو جهلي ويهي رهيو. مجاهدن ۾ واءُ ويلا مچي ويئي. اک چنپ ۾ مجاهدن پريتم کي سوگهو ڪري ورتو. کيس چمائن، لٽن، ۽ نونشن سان ساڻو ڪري ڇڏيائون. پوءِ کيس تنگن ۽ ٻانهن کان جهلي، تنگا ٽولي ڪري، لوڏيندا ڪمري مان ٻاهر ڪٽي ويا. لڳو پي هو کيس ٽپڙ تان اُڇلائي ڇڏيندا. جڪڙيل زنجيرن ۾ روح ڪنبي ويو. پانيم، امان روئيندي، پٽيندي، ۽ ٽپڙ تي نڪري پريتم کي چنبڙي پوندي. مجاهدن کي رسول جا واسطا ڏيندي پريتم کي بچائڻ جا جتن ڪندي. پر، امان ائين نه ڪيو. هوءُ ڪمري مان ٻاهر نه نڪتي. هوءُ ماضي، حال، ۽ مستقبل جو مجسمو ٿي پيئي. اک چنپ بنا بيوس پريتم ڏانهن ڏسندي رهي.

مجاهد جنوني کیفیت ۾ هئا. زور زور سان تنگا ٽولي ٿيل پريتم کي لوڏڻ لڳا. الله اڪبر جا نعرا بلند ڪندا رهيا. تڏهن مٿي ڦاٿل مجاهد رڙ ڪندي چيو ”ترسو ماءُ جي..... کي اڱڻ ۾ اڃا نه اڇلائڻجو.“
زخمي مجاهد الله اڪبر جو نعرو هڻي اٿي بيٺو. پاڻ کي ننگو ڪندي مجاهدن کي چيائين، ”ماءُ جي..... جي چڏي لاهيو.“

تاريخ پاڻ ورجايو. مجاهدن منهنجي ننڍڙي پريتم جو اهو ئي حشر ڪيو جيڪو حشر ازل کان وس وارا بيوسن سان، ظالم مظلومن سان، ۽ قوي ڪمزورن سان ڪندا آيا آهن. مون آسمان ڏانهن ڏٺو، ۽ چيو ”هينئر ڪو هر ڪيولس، هينئر ڪو ارجن بيوسن جي مدد لاءِ چونڌ ٿو موڪلين؟“
پريتم رڙيون ڪيون هيون، پر مون نه ٻڌيون هيون. کي رڙيون، کي آهن، کي دانهن زمان حال ۾ ٻڌي نه سگهيو آهي. اهڙين رڙين، اهڙين آهن، اهڙين دانهن جا پڙاڏا آئيندي جي گهڙي گهڙيءَ ۾ گونجندا آهن، ۽ مذهبن جي نالي ۾ انسانيت جي ٿيل تذليل تي گواهي ڏيندا آهن - سچل سائينءَ جي هڪ ست جي تصديق ڪندا آهن: مذهبن ملڪ ۾ ماڻهو منجهيا.

سڌ ٻڌ وڃائڻ کان اڳ مون پريتم کي آخري دفعي ڳالهائيندي ٻڌو هو. موهن جي دڙي وانگر خاموش ٿي وڃڻ کان اڳ، مون ڏانهن منهن ڪندي پريتم چيو هو ”مجاهدن الله جي نالي ۾ مون کي به پاڪ پوئتر ڪري ڇڏيو آهي.“

”نه پريتم، نه. هنن وٽ الله ڪونهي.“ مون زنجيرن ۾ ڦٽڪندي چيو ”الله جا بندا، الله جي بندن تي اهڙو ظلم نه ڪندا آهن. هي خدا جي خدائيءَ مان چٽو ڳ ٿي نڪتل وحشي آهن.“
مجاهدن پريتم کي تنگا ٽولي ڪري ڪٽي ورتو. کيس لوڏا ڏيئي، الله اڪبر جو نعرو هڻي کڏ تان اڱڻ ۾ اڇلائي ڇڏيو.

امان گوڏن ۾ منهنجي ڀرسان فرش تي ويهي رهي. مون اڪيون بند ڪري ڇڏيون. ڪائنات کي ڏونڊاڙيندڙ زلزلو ڍرو ٿي ويو. مون محسوس ڪيو ته جيئن يسوع مسيح صليب تان آسمانن طرف ڪڍي ويو هو تيئن پريتم اڱڻ ۾ ڪرڻ بدران آسمانن ڏانهن هليو ويو هو - هو هڪ سان ملي هڪ ٿي ويو هو. تڏهن، دل جي ڪنهن ڪنڊ مان آواز آيو: انت بحر دي خبر نه ڪائي،

رنگي رنگ جميا.

الله آدمي بڻ آيا.

مجاهدن منهن ورائي امان ۽ مون ڏانهن ڏٺو. سڙپاٽن ۾ صلاح مشورا ڪرڻ ۾ لڳي ويا. مان سمجهي ويس. هينئر منهنجي مرڻ جو وارو هو. پر، مان جيئرو ڪٿي هوس! مان ته ساوتريءَ جو پهريون سڌ ۽ پهريون سڌ ڪو ٻڌي مري ويو هوس!

جنهن مجاهد جو مٿو پريتم ڦاڙي وڌو هو تنهن مون ڏانهن اشارو ڪندي ٻين مجاهدين کي چيو ”هن پيٽ جي..... کي ۽ پوڙهيءَ کي هيٺ وٺي هلو.“

ڪجهه مجاهدين مون کي وارن ۾ هٿ وجهي چڪيندا، ۽ امان کي ڌڪا ڏيندا هيٺ اڱڻ ڏانهن وٺي ويا. وحشي انبوهه مون کي ۽ امان کي ڏسي، جوش ۾ اچي نعرا هڻڻ لڳا _ الله اڪبر _ الله اڪبر. ائين پي محسوس ٿيو جڻ ڪو مارڪو ماريو هئائون. ڪهاڙيون ۽ خنجر اُڀا ڪري هنوچيون هڻڻ لڳا.

پت ڀرسان پريتم جو لاش اونڌي منهن فرش تي پيو هو. اڱڻ جي وچ ۾ ساوتري ۽ ميران جا لاش صندل تي پيا هئا. ٻنهي جون اکيون کليل هيون - جڻ ڪنهن معجزِي لاءِ آسمان ڏانهن نھاري رهيون هيون. دل چاهيو ته وڏي وڃي چوان، ”معجزا فقط پيغمبرن لاءِ رونما ٿيندا آهن، چريون! اکيون بند ڪري ڇڏيو.“ زنجيرن ۾ ڦٽڪيس. پر، ڪجهه ڪري نه سگهيس. مون آسمان ڏانهن ڏٺو، ۽ چيو ”ڪڏهن ماڻهن لاءِ به ڪو ڪرشمو ڪري ڏيکاريندو ڪر.“

مون ڪنڌ ڪٽي اڱڻ ۾ پينل جنوني انبوهه ڏانهن ڏٺو. ڪافي ڇهرا ڄاتل سڃاتل نظر آيا، پر هنن ۾ لالا نصير نه هو. جيڪب آباد کان ڪنڌڪوٽ تائين لالا نصير کان وڏو منهنجو ڪو دشمن نه هو. هجوم ۾ لالا نصير کي نه ڏسي مون کي تعجب ٿيو. اوچتو ڪنڌڪوٽ جا ٻه بدنام لوفر منهنجي مٿان اچي بيٺا. مون کي منهن ۾ ٽڪون هڻندي ۽ بجا ڏيندي چيائون، ”خبر اٿئي اسان توهان جو هيءَ حشر ڇو ڪيو آهي؟“ مون کين جواب نه ڏنو.

چيائون، ”هڪڙي واڻي دڪاندار مسلمان چوڪريءَ سان هٿ چراند جي ڪوشش ڪئي هئي. اسين ان جو بدلو وٺي رهيا آهيون.“

”روزانو وحشي مسلمان پنهنجيئي مذهب جي مسلمان نيائين جي لڄالت ڪندا آهن.“ ڪاوڙ ۽ ڪروڙ وچان پڇيومان، ”انهن نيائين جو بدلو ڪنهن کان وٺندا آهيو؟“

مون کي لت وهائيندي چيائون، ”اهو اسان مسلمانن جو پنهنجو معاملو آهي.“

”مسلمان زميندار ۽ هندو سينيون گڏجي سڏجي هارين جي عورتن کي بي آبرو ڪندا آهن. اها ڳالهه ڪا ڍڪيل ناهي.“ الاءِ ڪٿان، الاءِ ڪيئن فنا ٿيندڙ وجود ۾ ٻيهر سرڪشي ۽ بغاوت جي باهم پڙڪي پيئي. چيم، ”طبقاً فقط ٻه هوندا آهن، مجاهدو - هڪڙو پيڙهيل پيو پيڙهيندڙ سمورن مذهبن جا پيروڪار انهن ٻن طبقن ۾ ورهايل آهن.“

”اڙي! اڃا بڪ پيو ڪرين!“ ڪڪ ۾ لت وهائي ڪڍيائون.

”وساري وينا آهيو؟“ درد ۾ چيچلائيندي چيم، ”سال اڳ، ساڳئي ڊسمبر مهيني ۾ مغربي پاڪستان جي طاقتور مسلمانن مشرقي پاڪستان جي ڪمزور مسلمانن سان ڪهڙا ڪلور ڪيا هئا؟ ڪهڙو نتيجو

نڪتو؟ ڪيڏانهن ويو مشرقي پاڪستان؟ بي انتها ظلم موت ۾ مظلوم کي طاقتور ڪري وجهندو آهي. اها تاريخ آهي ۽ بنگلاديش جو وجود ظالم خلاف مظلوم جي طاقت جي گواهي آهي.“

”اڙي ماءُ جي جا ڪپڙا لاهيو ته بڪواس بند ڪري“ ڪجهه قانون جا گماشتا اچي وارد ٿيا. چيائون، ”اگهاڙو ڪريو تاريخ جي پٽ کي.“

قانون جي گماشتن کي ڏسي جنوني هجوم هوش مان نڪري ويو. الله اڪبر جا اُپ ڌاريندڙ نعرا هڻڻ لڳا. مون هڪڙي مجاهد کي چيو ”اسين جي اُجهامي وياسين ته ڇا ٿي پيو؟ وري باڪ ڦٽندي، وري سڄ چڙهندو ۽ تاريخ جو هڪ نئون باب لکبو.“

قانون جا گماشتا ۽ انصاف جا ٺيڪيدار منهنجي آڏو اچي بيٺا. مجاهدن منهنجا زنجير لاهي، مون کي ڪپڙن کان آڇو ڪري ڇڏيو. اوچتو هڪ گماشتي بيد جو لڪڻ مون کي منهن تي وهائي ڪڍيو. مون نه اک چنپي، ۽ نه سيسڙت ڀريو. بنا ڪنهن ارادي جي مان ذهني طرح جسماني عذاب سهڻ لاءِ تيار هوس. گماشتن منهنجي جسم جو ڪو عضوو نه ڇڏيو. بيد جا لڪڻ وسائيندي، لتون ۽ نونشا هڻندي هو سهڪي پيا.

مون اکين تان رت اگهي انبوهه ۾ لالا نصير کي ڳوليو. هن هڪ دفعي چيو هو ”مان توکي ۽ تنهنجي ماءُ کي نه ڇڏيندس. جڳ جهان آڏو مان توهان ٻنهي کي ننگو ڪري ٽيڪبتيڪو ڪرائيندس.“

جنوني انبوهه ۾ مون ٻيهر لالا نصير لاءِ واجهايو. اسان جي ٽيڪبتيڪي لاءِ کيس ان کان وڌيڪ مناسب وقت نه ملندو! پر، لالا نصير مون کي نظر نه آيو. اهو نيڪ ڪم گماشتن پنهنجي هٿ ۾ کڻي ورتو هو. لتون هڻندي، ڌڪا ڏيندي هنن مون کي امان آڏو آڻي بيهاريو. هو ۽ اروڙ وانگر ويران هئي.

مون قانون جي هڪ گماشتي کي چيو ”مان زمان حال آهيان. تون مون کي اجاڙي سگهين ٿو. منهنجي ماءُ ماضي آهي. هو ۽ تاريخ جو حصو ٿي ويئي آهي. تون کيس اجاڙي نه سگهندين. تاريخ سان اڄ تائين ڪو ڀڄي نه سگهيو آهي.“

”اڙي بند ڪر پنهنجي بڪواس فلاسافي.“ بيد جي لڪڻن جو وسڪارو ٿيو. ڪل منهنجي جسم تان پتجي ويئي. سوئر جهڙي گماشتي چيو ”مان تنهنجي ماءُ کي ننگو ڪري، سڀني جي سامهون.....“

”تون ان کان سواءِ ڪجهه ڪري به نٿو سگهين.“ چيم. ”تون پنهنجي فطرت کان مجبور آهين.“

”او! بدبخت واڻيا!“ ٻنهي هٿن جون آڱريون آڱرين ۾ وجهي جيئن والي بال کي ٻنهي هٿن جي مڪ هٽبي آهي، تيئن قانون جي گماشتي مون کي لونڌڙيءَ تي مڪ وهائي ڪڍي. مڪ وهائي ڪڍڻ کان پوءِ هو منهنجي ڪرڻ جو ڪجهه گهڙيون منتظر رهيو. مون کي ٻنهي پيرن تي بيٺل ڏسي گماشتو وائڙو ٿي ويو.

”يار تون به ڪمال ٿو ڪرين!“ قانون جي ٺيڪيدار رڙ ڪري گماشتي کي چيو ”ڪل لاهي ڇڏ ماءُ“

جي..... جي.“

”ڪنهن جي ڪل لاهيندو قانون جو گماشتو؟ منهنجي ڪل لاهيندو؟ مان، جنهن جو نالو گوپال آهي؟ مان، جنهن جي پيٽ ۽ مڱينديءَ کي قانون جي گماشتن آڏو بگهڙن چيري، ڦاڙي، ماري ڇڏيو؟ مان، جنهن جي پاءُ پريتم کي چچري چچري ڇت تان اڱڻ ۾ اڇلايو ويو؟ مان، جنهن جي ماءُ ظلم جي اوگهڙ جا انيڪ روپ ڏسي موهن جي ڌڙي وانگر خاموش ٿي ويئي آهي؟“ قانون جي نيڪيدار ڏانهن ڏسندي چيم، ”تون پليل آهين، انصاف جا نيڪيدار منهنجي جسم تي ڪابه ڪل ڪونهي. مان گوپال ناهيان. مان زمان ۽ مڪان جي پابندين کان آزاد ٿي ويو آهيان.“

گماشتن جي لوڏ ڇتن ڪتن وانگر اُڻ ڪري آئي. سندن هڪ هڪ ڌڪ، هڪ هڪ وار منهنجي نظريي کي مضبوط ڪندو رهيو. جسماني اڏيتن سان خيالن، سوچ ۽ نظرين کي چچري نه سگهيو آهي. اٿلندو، اهڙي عمل سان ظالم جي شڪست جي تصديق ٿيندي آهي – پوءِ پل ته اڏيت سهندي سهندي اسين مري چونه وڃون!

اجهامندڙ اکين سان صندل تي پيل ساوتري ۽ ميران جي لاشن ڏانهن ڏٺم. ڀت ڀرسان رت جي تلاءُ ۾ پيل پريتم جي لاش ڏانهن ڏٺم. مون محسوس ڪيو، ڪجهه دير ۾ مان مري ويندس. پر، منهنجو روح نه مرنڊو. روح کي بقا مليل آهي، ۽ جسم کي فنا. بقا ۽ فنا جو ساٿ وڌيڪ نه هلندو آهي. ٻنهي کي هڪٻئي کان مُڪتي ملندي آهي. چوٽڪارو ملندو آهي. اُن مُڪتيءَ جو نالو موت آهي. مان مري رهيو آهيان. فنا ۽ بقا کي هڪٻئي کان مُڪتي ملي رهي آهي. جسم جي موت کان پوءِ منهنجي روح جو سفر شروع ٿيندو. ست جڳ جهاڳي منهنجو روح وري هن ڪُل ڀڳ ۾ موٽي ايندو ۽ اڻپوري ظلم لاءِ مظلوم جو ڪردار ادا ڪندو.

مون وسامندڙ اکين سان امڙ ڏانهن ڏٺو. وحشين امان جي نڪ مان بولو ۽ ڪنن جا والا پتي لاهي ورتا هئا. امان جون اکيون رت ۾ رڱيل پريتم جي لاش سان چنبڙي پيون هيون. سوئر جهڙي گماشتي چيو ”اڙي او، لادينيت جا پرچارڪ – مان هينئر توسان اهڙي جُٺ ڪندس جو سمورا گوتم ٻڌ، سچل ۽ منصور مٿي مان نڪري ويند.“

”تون جيڪي ڪجهه ڪندين، سو تنهنجي ۽ تنهنجي معاشرتي نظام خلاف منهنجي انڪار کي پختو ڪندو.“ وسامندڙ لات پڙڪو کاڌو. چيم، ”تون پنهنجي عمل سان ناانصافي ۽ ظلم جي تاريخ ۾ فقط هڪ باب جو اضافو ڪري سگهندين. ان کان اڳتي ڪجهه به نه – ڪجهه به نه.“

قانون جو گماشتو باهه ٿي ويو. هن هٿ وڌائي، ست ڏيئي امان جي لڱن تان لتا لاهي ڇڏيا. مجاهدن فلڪ شگاف نعرا هنيا. امان بنا ڪنهن رد عمل جي، پوائنتي خاموشيءَ سان پريتم جي لاش ڏانهن ڏسندي

رهي. هوءُ گم ٿي ويل پُر اسرار ڪاهوءَ جي دڙي جي علامت ٿي پيئي. ڪاهوءَ جي دڙي مان آهڻ، ۽ صدائن جا خاموش آواز ايندا رهيا – مون ٻڌا، ٻئي ڪنهن نه ٻڌا.

هنجوچيون هٿنڌڙ مجاهد دائري ۾ بيهي رهيا، ۽ اسان جي اڏيتن جا منتظر ٿي پيا. گماشتن جي نيڪيدار ننڍن گماشتن کي بيد جي لڪڻ سان اشارو ڪيو. هو امان کي ڪنڀي ڪڍي آيا. کيس آڻي، منهنجي آڏو بيهاري ڇڏيائون. اهڙو پيانڪ ظلم مون تاريخ جي ڪنهن به دور ۾ برداشت نه ڪيو هو. مان امان جي اوگهڙ ڏسي نه سگهيس. سندس قدم ۾ ويهي، منهن امان جي پيرن تي رکي ڇڏيم. مون هڪ جنم کان ٻئي جنم تائين انصاف لاءِ پتڪندي چنگيز هلاڪو ائيلا، غزنوي، غوري، ابدالي ۽ نادر شاهه جا ظلم ڏٺا ۽ سٺا آهن. پر، اهڙو روح فنا ڪندڙ ظلم مون ڪڏهن ڪونه ڏٺو هو. منهنجي مفلوج ٿيندڙ ذهن ۾ ديومالائي ڪردار آڏپيس جو تصور اُڀري آيو جنهن امڙ جي اوگهڙ ڏسڻ کان پوءِ پنهنجيون اکيون ڪڍي ڇڏيون هيون.

”اُتي ڙي ماءُ جا.....“ هڪڙي مجاهد مون کي ڪڪ ۾ لانگ بوت سان لت وهائي ڪڍي. مجاهد وارن کان وٺي، مون کي اُتاري بيهاريو.

سوئر جهڙي گماشتي چيو. ”ٻڪ وجهه ڙي ماءُ کي..... سوچين ڇا ٿو..... ٻڪ وجهه پوڙهيءَ کي..... ورنه، خدا جو قسم آهي، پنجاهه ڄڻا ڇڏيندو مانس.“

مون ڀانيو. ڌرتي ڦاٽي پوندي. مون کي ۽ امان کي پنهنجي هنج ۾ پناهه ڏيندي – ڪا آسماني قوت اسان کي اُڏاري ڪڍي ويندي! تڏهن اوچتو ڄڻ واچوڙو وري آيو. گوڙ ۽ گجگوڙ جو پٽلاءُ آيو. استين گن مان گولين جي وسڪاري جو آواز آيو. جنوني مجاهدن ۽ قانون جي نيڪيدارن ۽ گماشتن ۾ ٽاڪوڙو پئجي ويو.

تڏهن، هڪڙي مجاهد وڏي واڪ چيو ”اڙي، نه ڀڄو نه ڀڄو. پنهنجو لالا نصير آهي.“
پڇندڙ مجاهد بيهي رهيا. جيڪي مجاهد ڀڄي ويا هئا، سي موتي آيا. گماشتا ڪپڙا ڇنڊي اٿي بيٺا. سڀني ٻاهرين در ڏانهن ڏٺو.

در جي وچ ۾ منهنجو جاني دشمن لالا نصير بيٺو هو – قداور جانن ۽ بي رحم. هٿ ۾ استين گن هئس. هن عقاب وانگر هڪ نگاهه ۾ ماحول جو جائزو وٺي ڇڏيو. هن جون اکيون مون تي جمبي ويون. پريل بازار ۾ هڪ دفعي مون کي چيو هئائين، ”اهو رام رحيم ۽ ايشور الله وارو ڍونگ بند ڪر..... تون چوندو آهين نه، ته ڌرتي تنهنجي ماءُ آهي؟ مان تنهنجي ماءُ تي روز متندو آهيان..... مان تنهنجي ڌرتي ماءُ کي ٿڪ ٿو هٿان.“

تڏهن مون کيس ڪجهه نه چيو هو. فقط مُر کي ڏانهس ڏٺو هو. لالا مون کي ڪنڌ کان جهليندي چيو

هو ”هيءُ پاڪ ملڪ تو جهڙي ڪافر ۽ ملحد لاءِ نه ٺهيو هو. هليو وڃ هتان، نه ته مان تنهنجيءَ ماءُ کي تنهنجي سامهون“

لالا نصير جو جملو منهنجن ڪنن ۾ گونجڻ لڳو. ڪجهه مجاهدن امان کي ڪنڀي ڪڍي ورتو ۽ فرش تي لپتائي ڇڏيو. ٻين ڪجهه مجاهدن نعرا هڻندي مون کي اچي ڪنڌ کان ورتو. گماشتن جي ٺيڪيدار چيو ”اڙي هن ماءُ جي کي پوڙهيءَ جي مٿان وڃي وجهو.“

تڏهن ٻيهر استين گن مان گولين هليو جو آواز آيو. لالا نصير استين گن جو رخ آسمان ڏانهن ڪري ڇڏيو هو. هجوم حيرت وچان منهن ورائي هن ڏانهن ڏٺو. منهن ٽامڻي هڻي ڳاڙهو ٿي ويو هوس. اکين مان آلاءِ پئي نڪتس. وڻيل سٽيل ٻانهون لوهه ٿي ويون هئس. لالا نصير آهستي آهستي، وڪ وڪ ڪندي ساوٿري ۽ ميران جي لاشن طرف وڌڻ لڳو. ويجهو پهچي هن ٽڪ ٻڌي لاشن ڏانهن ڏٺو. پنڊ پهڻ ٿي ٻنهي کي ڏسندو رهيو. ماحول تي موت جهڙي خاموشي چانئجي ويئي. جڻ صديون گذري ويون.

لالا نصير ڪنڌ ڦيرائي مون ڏانهن ڏٺو ۽ پوءِ اسان ڏانهن وڌڻ لڳو. استين گن ڪلهي تي رکي ڇڏي هئائين. منهنجي سامهون اچي بيٺو. جوهه وجهي مون ڏانهن ڏسندو رهيو. مون کي تعجب ٿيو. جڏهن هن فرش تي پيل بيوس امان ڏانهن نه ڏٺو. اُن ڏينهن لاءِ چومڻي تي اچي پڳ ٻڌي آيو هو! هن مٿي تان پڳ لاهي ورتي. جهٽڪو ڏيئي، چنڊي پڳ کولي ڇڏيائين. پوءِ آهستي آهستي هيٺ جهڪيو ۽ گوڏن ڀر فرش تي ويهي رهيو. پٽڪي جي اچي ڪپڙي سان امان کي ڍڪي ڇڏيائين. جيڪي ڪجهه منهنجين اکين آڏو ٿي رهيو هو. منهنجي سمجهه کان ٻاهر هو.

لالا نصير فرش تان اُٿيو ۽ پاسي واري ڪمري ۾ هليو ويو. ڪن ۾ ٻاهر موٽي آيو. هنڌ تان چادر لاهي آيو هو. ساوٿري ۽ ميران جي لاشن تي چادر وجهي ڇڏيائين. مجاهدن ۽ گماشتن جون وايون بتال ٿي ويون. لالا نصير رت جي تلاءُ ۾ پيل پريتم ڏانهن هليو ويو. هيٺ جهڪي پريتم جو رت ۾ رڱيل لاش ٻانهن ۾ ڪڍي ورتائين. اڱڻ جي وچ ۾ پيل صندل تائين هليو آيو جنهن تي چادر سان ڍڪيل ساوٿري ۽ ميران جا لاش پيا هئا.

پريتم ٻانهن ۾ هوس جو چال ڏيئي صندل تي چڙهي بيٺو. گهور ڪري گماشتن ۽ مجاهدن ڏانهن ڏٺائين. استين گن هڪ هٿ سان اُڀي ڪندي رڙ ڪيائين، ”هڪدم هليا ويو نه ته سڀني کي پڳڙا ڪري ڇڏيندس. هليا وڃو نڪري وڃو نڪري ويو.“

لالا نصير پاڻ پنهنجين رڙين ۾ ڪنبي ويو. مجاهدن ۽ قانون جي گماشتن ۾ ٽاڪوڙو پئجي ويو. جنهن کي جيڏانهن منهن آيو وٺي پڳو. ڪجهه جڻا ٻاهرين در جي چانئٽ اورانگهيندي ڪري پيا. ٻيا جڻا کين لتاڙيندا، چٽيندا اڳتي نڪري ويا. آخر ۾ چٽيل مجاهد ريڙهيون پائيندا پاسي واري گهٽيءَ ۾ گر ٿي ويا.

اڱڻ خالي ٿي ويو. ڀڄندي، مجاهد پنهنجا لائيل لٽا، ٻوٽ ۽ ڇمپل اڱڻ ۾ ڇڏي ويا هئا.

لالا نصير جي ٻانهن ۾ پريتم جو لاش هيو. هو پنهنجي جاءِ تي پند پھڙ ٿي ويو هو. اک چنڀ بنا هو ٽڪ ٻڌي مون ڏانهن ڏسندو رهيو. ڪجهه دير کان پوءِ هيٺ جهڪي اسٽين گن صندل تي رکي ڇڏيائين.

پريتم جو لاش ٻانهن ۾ ئي هوس، جو لالا نصير صندل تان هيٺ لٿو. آهستي آهستي مون ڏانهن وڌڻ لڳو. منهنجي سامهون اچي بيٺو. مون ڏانهن ڏسندو رهيو. پوءِ ٻانهن اڳتي ڪري پريتم جو لاش مون کي ڏيئي ڇڏيائين. هيٺ جهڪي امان جا پير چمياڻين.

نه تعجب جي ڪا حد رهي، ۽ نه حيرت جي. مون منهن مٿي ڪري آسمان ڏانهن ڏٺو. لالا نصير گهڙي ڪن لاءِ منهنجي ڪلهي تي هٿ رکيو. مون ڏانهن ڏسندو رهيو ۽ پوءِ اڱڻ مان وڪ وڪ ڪندي ٻاهر هليو ويو.

ان کان پوءِ ڪنڌڪوٽ وارن لالا نصير کي ٻيهر وري ڪڏهن نه ڏٺو آهي. ■